

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

9

Гісем О. В., Мартинюк О. О.

Історія України

«Історія України»

підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти

ТОВ Видавництво «Ранок»

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Харків
Видавництво «Ранок»

Шановні дев'ятикласники та дев'ятикласниці!

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал у ньому об'єднано в сім розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти.

Ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, і її необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів. Слова й дати, виділені жирним шрифтом, потребують вашої особливої уваги. Працюючи на уроках і вдома, перевіряйте себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена осіб, нові поняття і терміни.

Параграф розпочинається стислим викладом основних навчальних завдань і запитаннями на повторення. Вони допоможуть пригадати вже відомий вам матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Важливу роль для усвідомлення матеріалу мають наведені в підручнику історичні джерела, ілюстрації, карти, таблиці та схеми. Працюючи з параграфом, прочитайте вміщені до нього історичні джерела та дайте відповіді на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події та які зміни вони спричинили. Схеми й таблиці розкривають зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснять його особливості тощо.

На полях до тексту, деяких ілюстрацій, а також окремим блоком після кожного параграфа наведені запитання та завдання. Ви зможете здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел (атлас з історії України, енциклопедії, довідники, Інтернет тощо).

До підручника розроблено електронний освітній ресурс, який містить:

- матеріали для проведення практичних занять;
- завдання на узагальнення знань за розділами;
- плани-схеми з інструкціями до виконання завдань;
- онлайн-тести для підготовки до тематичного контролю за кожним розділом.

Із повагою, автори

Рубрики підручника

Джерела повідомляють

Цікаві факти

Постать в історії

Словник

Інформація, що потребує додаткової уваги

Цікаві факти про роль українства в історії інших держав

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

Працюємо з хронологією

Запитання та завдання

- ◆ *Навчаємось у грі*
- ▲ *Відповідаємо на запитання*
- ✦ *Опрацьовуємо завдання*
- ★ *Розвиваємо творчі здібності*

Повторення. Вступ

§ 1. «Довге ХІХ ст.» в історії України

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: відновити свої уявлення про основні події та явища історії України, вивчені вами в попередні роки; з'ясувати сутність Нового часу як історії «довгого ХІХ ст.» в минулому Європи й України як її складової; визначити особливості процесів суспільної модернізації та національного відродження.

ПРИГАДАЙТЕ: **1.** Що таке «історія»? Чим відрізняється «історія» як наука й навчальний предмет? **2. Робота в парах.** Обговоріть і визначте основні здобутки населення Європи та населення тогочасних українських земель як її складової в Ранній Новий час. **3.** Які пам'ятки періоду Раннього Нового часу існують на території вашого краю або в експозиції місцевого краєзнавчого (історичного) музею? Опишіть їх.

- Визначте основний зміст процесів, що відбувалися в Європі в Новий час.

Історичний період, який тривав протягом 1789—1914 рр. «довгим ХІХ ст.» назвав британський історик Ерік Гобсбаум. Його започаткувала Французька революція, а завершила — Перша світова війна. Визначальною особливістю «довгого ХІХ ст.», на думку Е. Гобсбаума, стало панування у світі імперій. У результаті Першої світової війни Австро-Угорська, Німецька, Османська та Російська імперії припинили своє існування.

Нова історія — період всесвітньої історії після Ранньої Нової історії, що передував Новітній історії. Українські історики поділяють історію після Середньовічної на Нову і Новітню. Західноєвропейські історики всю історію після Середньовіччя називають Сучасною історією.

Новий час. «Довге ХІХ ст.»: доба модернізації та національного відродження в Європі. Цього року ви продовжите вивчати події всесвітньої історії та історії України. У попередні роки ви познайомилися з подіями та явищами, що становили зміст історії Стародавнього світу, Середніх віків і Раннього Нового часу. У 9 класі на вас очікує вивчення подій історії Нового часу (Модерна доба), що є другою частиною Нової історії, яка охоплює кінець ХVІІІ ст. — початок ХХ ст. Це обумовлює те, що деякі дослідники називають зазначену добу «довгим ХІХ ст.».

Для українських земель ліквідація Австро-Угорської і Російської імперій мала визначальне для їхнього подальшого розвитку значення, оскільки вони входили до складу цих імперських утворень.

В історії Європи «довге ХІХ ст.» стало також часом, коли на континенті розгорталися процеси суспільної модернізації та національного відродження.

ПЕРІОДИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Назва	Хронологічні межі
Стародавня історія	Поява людини на Землі — IV ст. н. е.
Середньовічна історія	V ст. н. е. — XV ст.
Нова історія	I частина: Ранній Новий час: кінець XV — кінець ХVІІІ ст.
	II частина: Новий час: кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.
Новітня історія	I частина: 1914—1945 рр.
	II частина: 1945 р. — сьогодні

- ?** **Робота в парах.** Обговоріть наведену періодизацію всесвітньої історії й сформулюйте спільну позицію щодо того, для чого її застосовують дослідники.

У другій частині Нової історії, що стала епохою суспільної **модернізації**, відбулося чимало важливих змін у житті людей. Зокрема, у країнах Центральної, Західної Європи та Америки, які називають Заходом, внаслідок індустріальної революції встановилося **індустріальне суспільство**, як назвали його дослідники у ХХ ст.

Суспільну модернізацію сучасні дослідники поділяють на декілька типів. Так, за формою вона буває мирною, еволюційною, у вигляді реформ, здійснюваних владою, і немирною, революційною, що супроводжується знищенням тих порядків, які заважають розвитку суспільства. За змістом суспільну модернізацію поділяють на ту, що здійснюється відповідно до вимог часу, і ту, яку проводять із метою наздогнати інші країни, подолати відставання від них.

У «довгому ХІХ ст.» в Європі розгорнулися процеси формування **націй**. Їх започаткувала Французька революція, яка проголосила націю джерелом вищої влади в країні. У результаті поширення цих ідей серед бездержавних народів тогочасної Європи почали розгортатися національно-визвольні рухи. Європейські мислителі ХІХ ст. стали використовувати стосовно них термін «**національне відродження**», вважаючи, що нації, які існували раніше й занепали за несприятливих умов, тепер прагнуть відродитися. Однак фактично за своїм змістом цей процес, як вважають сучасні дослідники, набув форми творення нових націй як суб'єктів європейської історії Нового часу.

У другій половині ХХ ст. більшість дослідників прийняла схему поділу процесів національного відродження слов'янських народів, запропоновану чеським вченим Мирославом Грохом. Він виділив у ньому три стадії:

- фаза «А» (фольклорно-етнографічна) — прояв інтересу з боку інтелектуалів-ентузіастів до історії, звичаїв та мови свого народу;

Модернізація — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду або переробка чогось відповідно до сучасних вимог. Суспільна модернізація — перехід від традиційного аграрного до індустріального суспільства.

Індустріальне суспільство — стадія розвитку суспільства, за якої завершено створення розвиненої промисловості та відповідних соціальних і політичних структур.

Національне відродження — соціальні й політичні рухи в середовищі бездержавних народів, спрямовані на їх національно-культурний розвиток і становлення націй.

Дослідники Інституту історії України Національної академії наук України в розвитку українського національного відродження (руху) визначають три основні етапи:

- **Перший етап (кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.).** Зародження національного руху у формі гуртків і таємних організацій, які займалися просвітницькою діяльністю, збирали пам'ятки старовини, досліджували мову, історію і фольклор. Майбутнє України уявляли в різних формах реалізації федералістичної ідеї.
- **Другий етап (60—90-ті рр. ХІХ ст.).** Саме в цей період посилюються відмінності українського національного руху за регіональним принципом. Національна свідомість набула вияву у високих літературних формах і в науковій діяльності. Національна ідеологія перебувала в зародковому стані.
- **Третій етап (кінець ХІХ — початок ХХ ст.).** Політизація українського національного руху через залучення широких мас, виникнення політичних партій, парламентську діяльність українців і формування політичних доктрин націоналізму. Проте умови розвитку українського руху в Австро-Угорщині та Російській імперії на цьому етапі суттєво відрізнялися.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(ЗА ЕТАПАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ)
У «ДОВГОМУ ХІХ ст.»

Хронологічні межі	Назва етапу
Кінець XVIII — 30-ті рр. ХІХ ст.	Фольклорно-етнографічний
40-ві — 80-ті рр. ХІХ ст.	Культурницько-літературний
90-ті рр. ХІХ ст. — 1914 р.	Політичний

- фаза «В» (культурницько-літературна) — групи інтелектуалів визначаються зі своїми культурними і політичними вимогами й починають агітацію за їх поширення серед широких верств населення;

З есе французького мислителя ХІХ ст. Е. Ренана «Що таке нація?»

Нація — це наслідок довготривалої роботи, жертвості й відданості. Спільна справа в минулому і прагнення ще раз разом здійснити велике в сучасному — ось головна умова для того, щоби бути нацією... Нація — це велика спільність, створена розумінням, усвідомленням жертви, колись принесеної, та готовність до нової жертви. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією і розумінням, чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти, існування нації... це щоденний плєбісцит.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Як розумів процес появи націй Е. Ренан? **2.** Як ви розумієте твердження, що існування націй є «щоденним плєбісцитом»? **3.** Завдяки чому, на думку автора, нація існувала в минулому й відновлюється в сьогоденні?

Тлумачення поняття «нація» в американському словнику англійської мови Н. Вебстера

[Нація]... будь-яка група людей, що мають спільні інститути та звичаї, почуття однорідності та спільного інтересу. Більшість націй сформовані з конгломератів (великих об'єднань — Авт.) племен, або народів спільного етнічного походження, або ж різних етнічних груп, змішаних в одне ціле тривалою взаємодією. Найхарактернішими ознаками [нації] зазвичай вважаються єдина спільна мова або близькі діалекти, спільна релігія, традиції, історія, спільне розуміння правди і кривди та більш-менш компактне територіальне розташування. Проте одного чи декількох із цих елементів може бракувати, що не заважає групі залишатися спільнотою інтересів та не заперечувати прагнення жити разом і претендувати на ім'я нації.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Як характеризується нація? **2.** Які ознаки нації визначені як найхарактерніші? Чи поділяєте ви цю думку? Обґрунтуйте свою точку зору. **3.** Порівняйте наведене розуміння нації з тим, що існувало в ХІХ ст., і сучасним його тлумаченням українськими істориками.

Сучасне визначення поняття «нація», наведене в статті Кирила Галушко «Нація» в Енциклопедії історії України, виданій у 2010 р. Інститутом історії України НАН України

Нація — спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання й порівняйте наведене визначення з попередніми. У разі наявності незрозумілих характеристик, з'ясуйте їх значення за додатковими джерелами інформації.

- фаза «С» (політична) — виникнення перших політичних партій і рухів, висування перших політичних програм, які розгортають боротьбу за право націй. За сприятливих умов й успіхів у боротьбі цей суспільний рух може призвести до виникнення національних державних утворень.

Процеси українського національного відродження в Новий час загалом відповідали схемі, запропонованій М. Грохом. Через це етапи українського національного руху пропонується використовувати в періодизації історії України XIX ст.

У «довгому XIX ст.» на українських землях відбулося багато важливих подій, про зміст яких ви дізнаєтеся зі сторінок цього підручника. Місце найважливішої події, яка визначила зміст «українського XIX ст.», як назвав його український історик Іван Лисяк-Рудницький, посіло українське національне відродження.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- сутність Нового часу як історії «довгого XIX ст.» у минулому Європи та України як її складової;
- особливості процесів суспільної модернізації та національного відродження.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Продовжте розповідь». **Правила гри.** У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають викласти зміст визначеного ведучим гри фрагмента розглянутого матеріалу, відповідаючи по черзі одним реченням. Перемагає учень/учениця, чиє речення буде останнім.
2. Який зміст вкладається в термін «довге XIX ст.»? 3. Чи є правильним твердження, що національне відродження стало одним із важливих процесів, що відбувалися в Новий час у Європі? 4. Які стадії визначають у національному відродженні слов'янських народів?
5. Покажіть на карті територіальні зміни, пов'язані з державною належністю українських земель наприкінці XIX ст. Порівняйте межі розселення українського народу наприкінці XVIII ст. та сучасні кордони України.
6. **Колективне обговорення.** У результаті спільного обговорення сформулюйте якомога більше підстав, для чого необхідно вивчати історію України. 7. **Робота в парах.** Розв'яжіть пізнавальну задачу. Український історик Іван Крип'якевич писав: «Сила України полягає в тому, що вона постійно підтримувала зв'язки із Західною Європою і звідти переймала всі живі культурні течії. Для Європи її значення полягало в тому, що Україна творила висунутий найбільше на схід бастион європейської культури». Поясніть, як ви розумієте цю думку. Чи згодні ви з нею? Чому? 8. Підготуйте есе на тему «Чому саме зараз варто замислитися над тим, для чого ми вивчаємо історію?». Скористайтеся пам'яткою «Як підготувати есе» в електронному додатку до підручника.

Термін «Відродження» (італійською «Рісорджименто») з'явився в Італії, де його застосували щодо національно-визвольного руху італійського народу проти іноземного панування і за об'єднання країни. Поступово термін «національне відродження» набув популярності у Європі й став використовуватися щодо процесів, пов'язаних зі становленням національної свідомості інших бездержавних народів континенту. Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. ці процеси охопили слов'янські народи, які перебували під владою Австрійської, Османської і Російської імперій. Національне відродження слов'янських народів мало як спільні риси, так і особливості. Його спільною рисою стала боротьба за створення або відновлення національної мови. За це боролися видатні представники своїх народів — чехи Йозеф Домбровський та Йозеф Юнгман, словак Ян Коллар, закарпатський русин Михайло Поп-Лучкай, наддніпрянські українці Іван Котляревський та Олексій Павловський. Виникали культурні товариства «матиці» — Сербська, Хорватська, Далматинська, Словенська, Словацька, Галицько-Руська, Чеська. Ці товариства метою своєї діяльності визначали збирання і дослідження національного фольклору, розвиток національної літератури, видання й поширення книжок національною мовою.

Працюємо з хронологією

1789—1914 рр. — Новий час — другий період Нової історії, або «довге XIX ст.»

§ 2. Українські території у складі Російської та Австрійської імперій: адміністративно-територіальний устрій та населення

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австрійської імперій; порівнювати соціальний і національний склад населення різних регіонів українських земель у складі Російської та Австрійської імперій.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Назвіть історико-етнографічні регіони українських земель у другій половині XVIII ст. 2. Як і коли російський уряд ліквідував Гетьманщину та Запорозьку Січ? 3. Унаслідок яких подій до складу Російської імперії увійшли Приазов'я, Причорномор'я, Крим та Правобережна Україна? 4. До складу яких держав у другій половині XVIII ст. входили Галичина, Буковина й Закарпаття? 5. Якими були особливості соціально-політичного становища цих регіонів у другій половині XVIII ст.?

- Які особливості були притаманні адміністративно-територіальному устрою українських земель у складі Російської імперії?

1. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії. Наприкінці XVIII ст., як ви дізналися з курсу історії України минулого року, українські землі включили до свого складу Російська та Австрійська імперії. Зокрема, Російська імперія оволоділа Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям та Півднем, що становило близько 85 % земель, заселених українським населенням. На українські землі було поширено загальноімперський адміністративно-територіальний устрій. Було запроваджено поділ на **губернії**, які, у свою чергу, поділялися на **повіти**, а останні — на **волості**.

Крім дев'яти губерній, які неофіційно вважалися «малоросійськими», (див. схему «Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських етнічних територій у складі Російської імперії») українські землі в першій половині XIX ст. частково входили до Воронезької, Курської, Мінської, Люблінської губерній, Бессарабської області, земель Війська Донського та Війська Чорноморського.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. імперський уряд почав запроваджувати нові адміністративно-територіальні одиниці — **генерал-губернаторства** (див. схему). Влада генерал-губернатора, особливо на підкорених імперією землях, мала характер військової диктатури. Він був наділений практично необмеженими повноваженнями, зосереджуючи військову, адміністративну, судову та фінансову владу. Ця форма управління для підпорядкування й русифікації неросійських регіонів імперії.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у Російській імперії не враховував історичних традицій адміністративного устрою регіону й мав на меті привести їх у відповідність до інших регіонів у її складі. В імперських колах стосовно українських земель використовували інші назви: Правобережжя називали Південно-Західним краєм, Пів-

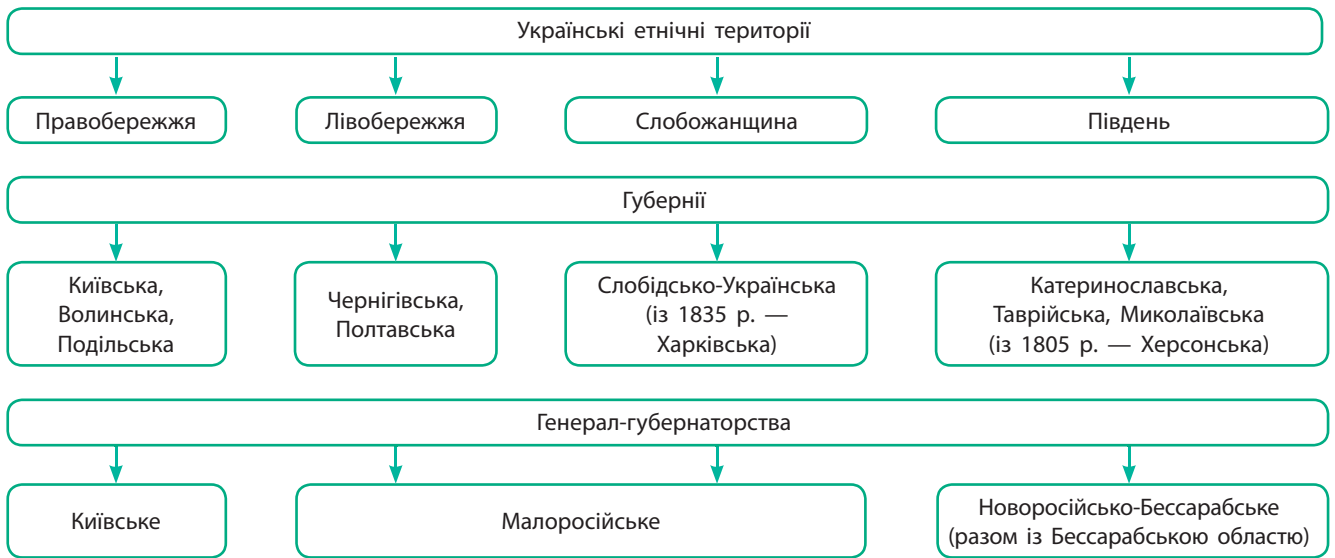
Губернія — головна адміністративно-територіальна одиниця державного, місцевого, фінансового та поліцейського управління в Російській імперії із 1708 р.

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських землях із другої половини XV—XX ст.

Волость — дрібна адміністративно-територіальна одиниця, із якої складався повіт.

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна і політична одиниця в Російській імперії в 1775—1917 рр., до складу якої входила одна або кілька губерній.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ТЕРИТОРІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

день — Новоросією, Лівобережжя та Слобожанщину — Малоросією.

- Визначте основні характеристики кількості, соціального і національного складу населення Лівобережної і Слобідської України.

Українські землі під владою Російської імперії майже повністю, крім Харківщини, входили до «смуги осілості». Уперше її було визначено російським урядом у 1791 р. з метою запобігання переселення євреїв до інших губерній і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. Це стало порушенням одного з природних прав людини — на вільний вибір місця проживання. Імператор Микола I додав до цих обмежень заборону євреям проживати у містах, зокрема в Києві, Миколаєві, Севастополі, козацьких і державних селах Полтавщини. У багатьох інших містах було створено спеціальні квартали, де мали проживати лише євреї.

«Смуга осілості» — територія компактного проживання єврейського населення, що існувала в Росії в 1791—1917 рр., за межами якої їй було заборонено селитися.

Поміщики — землевласники, які становили панівну суспільну верству в Російській державі в XV — на початку XX ст. на українських землях у її складі.

2. Лівобережна і Слобідська Україна. Кількість населення українських земель, підвладних Російській імперії наприкінці XVIII — у XIX ст., збільшилася приблизно втричі: із 7,7 до 23,5 млн осіб. Однак це відбувалося за рахунок не лише природного приросту населення, а й переселень сюди представників інших народів.

У Російській імперії щодо українців найчастіше вживали назву «малороси», хоча в тогочасних наукових публікаціях і літературі поступово поширювалися також визначення «українці» та «Україна».

Національний склад і соціальна структура різних регіонів українських земель під владою Російської імперії мали певні відмінності. На Лівобережжі кількість українців у складі населення була найбільшою й сягала 95 %. Серед національних меншин найбільшу частку становили євреї, для яких наприкінці XVIII ст. влада запровадила «смугу осілості».

На Слобожанщині українці становили близько 86 % населення краю. Найбільш численною національною меншиною були росіяни, які переважали у східних частинах регіону.

Більшість українського населення Лівобережжя та Слобожанщини становили нащадки козаків та селяни. Козаки, які після ліквідації козацьких полків залишили військову службу, отримали статус особисто вільних державних селян. Чимало нащадків козацької старшини, що змогли довести своє походження, зрівняли в правах із російським дворянством. За російською традицією цих дворян-землевласників на українських землях у складі Російської імперії називали поміщиками. Звичайне селянство (посполиті) у більшості втратило особисту свободу й перетворилося на кріпаків.

На Лівобережжі та Слобожанщині існувало багато великих і малих міст. Унаслідок імперської політики в них стала швид-

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ТЕРИТОРІЙ ПІД ВПЛИВОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

Регіон	Площа, тис. км ²	Приблизна кількість населення, млн осіб	Частка українців, %
Лівобережжя	102,4	2,3	95
Слобожанщина	54,5	1,0	86
Правобережжя	164,7	3,4	85
Південь	194,6	1,0	74

- ? Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Який регіон українських земель мав найбільшу площу? **2.** Який регіон українських земель був найбільше заселений, а який — найменше? **3.** У якому регіоні була найменша кількість українців у складі населення? Якими причинами це обумовлювалося?

ко збільшуватися кількість російських чиновників та військових. Права місцевого самоврядування до 1831 р. зберігалися, проте часто фактично ігнорувалися. Місцеве ремісництво й купецтво занепадали. Поступово українці ставали меншістю серед купецтва, поступаючись єврейським і російським купцям. Міське населення втрачало самобутній український характер і стало російськомовним.

3. Правобережна й Південна Україна. Серед населення Правобережжя українці становили 85 %. Більшість із них становили селяни-кріпаки. Поляки у складі населення налічували близько 5 %, але посідали в краї панівне становище. Російський уряд після приєднання Правобережжя підтвердив усі права польських землевласників. Другою за кількістю національною меншиною в краї були євреї. Вони селилися переважно в містах і містечках, де становили близько 70—80 % населення. Роль місцевої еліти в краї зберігала польська або сполонізована знать. Це призвело до того, що Правобережжя стало регіоном, де активно діяли представники польського національно-визвольного руху.

Південна Україна серед інших земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст., стала одним із привабливих регіонів. Величезні незаселені території родючих причорноморських степів відкривали можливості для колонізації краю. Південь міг стати головним постачальником зерна на західноєвропейський ринок. Імперський уряд різними пільгами заохочував селян з інших регіонів та іноземних колоністів переселятися на ці землі.

Завдяки цьому національний склад населення Півдня змінювався не на користь українців, кількість яких у ньому зменшувалася.

Упродовж першої половини XIX ст. кількість населення губерній Півдня подвоїлось в основному завдяки переселенцям. Унаслідок цього етнічний склад населення регіону став досить строкатим. Українці становили в ньому близько 74 %, росіяни — 12 %, румуни — 9 %. Значною була кількість німецьких колоністів. На один із найбільших у світі єврейських осередків перетворювалася Одеса. Серед національних спільнот, які заселяли в цей час Південь, були серби, болгари, греки, угорці, вірмени.

Більшість працездатного населення становили державні селяни та іноземні колоністи. Вони були особисто вільними, володіли земельними наділами, могли продавати й купувати землю, сплачували податки державі. Кріпосні селяни становили близько 6,5 % жителів краю. Великі землевласники мали тут найбільші володіння, отримані від імперського уряду за вірну службу. Так, баронам Фальц-Фейнам належало 100 тис. десятин землі, графам Канкрінам — 60 тис., графам Воронцовим-Шуваловим — 59 тис. десятин. Із заснуванням нових міст, розвитком торгівлі та будівництвом промислових підприємств зростала кількість міщан. Національний склад міського

- Якими були кількість, соціальний і національний склад населення Правобережної і Південної України?

За оцінками дослідників, наприкінці XIX ст. на території Південної України проживало 470 тис. німецьких колоністів. Усього в цей час у Наддніпрянській Україні німецька спільнота налічувала 800 тис. осіб.

Німецькі юнаки. 1896 р.

Жительки Наддніпрянської України.
XIX ст.

- Які риси були притаманні адміністративно-територіальному устрою українських земель у складі Австрійської імперії?

Жителі Галичини. XIX ст.

населення був дуже різноманітним, українці в ньому становили меншість.

На Кримському півострові відбулися зміни у складі населення, пов'язані з наміром Російської імперії витіснити із цих земель кримських татар та інші народи Криму й замінити їх російськими переселенцями, що почав реалізовуватися після приєднання цього регіону. У результаті тисячі татар, особливо ті, що жили поряд із портами, розпродали за безцінь свої землі й господарство та переселилися до турецьких володінь. На початок XIX ст. Кримський півострів залишило близько 300 тис. осіб. На цей час кримських татар у складі населення Криму залишилося трохи більше 60 тис. осіб. Не зникнути як етносу в складних умовах кримським татарам допомагала висока народжуваність.

Імперська влада після оволодіння Кримом відбирала в місцевого населення кращі та родючі землі й дарувала їх російським дворянам і чиновникам. У період від приєднання півострова до початку XIX ст. вона роздала там близько 290 тис. десятин землі. Кримських татар виселяли до безплідного степу. Замість татар, що залишали свій край, російська влада запрошувала переселятися сюди іноземних колоністів. Упродовж першої половини XIX ст. до Криму переселилося понад 30 тис. осіб. Їм безкоштовно надавали ділянки землі й звільняли на десять років від сплати податків.

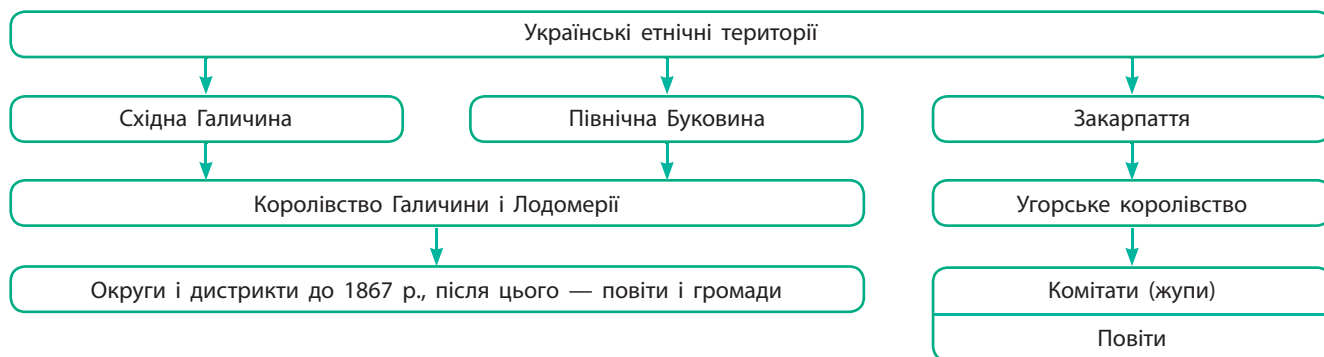
4. Адміністративно-територіальний устрій українських територій у складі Австрійської імперії. Наприкінці XVIII ст. Австрійська імперія володіла приблизно 15 % українських земель, а саме: Східною Галичиною, Північною Буковиною та Закарпаттям.

Австрійська імперія була багатонаціональною державою. У «клаптиковій» імперії Габсбургів, як її називали, не існувало єдиної уніфікованої системи управління, унаслідок чого землі, заселені русинським (українським) населенням, належали до різних адміністративних одиниць монархії з певними відмінностями в системах управління.

Першим у складі володінь австрійських Габсбургів опинилося Закарпаття. У 1699 р. воно разом зі Східною Угорщиною перейшло під австрійську владу. Однак панівні позиції в краї, як і раніше, належали угорській спільноті. Заселене переважно русинським (українським) населенням Закарпаття поділялося на чотири адміністративні регіони — **комітати (жупи)**, які підпорядковувалися Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню Угорського королівства. Уся адміністративна, військова, судова та фінансова влада в комітатах зосереджувалася в наджупанів — адміністраторів, призначуваних намісницьким управлінням серед місцевих великих землевласників.

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) до складу Австрійської імперії увійшла Галичина. Приєднавши ці землі, імператриця Марія-Терезія прийняла титул королеви Галичини і Лодомерії. Змінена таким чином назва Галицько-

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

? **Робота у парах.** Порівняйте за схемами адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських етнічних територій у складі Російської та Австрійської імперій.

Волинського князівства стала історичним обґрунтуванням володіння цими землями для австрійської імператриці, оскільки такий титул мали у XVIII ст. угорські королі, яким раніше належали ці землі. Австрійські імператори зберігали його до 1918 р.

На приєднаних землях влада утворила коронний край Королівство Галичини і Лодомерії із центром у Львові, до складу якого увійшли українські (Східна Галичина та Північна Буковина) та польські (Західна Галичина) землі. Умовною межею між ними була річка Сян. Територія королівства поділялася на округи й дистрикти, кількість яких змінювалася.

Уся адміністративна влада в коронному краї зосереджувалася в руках губернського управління на чолі з губернатором (пізніше намісником), якого призначав імператор. В округах і дистриктах влада належала війтам, у селах — мандаторам (наглядачам), яких призначали війти, але утримували землевласники. Містами управляли магістрати, склад яких призначався адміністрацією коронного краю, а з 1870 р. — міські ради. Органом місцевого самоуправління краю був Становий сейм. Однак збирався він лише один раз — у 1780 р.

У 1786—1849 рр. окремий округ Королівства Галичини і Лодомерії становила Буковина. Її адміністративним центром були Чернівці. Австрія загарбала ці землі в 1774 р., скориставшись слабкістю Османської імперії після її поразки в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. Марія-Терезія обґрунтовувала свої претензії на Буковину тим, що остання також входила до Галицько-Волинської держави, територією якої тепер володіла Австрія. Русини (українці) становили більшість населення Північної Буковини. У 1861 р. було відновлено статус окремого коронного краю князівства Буковина (уперше автономний статус було проголошено в 1848 р.).

Коронний край — адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії (із 1867 р. — Австро-Угорщини) у XVIII — на початку XX ст.
Русини — самоназва українського населення на українських землях у складі Австрійської імперії.
Комітат (від латин. — округ) — адміністративно-територіальна одиниця в Угорщині та на Закарпатті під час його перебування у її складі.

Кафедральний собор у Чернівцях.
Художник Ф. Кнапп. 60-ті рр. XIX ст.

- Чим відрізнялося становище українського населення у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті?

Значним є внесок греко-католицького духовенства в захист галицьких і закарпатських русинів (українців) від переходу зі східного католицького обряду до західного, що, у свою чергу, перешкоджало колонізації та мадяризації. Чимало греко-католицьких священників жили в селах. На відміну від римокатоликів, їм дозволялося одружуватися. Свої духовні обов'язки священники поєднували із селянською працею, утримуючи свої родини. Греко-католицьке духовенство мало беззастережну довіру селянства. Унаслідок цього в тогочасних історичних умовах воно стало єдиною можливою суспільною елітою для галицьких та закарпатських русинів (українців).

Русини. Літографія. 1863 р.

5. Національне та соціальне становище українського населення під владою австрійських Габсбургів. Кількість населення українських територій у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII ст. становила 2,5 млн осіб, а на початок XX ст. зросла до 6,4 млн. Західних українців австрійська влада в офіційних документах називала рутенами, а вони самі себе — русинами, або «народом руським». Упродовж XIX ст. серед місцевих русинів набуло поширення нове національне ім'я — українці.

Щодо релігійної належності, сповідуючи християнство, українці Буковини, як і українських територій у складі Російської імперії, були православними, а Галичини й Закарпаття — греко-католиками.

Наприкінці XVIII ст. з 2,2 млн населення Східної Галичини русини (українці) становили приблизно 71 %, поляки — 22 %, євреї — 6 %. Однак поляки, хоча й були меншістю, зберігали провідні позиції в краї. Представників русинів серед великих землевласників і міської верхівки майже не було.

Населення чотирьох комітатів Закарпаття, де зосереджувалася русинська спільнота, наприкінці XVIII ст. налічувало близько 250 тис. осіб, із яких 40 % становили русини (українці). Іншу частину населення регіону складали угорці, євреї, німці, словаки тощо. Більшість закарпатських русинів (українців) становило селянство, залежне від угорських землевласників. Більшість русинської знаті за тривалий час іноземного панування перейшла в католицьку віру й змадяризувалася. Вірність традиціям свого народу зберігало русинське греко-католицьке духовенство.

На Буковині наприкінці XVIII ст. жило близько 75 тис. осіб, із яких русини (українці) становили 69 %. Найчисленнішими національними меншинами тут були румуни та євреї. Провідні позиції в регіоні посідали румунські бояри-землевласники. Більшість русинського (українського) населення становили селяни. Русинська шляхта зрумунізувалася ще в попередні століття. Розгортанню румунізації населення Буковини чинила опір лише невелика верства місцевого православного духовенства.

ПЛОЩА ТА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII ст.

Регіон	Площа, тис. км ²	Приблизна кількість населення, тис. осіб	Серед них українців, %
Східна Галичина	55,0	2200	71
Північна Буковина	5,3	75	69
Закарпаття	14,7	250	40

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- становище Лівобережної, Слобідської, Правобережної і Південної України під владою Російської імперії;
- національне і соціальне становище українського населення під владою австрійських Габсбургів.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Хто більше». **Правила гри.** Окремі учні та учениці, пари або команди отримують завдання за встановлений час пригадати й навести якомога більше характеристик визначеного вчителем/вчителькою історичного явища. Перемагають ті, хто запропонує довший й безпомилковий перелік.
2. Чи правильно використати щодо адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Російської та Австрійської імперій твердження, що він ураховував історичні традиції, що існували в цих регіонах? Поясніть свою думку. 3. Визначте спільне й відмінне у становищі Лівобережної, Слобідської, Правобережної і Південної України у складі Російської імперії. 4. Як вплинуло на національний і соціальний розвиток русинської (української) спільноти те, що вона опинилася у складі Австрійської імперії.
5. Покажіть на карті адміністративно-територіальні утворення, створені владою на українських територіях у складі Російської та Австрійської імперій. 6. Складіть таблицю «Адміністративно-територіальний устрій і населення українських територій у складі Російської та Австрійської імперій».

Регіон українських територій	Держава, у складі якої перебував	Адміністративно-територіальне утворення	Населення регіону		
			Склад	Соціальне становище	Національне становище

7. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за наведеною проблемою: французький мислитель-просвітител Ж.-Ж. Руссо щодо долі польської спільноти після поділів Речі Посполитої писав: «Ви (поляки) не можете перешкодити (вашим ворогам) проковтнути вас, але якщо ви зможете зробити так, щоб жоден поляк ніколи не став росіянином, я переконаний: Росія ніколи не поневолить Польщу». Чи могла ця порада бути корисною українській спільноті, яка опинилася під владою Російської та Австрійської імперій. Якщо так, то чим саме, якщо ні, то чому ви так вважаєте? 8. **Робота в парах.** Порівняйте (усно або письмово) оглядові карти з історії України, зокрема адміністративно-територіального устрою станом на середину XVIII і на початок XIX ст.

Працюємо з хронологією

1791 р. — запровадження російською владою «смуги осілости» для єврейського населення.

Друга половина XVIII ст. — входження українських регіонів Слобідської, Лівобережної, Правобережної і Південної України до складу Російської, а Східної Галичини і Північної Буковини до складу Австрійської імперії.

Розділ I. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 3. Політика Російської імперії щодо українських етнічних територій

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати прояви ставлення російської влади до населення українських етнічних територій; визначити, у чому полягало використання владою Російської імперії ресурсів українських земель для реалізації своїх цілей; встановити, які зміни відбувалися з українським козацтвом після ліквідації Запорозької Січі.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яку політику здійснювала російська влада щодо Гетьманщини і Запорозької Січі у XVIII ст.? 2. Назвіть прояви використання російською владою ресурсів Гетьманщини і Запорозької Січі у цей період. 3. Наведіть факти, за якими можна скласти уявлення про роль українського козацтва в подіях XVI—XVIII ст. на українських землях. 4. Коли і як виникла Задунайська Січ?

- Яким, на вашу думку, було ставлення російської влади до населення українських етнічних територій?

Проводи рекрутів. Художник І. Соколов. 1860 р.

Рекрутська повинність — система комплектування армії і флоту в Російській імперії у XVIII—XIX ст.

1. Прояви ставлення влади Російської імперії до населення українських етнічних територій. У складі Російської імперії українська спільнота опинилася в політичній системі, життя якої суттєво відрізнялося від звичних їй умов. Російська імперія становила велике територіальне об'єднання, що складалося із центру та підпорядкованих йому територій, заселених різними народами. Вона мала централізовану систему управління, очолювану імператором.

Виконання законів і розпоряджень уряду покладалося на численне чиновництво, яке для населення імперії було безпосереднім уособленням влади. Раніше, за часів існування Гетьманщини й перебування у складі Речі Посполитої українцям не доводилося стикатися з усевладдям чиновництва. Одним із важливих завдань, виконання якого воно забезпечувало, вважалося збирання податків. Проте витрачалися вони відповідно до вимог центру, а не на місцеві потреби. Від населення українських земель вимагалася повне підпорядкування владі. Усіма існуючими засобами впливу імперська влада сприяла формуванню в підданих покори й вірності. Відтак більшість населення поступово пристосовувалася до вимог влади, вважаючи їх цілком прийнятними. Проте дехто ставився до нової дійсності досить критично й згадував попереднє життя.

На українських територіях постійно розміщувалися значні військові формування російської армії, перебування яких ставало інколи досить обтяжливим для місцевого населення. Важким тягарем для представників непривілейованих станів українського суспільства стала **рекрутська повинність**, за якої до російської армії з 1 тис. осіб на 25 років забирали від 5 до 10 рекрутів. Водночас для представників сімей української еліти військова служба в російській армії розглядалася як можливість зробити непогану кар'єру.

Новою особливістю життя українців під імперською владою стала його регламентація. За доби Гетьманщини і Речі Посполитої влада ніколи не видавала розпоряджень щодо впорядкування питань повсякденного життя населення. За імперських часів влада стала намагатися регламентувати життя своїх підданих на території всієї багатонаціональної держави за єдиними стандартами.

У ставленні до українських етнічних територій уряд імперії постійно підкреслював, що ці землі є давньою й невід'ємною частиною Росії, яку вона лише на деякий час втратила. Українців вважали «малоросами», які належали до єдиного «великоруського народу». Політика ігнорування національних особливостей як українців, так і інших підкорених народів, а також наявність в імперії російського народу, за представниками якого визнавалася провідна роль у суспільстві, обумовлювали здійснення **русифікації** всіх сфер суспільно-політичного життя. На українських землях русифікація спрямовувалася на викорінення наявних відмінностей між «малоросами» й «великоросами». Українці потерпали від того, що їх мову й культуру зневажливо вважали спольщеним діалектом російської, прищеплювали комплекс меншовартості порівняно зі «старшими братами» росіянами. Унаслідок цього збереження власної мови, культури та історії для української спільноти набувало великого значення.

2. Використання Російською імперією ресурсів українських територій у війнах першої половини XIX ст. Створення Азовського козацького війська. Перебуваючи під імперською владою, українці були змушені брати участь у реалізації далекосяжних зовнішньополітичних планів російського уряду. На українські землі припадав важкий тягар використання її людського й господарського потенціалу. Відображенням цього стало залучення Російською імперією ресурсів українських земель для своїх потреб під час війн, які велися в першій половині XIX ст. з Османською імперією та Францією. У 1806—1812 рр. українські землі повною мірою відчували тягар нової російсько-турецької війни. У Чернігівській, Полтавській, Слобідсько-Українській, Київській, Катеринославській та Херсонській губерніях оголосили набір до ополчення. Із Лівобережжя на потреби армії реквізували понад 14 тис. волів, 6 тис. возів та 1 тис. коней у супроводі 4 тис. селян-погоничів.

Трагічним для тогочасних українців стало те, що до складу турецької армії входили підрозділи задунайських козаків, а у складі російської перебували козаки-чорноморці. Унаслідок цього вони змушені були йти брат на брата, вбивати єдиновірців задля чужої війни.

У 1812 р. війна завершилася укладанням Бухарестського мирного договору між Російською та Османською імперіями. За ним Росія здобула право судноплавства Дунаєм і отримала Бессарабію. Більшість її населення становили молдавани, але

- Визначте основні факти, які свідчать про використання Російською імперією ресурсів українських територій.

Події російсько-турецької війни 1806—1812 рр.

Із попереднього розпорядження про утворення Українського козацького війська, затвердженого Олександром I у Вільно (5 червня 1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою та охотою до неї.

Воно має складатися з чотирьох полків: кожен полк — із восьми ескадронів, а ескадрон — зі 150 козаків...

Як мине в українських полках потреба, усі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються належними війську і за першою потребою мають з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для цього вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це власним коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти (іхні), які народжені від (часу) вступу у військо, належати-муть також до нього. А тим із них, кого поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для селення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова...

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Якою, відповідно до джерела, мала стати загальна кількість Українського козацького війська? **2.** Що обіцяли селянам, які підуть служити до війська? **3.** Що, на вашу думку, мало особливо приваблювати селянство?

Знамена Бузьких козацьких полків

в Хотинському, Аккерманському та Ізмаїльському повітах проживало чимало українців.

У червні 1812 р. розпочалася російсько-французька війна. Французька армія рухалася в глиб Російської імперії, намагаючись захопити Москву.

У ході війни Російська імперія покладала надії на використання потенціалу українських земель.

У Києві, Житомирі, Сосниці та інших українських містах розташовувалися величезні склади, де зберігалися тисячі тонн борошна, круп, вівса, ячменю, що перевищувало половину всіх запасів Російської імперії. Російський уряд за будь-яку ціну намагався їх зберегти для забезпечення армії продовольством.

Нестача легкої кінноти змусила російського імператора погодитися на формування чотирьох полків Українського козацького війська в Київській та Подільській губерніях.

У липні 1812 р. Олександр I доручив малоросійському генерал-губернатору сформувати на тих самих умовах, що й на Правобережжі, Малоросійські кінно-козацькі полки в Полтавській (дев'ять полків) та Чернігівській (шість полків) губерніях. Крім того, із цих двох губерній (в інших це було заборонено) узяли 43 тис. селян до пішого земського ополчення. У складі Російської армії воювали також полки Чорноморського та Бузького козацьких військ, прикордонні загони правобережних «лісових козаків» і понад 1 тис. херсонських козаків, очолюваних В. Скаржинським.

У битві між російською та французькою арміями в серпні-вересні 1812 р. під селищем Бородіно на шляху до Москви брали участь регулярні полки, сформовані на українських землях — Київській, Чернігівській, Харківській, Новоросійській драгунські полки, Охтирський, Сумський, Маріупольський, Ізюмський гусарські полки, Глухівський, Катеринославський і Малоросійський кірасирські полки.

Коли французька армія, зазнавши поразки, відступала з території Російської імперії, українські формування брали участь у її переслідуванні та закордонному поході російської армії. Вісім українських козацьких полків у складі російської армії були учасниками грандіозної «битви народів» 16—18 жовтня 1813 р. під Лейпцигом. Три полки Бузького козацького війська та Українська кінно-козацька дивізія, сформована з правобережних козацьких полків, відзначилися в бою за Париж.

Після перемоги Росії у війні українські частини повернулися додому. Усі полки розформували. Втрати українців склали близько 6 тис. осіб. Більшість ополченців повернули до їх довоєнних занять. Козакам Малоросійських кінно-козацьких полків запропонували продовжити службу в Чорноморському козацькому війську або повернутися до свого попереднього стану, оскільки більшість із них раніше належала до державних селян. Сформовані на Правобережжі Українське козацьке військо та полки Бузького козацького війська ліквідували.

Наступного разу, коли Російська імперія активно використовувала у своїх інтересах матеріальні й людські ресурси під-

владних українських територій, стала російсько-турецька війна 1828—1829 рр. Для забезпечення армії усім необхідним знову використовували місцеві запаси продовольства, підводи, волів і погоничів до них. Населення губерній Півдня України змушено було постачати до армії, усе те, без чого вона не могла вести воєнні дії.

У війні використали створене в 1828 р. в Південній Бессарабії з місцевого населення та втікачів із турецьких володінь Дунайське козацьке військо.

Османська імперія, зазнавши поразки у війні, віддала Російській імперії гирло Дунаю й східне узбережжя Чорного моря. Із числа козаків-задунайців, що перейшли на бік Росії в роки війни, у 1832 р. було створено Азовське козацьке військо.

Першим наказним отаманом війська став Й. Гладкий. Проте він уже не обирався козаками, а призначався російським урядом і підпорядковувався новоросійсько-бессарабському генерал-губернатору. У мирний час азовські козаки патрулювали східне узбережжя Чорного моря — від Керченської протоки до міста Поті. У випадку війни вони мали своїми силами здійснювати його оборону. На початку 60-х рр. XIX ст., коли необхідність в Азовському війську зникла, козаків із сім'ями почали примусово переселяти на Кубань. У 1864 р. військо ліквідували, а його клейноди передали Кубанському козацькому війську. Тих, хто не бажав переселятися, перевели з козацького стану до селянського.

Із Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї від 27 травня 1832 р.

1. Для оселення запорозьких козаків призначається в Катеринославській губернії Олександрівський повіт: так звана Бердянська земля, всього 43 141 десятина.
2. До складу Запорозького козацького війська приєднати міщан Петровського посаду, кількістю 238 ревільських душ, із землею в їхньому володінні кількістю до 4 тис. десятин і всіма їхніми рибними заводами та очеретяними плавнями, причому надаються їм усі вигоди й права, узагалі козацькому війську даровані. Із таким приєднанням козацьке військо матиме в спільному володінні рибні заводи на Азовському морі, що розташовані на березі тієї землі, де росте очерет...
6. Козацьке військо звільняється назавжди від земських повинностей, крім тих, що стосуються їхньої землі.
7. Військові повинності воно виконує за прикладом інших козацьких військ...
15. Із поселення запорозьких козаків узяти їм назву Азовського козацького війська.

? **Робота в парах.** Виконайте завдання і дайте відповіді на запитання: **1.** Знайдіть на карті землі, які отримало Азовське козацьке військо. **2.** Якими були права й привілеї, надані Азовському козацькому війську?

На початковому етапі російсько-французької війни 1812 р. розташоване на Волині Українське козацьке військо захищало київський напрямок. Малоросійські кінно-козацькі полки увійшли до складу російської армії, а чернігівсько-полтавське ополчення утримувало 800-кілометрову лінію укріплень на північних кордонах українських земель й не давали французькій армії просунути вглиб цієї території й оволодіти складами із запасами необхідного їй продовольства.

Несподівану допомогу у війні 1828—1829 рр. російська армія отримала від козаків-задунайців. Кошовий отаман Задунайського козацького війська Йосип Гладкий відмовився йти воювати «брат на брата» і разом із 500 своїми прибічниками перейшов на бік росіян. Він показав російським військам переправу через Дунай, яка була невідома туркам і не охоронялася. Завдяки цьому російська армія здійснила раптовий успішний наступ, результатом якого стала перемога у війні. Дізнавшись про перехід частини козаків-задунайців на бік ворога, турецькі війська жорстоко розправилися з тими, хто залишився на Січі, і зруйнували її. Так, у 1828 р. припинила своє існування Задунайська Січ.

- Визначте основні зміни в середовищі козацтва після ліквідації Запорозької Січі.

Чорноморський козак. Художник О. Корнєєв. 1809 р.

У 1785 р. близько 8 тис. козаків-задунайців оселилися у володіннях австрійських Габсбургів у провінції Банат. Там вони заснували Банатську Січ і несли прикордонну службу на австро-турецькому кордоні. У 1805 р. вони повернулися до турецьких володінь.

3. Козацтво після ліквідації Запорозької Січі. Після ліквідації Запорозької Січі одна частина козацтва залишилася на землях Російської імперії, друга — знайшла притулок в Османській імперії (див. схему). Трагедія цих людей поглиблювалася тим, що під час російсько-турецьких війн вони були змушені воювати з єдиновірцями. Служба двом імперіям формально зберігала козацтво, але зміст їхньої служби зазнав змін. Проте навіть за таких умов козацтво зберігало свою культуру, традиції й історичну пам'ять.

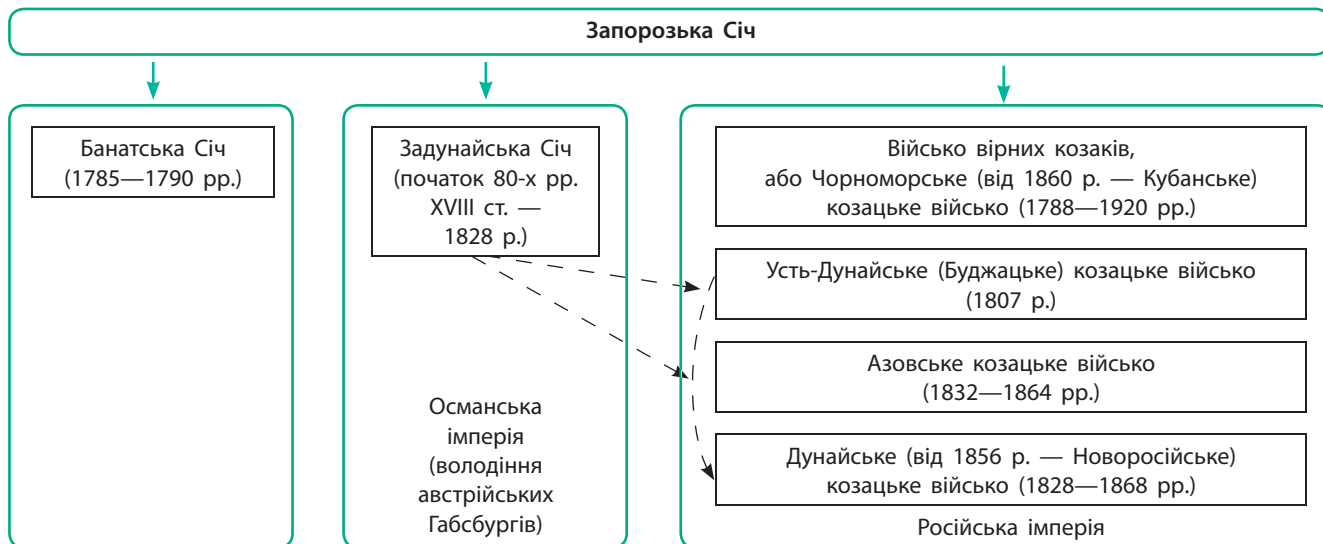
Чорноморське козацьке військо, створене з козаків-запорожців, що залишилися під російською владою, спочатку жило на землях між Бугом і Дністром у межах Російської імперії. Проте після перемоги в російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. російський уряд став роздавати землі, де жили козаки, російським чиновникам та іноземним колоністам. Перспектива обернення на кріпаків спонукала козаків домагатися від імперського уряду дозволу переселитися в інші місця.

У 1792 р. Чорноморське козацьке військо переселили на Чорноморську оборонну лінію на правому березі Кубані, захист якої став основним обов'язком козаків. Спочатку традиційні форми життя козацтва зберігалися. Однак через деякий час козацька старшина, яка не хотіла підпорядкуватися козацьким радам, розробила нові правила, а російський уряд затвердив їх. За ними козацьку раду ліквідували та встановили приватну власність старшини на землі, призначені раніше всьому війську. Скасовувалася давня козацька заборона на перебування на Січі жінок. Катеринодар, де розташовувався головний кіш Чорноморського козацького війська, став звичайним містом, де жили сімейні козаки.

Частині колишніх запорожців, що переселилася до Османської імперії, султан надав землі в гирлі Дунаю, де й виникла Задунайська Січ. Обов'язком козаків-задунайців стала військова служба при турецькому флоті під час військових походів.

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ КОЗАЦТВА ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Запорозька Січ

На Січі завжди перебував турецький чиновник, який повинен був видавати паспорти тим, хто залишав її межі, а також стежити за поведінкою козаків.

Не довіряючи козакам-задунайцям, турки вимагали, щоб кожного разу, коли ті рушають у походи проти християн із турецькою армією, кіш відповідав власним життям за вірність своїх товаришів.

Головним джерелом поповнення Задунайської Січі були втікачі з Наддніпрянської України. Завдяки цьому кількість козаків-задунайців в окремі роки досягала 10 тис. осіб.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- ставлення влади Російської імперії до населення українських етнічних територій;
- використання Російською імперією ресурсів українських територій у війнах, які вона вела в першій половині XIX ст.;
- становище козацтва після ліквідації Запорозької Січі.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Словесний теніс». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються у пари, один учень/учениця пропонує іншому/іншій відповіді на запитання, яке передбачає коротку відповідь. Той/та відповідає і за умови правильної відповіді отримує право поставити своє запитання. Перед початком гри необхідно визначити час на роздуми над запитанням і кількість запитань без відповіді, що означають поразку.
2. Назвіть прояви ставлення російської імперської влади до населення українських етнічних територій. Чим вони відрізнялися від часів перебування у складі Речі Посполитої й Гетьманщини? 3. Оцініть використання Російською імперією ресурсів українських земель у своїх інтересах. Чи було це корисним для українського населення? Чому? 4. Як змінилося становище українського козацтва після ліквідації Запорозької Січі?
5. Покажіть на карті території, де розташовувалися Задунайська Січ, Чорноморське, Дунайське і Азовське козацькі війська. 6. **Коллективне обговорення.** Проведіть дискусію за проблемою «Зміст, методи і ймовірні наслідки політики, яку здійснювала Російська імперія стосовно українських етнічних територій».
7. **Робота в парах.** Розв'яжіть пізнавальну задачу. Дослідник історії українського козацтва Володимир Голобуцький, характеризуючи долю нащадків запорожців у XIX ст. назвав їх «двома гілками зрубаного дерева». Поясніть, як ви це розумієте. Назвіть, чим відрізнялася доля нащадків запорозьких козаків у XIX ст. 8. **Робота в парах.** За додатковими джерелами інформації познайомтеся з умовами життя в Чорноморському козацькому війську в Російській імперії та Задунайській Січі під турецькою владою. Розіграйте уявний діалог, що міг відбутися між ними, у якому вони розкажуть один одному про своє життя.

Усі повідомлення козацьких старшин Задунайської Січі до турецької адміністрації передавалися лише українською мовою й потім перекладалися драгоманом (перекладачем). Кошовому отаману під загрозою смертної кари заборонялося спілкуватися з турецькою адміністрацією іншою мовою, крім української.

Під час російсько-французької війни 1812 р. представники населення українських етнічних територій перебували, крім російської, у складі французької та австрійської армій, яка діяла разом із нею. Так, один із двох уланських полків польського «Легіону Вісли» французької армії становили вихідці з Поділля. П'ять із восьми полків 30-тисячного австрійського допоміжного корпусу генерала Карла Шварценберга, який брав участь у Російській кампанії Наполеона, було сформовано з галичан.

Працюємо з хронологією

Початок 80-х рр. XVIII — 1828 рр. — існування Задунайської Січі.
1788—1920 рр. — існування Чорноморського (від 1860 р. — Кубанського) козацького війська.
1828—1868 рр. — існування Дунайського (від 1856 р. — Новоросійського) козацького війська.
1832—1864 рр. — існування Азовського козацького війська.

§ 4. Соціально-економічне становище

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості розвитку сільського господарства українських земель у цей період; аналізувати перебіг першого етапу індустріальної революції; характеризувати розвиток сіл, міст і торгівлі; з'ясувати, у чому полягала нова модель соціально-економічного розвитку Півдня України.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості економічного становища українських земель у другій половині XVIII ст.? 2. Що таке індустріальна революція? Де і коли вона розпочалася в Європі? 3. Які зміни в європейському суспільстві спричинило розгортання індустріальної революції? 4. Назвіть нові міста, засновані на українських землях у другій половині XVIII ст. 5. Як розвивалася торгівля в Україні у XVIII ст.? 6. Які товари ввозили з українських земель до інших країн, а які — завозили?

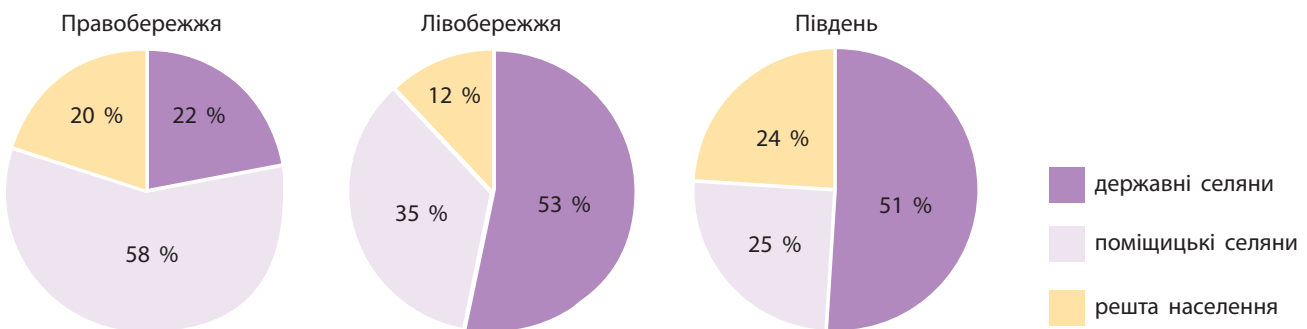
- Які явища характеризували стан сільського господарства та аграрних відносин у цей період?

1. Розвиток сільського господарства та аграрних відносин.

У першій половині XIX ст. економіка українських земель зберігала аграрний характер. У її сільському господарстві на початку століття працювало близько 95 % населення, а в середині століття — 89 %. Близько 75 % усієї оброблюваної землі належало поміщикам. Головний виробник сільськогосподарської продукції — селянство — відрізнялося за своїм становищем. Його основними групами були:

- приватновласницьке селянство, або кріпаки (перебували в особистій залежності від поміщиків та були прикріплені до їхніх маєтків. Приватновласницькі селяни кількісно переважали на Правобережжі);
  - державне селянство (належало державній скарбниці й офіційно називалися «вільними сільськими обивателями». Вони були особисто вільними й вели власне господарство. Державні селяни переважали на Півдні та Лівобережжі).
- Приватновласницьке селянство було зобов'язане виконувати панщину, або відробіткову ренту. Державні селяни сплачували грошову ренту, віддаючи чверть своїх прибутків як податок державі. Російський уряд у 1797 р. офіційно обмежив панщину трьома днями на тиждень. Проте землевласники об-

КІЛЬКІСТЬ ПРИВАТНОВЛАСНИЦЬКОГО І ДЕРЖАВНОГО СЕЛЯНСТВА У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

? Яку інформацію про кількість приватновласницького і державного селянства у складі населення регіонів українських земель можна отримати за схемою?

ходили закон за допомогою урочної системи: на один день панщини давалося таке завдання («урок»), яке можна було виконати лише за два-три дні. Вони також запроваджували «місячину», і селянство за постійну панщину отримувало місячне утримання натурою (тобто продуктами).

Потерпало селянство й від обезземелення. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спричиняло те, що власники маєтків збільшували кількість своєї землі як джерела прибутків і постійно зменшували розміри селянських наділів.

Посилюючи визиск селянства, поміщики на невеликий період збільшували свої прибутки. Однак наступний занепад селянських господарств, відсутність стимулів для кращої праці, неможливість використання нової техніки робили неминучим занепад поміщицьких маєтків. У 30—40-х рр. XIX ст. після нетривалого періоду розквіту такі господарства опинилися в стані кризи. Її головною причиною стало збереження в сільському господарстві Російської імперії кріпосного права, або кріпацтва.

У середовищі державних селян Лівобережної і Південної України в результаті **товаризації** виробництва відбувалося майнове розшарування селянства. Зокрема, у Катеринославській губернії селяни-власники зосередили у своїх руках 18 % усієї приватної землі. З'являлися окремі заможні селяни, які володіли або орендували 100 і більше десятин землі. Імперський уряд підтримував державних селян. Їх було зрівняно в правах із міщанами щодо придбання землі, дозволено створювати фабрики й заводи.

Процеси розшарування розгорталися також серед приватновласницьких селян. Їм дозволялося купувати землю на ім'я власника маєтку, використовувати найманих працівників, засновувати підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Проте їхнє правове становище залишалося незмінним, і власник маєтку міг у будь-який час забрати все їхнє майно.

Погіршення умов існування приватновласницьких селян перетворювало їх на джерело соціальної нестабільності. Проте, намагаючись розв'язати селянське питання, імперський уряд побоювався невдоволення дворян-землевласників, які вважали такі дії посяганням на їхні інтереси.

2. Початок індустріальної революції. У 30-х рр. XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії розпочалась індустріальна революція. Мануфактури, що існували тут раніше, базувалися на ручній примусовій праці кріпаків. Тому перехід до фабрично-заводської промисловості з машинним виробництвом, заснованим на вільнонайманій праці, спричинив тут поступову руйнацію кріпосницьких порядків.

Кількість мануфактур зменшувалася, а фабрик і заводів — зростала. Якщо в 1825 р. на українських землях існувало близько 650 підприємств фабрично-заводської промисловості, то в 1861 р. їх уже налічувалося 2330. Особливо швидко нові

Витяг із журналу Київського губернського правління про вжиття заходів для припинення поширення чуток щодо наміру уряду звільнити селянство з кріпосного стану (1830 р.)

Відповідно до указу його імператорської величності... велено суворо переслідувати всіх тих, хто буде поширювати чулки про намір уряду надати селянству свободу й здійснити найдіяльніші заходи з припинення найменших ознак непослуху селянства до їх поміщиків... До відома його імператорської величності дійшло, що з певного часу неблагонадійні або розбещені особи почали..., поширювати чулки, як уже бувало раніше, про намір уряду надати свободу селянству.

[У зв'язку з цим] необхідно оголосити повсюдно:

1. Будь-які розмови про свободу наземних поселенців (державних селян — *Авт.*) від сплати податків і поміщицьких селян й дворових людей від покори їхнім панам є чулками неправдивими, вигаданими й поширюваними особами з поганими намірами..., щоб через ці чулки збагатитися за рахунок селянства...
4. Підтверджується необхідність керівникам губерній здійснювати неухильний нагляд, щоб поширювачі таких чуток без відволікань піддавалися суду для покарання їх за всією суворістю законів.

Яким було ставлення російської влади до питання можливості скасування кріпосного права в країні.

Кріпосне право, кріпацтво —

система аграрних відносин, коли селянин за право господарювати на землі її власника втрачав особисту свободу, право вільно залишати земельну ділянку («прикріплювався до неї»), підлягав судовій і адміністративній владі її власника. **Товаризація** — процес, за якого продукти праці виробляються для потреб ринку.

- Визначте зміни, які відбувалися на українських землях у складі Російської імперії на початку індустріальної революції.

Індустріальна революція — процес розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактур, де застосовувалася ручна праця, до фабрик і заводів, на яких використовували машини і верстати.

Будівля Катеринославської суконної фабрики — однієї з найстаріших будівель міста Дніпро. Побудована в 1794 р.

- Визначте явища і характеристики, притаманні розвитку українських сіл і міст у цей період.

НАЙБІЛЬШІ УКРАЇНСЬКІ МІСТА В СЕРЕДИНІ XIX СТ.

Місто	Кількість населення, тис. осіб
Одеса	114
Київ	71
Львів	70
Бердичів	54
Харків	50

- ?** Які зміни відбулися у складі п'ятірки найбільших українських міст у цей період, порівняно із XVII—XVIII ст.?

підприємства з'являлися в суконній промисловості. Протягом 1805—1859 рр. кількість суконних підприємств зростає з 27 до 160. Основним центром суконної промисловості стало село Клинці на Чернігівщині, де в 1860 р. діяло дев'ять суконних фабрик. У 1789 р. виник ливарний завод у Херсоні, де виготовляли гармати для морського флоту. Суднобудівні заводи існували в Миколаєві та Херсоні. У 1824 р. перший цукровий завод збудували в Київській губернії. Швидкими темпами розвивалася кам'яновугільна промисловість. На середину XIX ст. Донбас став другим за розмірами (після Сілезького басейну в Польщі) у Російській імперії центром кам'яновугільної промисловості. Нові підприємства виникали також у цукровій галузі. На середину XIX ст. українські землі забезпечували понад 80 % загальноімперського виробництва цукру. Першими українськими цукрозаводчиками були брати Яхненки та Ф. Смиренко.

Спочатку верстати для фабрично-заводських підприємств завозилися з-за кордону, переважно через порт Одеси. У 40—50-х рр. XIX ст. підприємства з виробництва промислового устаткування виникли в Києві, Катеринославі, Ромнах, поблизу Луганська та інших міст. У 1861 р. на українських землях діяло близько 20 механічних заводів.

Разом зі становленням фабрично-заводської промисловості утворювалися нові суспільні верстви: підприємці й наймані промислові робітники. Серед власників фабрик і заводів переважали росіяни. Формуванню прошарку промислових робітників перешкоджало існування кріпацтва.

Становище робітників більшості фабрик і заводів було надзвичайно тяжким. Робочий день тривав до 15 годин, заробітна платня була досить низькою, а умови життя — важкими. Чимало робітників отримували каліцтва або гинули через недотримання техніки безпеки та низький рівень медичної допомоги.

3. Села й міста. Життя українського селянства цього періоду зберігало традиції попередніх часів. Села, як і раніше, закладалися поблизу річок, доріг, озер, намагаючись якомога більше пристосувати їх до існуючого навколишнього середовища. Особливості побуту й праці українського селянства описано у творах М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського та Т. Шевченка (із ними ви познайомитеся в курсі української літератури).

Під впливом початку індустріальної революції у житті селянства відбулися певні зміни. Деякі з них вирушали на тимчасові заробітки, працювали на фабриках або займалися промислами. Частина свого заробітку вони віддавали власнику маєтка як грошову ренту. Деяким вдавалося накопичити кошти, щоб викупитися з кріпацтва й відкрити власну справу.

Більшість українських міст і містечок у цей час залишалися досить невеликими поселеннями, кількість населення яких не перевищувала 1—2 тис. осіб. У середині XIX ст. з 850 міст і містечок, що існували на українських землях лише

62 мали понад 10 тис. жителів, а населення більш ніж 50 тис. осіб налічували лише п'ять із них.

Новим явищем стала поява в містах українських земель промислових підприємств, де працювали вільнонаймані робітники. Поступово деякі міста суттєво змінювали свій вигляд і перетворювалися на центри фабрично-заводської промисловості. Поряд із підприємствами виникали робітничі поселення, де жили працівники фабрик і заводів. Інколи з робітничих поселень виникали нові населені пункти.

Кількість міських жителів за першу половину XIX ст. зростає втричі. Особливо швидко розвивалися міста Півдня, де за цей час кількість населення збільшилася в 4,5 разу. Найнаселенішим містом стала Одеса — головний порт Російської імперії з торгівлі зерном.

Національний склад населення Одеси відрізнявся строкастістю. Сучасники зазначали, що в місті розмовляють 12 мовами і сповідують десять віровчень. Представникам усіх національностей, які легально переселялися до Одеси, імперський уряд гарантував віротерпимість, будинок для сім'ї та позику для початку нового життя. На десять років вони звільнялися від усіх обов'язків і служб, а від військової повинності — назавжди. У місті було чимало нелегальних переселенців з інших губерній. На початку XIX ст. вони становили третину населення міста.

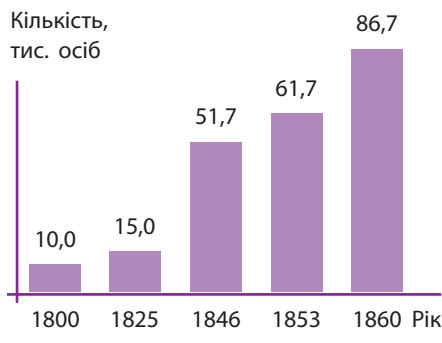
Під владою Російської імперії правове становище українських міст зазнало суттєвих змін. У 1831 р. влада скасувала дію магдебурзького права для всіх міст українських земель, крім Києва, а в 1835 р. його ліквідували й тут. Натомість створювалися міські думи на чолі з міськими головами, залежними від імперської адміністрації.

Більш вагоме місце у складі міського населення почали посідати російські чиновники й військові. Влада підтримувала переселення до українських міст російських купців. У такий спосіб українців поступово витісняли з провідних позицій у торгівлі. У містах і містечках Правобережжя в торгівлі першість належала представникам єврейського й польського населення. Особливістю міст Півдня був їх інтернаціональний склад населення.

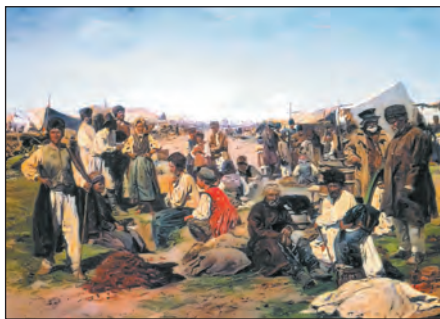
4. Розвиток торгівлі. У першій половині XIX ст. загалом склалася сільськогосподарська спеціалізація регіонів українських земель. На Лівобережжі поруч із зерновими вирощували тютюн і коноплі. Правобережжя стало районом переважного вирощування озимої пшениці й цукрових буряків. На Півдні на початку освоєння краю розвивалося вівчарство, а пізніше — вирощування пшениці на експорт. Поглиблення сільськогосподарської спеціалізації сприяло розвитку торгівлі.

Оптова торгівля здійснювалася на великих ярмарках. Найбільші з них відбувалися в січні-лютому та червні—серпні, коли ґрунтові дороги ставали найбільш придатними для перевезення вантажів. У першій чверті XIX ст. на українських землях щорічно відбувалося понад 2 тис. ярмарків із 4 тис.

ЗРОСТАННЯ КІЛЬКОСТІ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

? Як діаграма відображає зміни у складі працюючого населення українських земель під впливом розгортання індустріальної революції?

Ярмарок. Художник В. Маковський

? Що, на вашу думку, хотів передати своїм твором художник?

Чумаки — українські візники, які в XV — першій половині XIX ст. здійснювали торговельно-візницький промисел.

Порто-франко — порт або його частина, у межах якої дозволяється вивезення та ввезення товарів без сплати мита.

Управитель Полтавської скарбничої палати

М. Арандаренко про організацію чумацького промислу

Ті, що здійснюють візників солі з Криму та Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, звуться чумаками. Цей клас, що підкорив себе особливим умовам під час візниківання, відрізняється цим від інших малоросіян...

Візниківання своє чумаки провадять зазвичай валками (по-малоросійському фура), які складаються з кількох десятків возів (по-чумацькому паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візниківання, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство називається в них артіллю. Кожний чумак у своїй артілі підкоряється в суворому розумінні всім умовам і в разі відходження від них карається і навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно, він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно...

Робота в парак. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Чим повсякденне життя чумаків нагадувало козацькі звичаї? **2.** Як був організований чумацький промисел? **3.** Що свідчить про використання в чумацькому промислі вільнонайманої праці з винагородою відповідного внеску кожного робітника?

в усій Російській імперії. Найбільші з них збиралися в Харкові, Сумах, Ромнах, Полтаві, Кролевіці, Києві, Кременчуці, Ніжині, Стародубі, Бердичеві, Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі. Існували як загальні, так і спеціалізовані ярмарки, де продавали зерно, коней, вовну тощо. На сільських ярмарках переважали селянські вироби й товари, необхідні для сільськогосподарської праці. Постійними учасниками ярмарків ставали торговці-скупники. Складовою внутрішньої торгівлі на українських землях були сільські та містечкові базари, де торгували промисловими й сільськогосподарськими товарами. Базари збиралися кілька разів на тиждень або щоденно.

Перевезення товарів здійснювали селяни, що відбували гужову повинність або відправлялися на заробітки, яких називали чумаками. До появи залізниць вони відігравали основну роль у перевезенні всіх вантажів. Чумацькі валки доправляли зерно до чорноморських портів, а звідти везли сіль, рибу та інші товари. Зamoжні чумаки в майбутньому започаткували династії українських підприємців.

Українські землі посідали важливе місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Вони забезпечували 78 % експорту зерна та 55 % вивозу вовни. У першій половині XIX ст. азовсько-чорноморські порти за обсягами перевезень стали значно випереджати балтійські. Однією з причин цього була їхня наближеність до тих земель, де вироблялася продукція. Українська пшениця становила 81 % продукції землеробства, яка вивозилася через чорноморсько-азовські порти. Значну роль ці порти відігравали також у ввезенні (імпорті) закордонних товарів до імперії. До початку індустріальної революції в ньому переважали предмети розкоші й лише пізніше їх потіснили машини й технічне обладнання. Найбільшим серед чорноморсько-азовських портів стала Одеса, яка в 1817 р. отримала статус **порто-франко** (проіснував до 1858 р.).

5. Нова модель соціально-економічного розвитку Півдня України. Розвиток Південної України мав важливе значення для імперії, оскільки тут уперше російська влада відверто визнала неефективність існуючої в державі кріпосницької системи. Своім указом російська імператриця Катерина II оголосила, що тут не існуватиме кріпосницьких порядків, оскільки ці землі заселятимуться вільними поселенцями. Однак повністю кріпосне право на південноукраїнських землях скасовано не було. У 1861 р. десята частина земель у маєтках Півдня оброблялася кріпаками, решта — вільнонайманими працівниками.

Тенденція до зменшення кількості кріпаків серед працівників маєтків свідчила, що їх власники, зацікавлені у зростанні прибутковості своїх господарств, розуміли неефективність кріпацької праці й поклалися на вільнонайману.

Важливе значення Півдня для економічного розвитку усіх українських земель у складі Російської імперії полягало також у тому, що він став чинником формування нових господарських зв'язків між регіонами. Якщо раніше Лівобережжя

і Слобожанщина орієнтувалися на Російську імперію, а Правобережжя — на Польщу, то тепер Південь став центром економічного тяжіння й переорієнтації торговельних зв'язків цих регіонів. Відбувалося становлення нової економічної системи, пов'язаної через чорноморсько-азовські порти зі світовими ринками.

На початку заселення земель Південної України тут переважало тваринництво. Природні умови краю сприяли розведенню овець. Південноукраїнська вовна була високоякісною і набагато дешевшою, ніж привезена з інших районів імперії. У 1825 р. із чорноморських портів вивезли 40 тис. пудів місцевої вовни, а через 16 років її експорт за кордон зріс у шість разів і посів друге місце за обсягами після пшениці.

Природна родючість південноукраїнських чорноземів, велика кількість вільної землі й зростання попиту на пшеницю за кордоном спонукало до її вирощування. За тогочасними офіційними джерелами, у 1835 р. врожай зернових на Півдні «перевищував кількість посіяного зерна у 20 разів».

Одним із найпоширеніших занять жителів українського Півдня стало виноробство. Саме в першій половині XIX ст. на околицях Одеси й сонячних гірських схилах Південного Криму з'явилися виноградні плантації, які згодом принесли цьому краю світову славу. Щорічний продаж вин Криму на початку 30-х рр. XIX ст. досяг рекордної для Російської імперії кількості — 12 млн пляшок.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. головним портом України стала Одеса. Саме сюди звозили зерно на продаж із Правобережної і Лівобережної України чумаки. Обсяги торгівлі постійно зростали. У 1795 р. в порт Одеси по зерно увійшли 39 кораблів, а в 1815 р. — 1500.

Характерною рисою господарства українського Півдня стало переважання невеликих маєтків. Чимало з них належало місцевим міщанам і дрібним торговцям, що становили типовий середній прошарок, або дрібну буржуазію. Величезних маєтків із тисячами кріпаків, як в інших губерніях, тут не було. Землевласники Півдня покладалися на сезонну найману працю, а розміри їхніх володінь обмежувалися нестачею робочих рук.

Населення Південної України протягом першої половини XIX ст. внаслідок переселень зростало, як вам уже відомо, набагато швидше, ніж в інших регіонах українських земель. Переселенців, різних за національністю й походженням, об'єднувало бажання розпочати власну справу, своїми силами досягти успіху. Завдяки цьому в регіоні склалася своєрідна суспільна атмосфера, яка багато чим нагадувала часи освоєння Дикого Заходу в США.

Одеса. 1837 р. Розмальована гравюра

Сучасна американська дослідниця Патриція Герлігі є авторкою монографії «Одеса: історія міста, 1794—1914», яку вона присвятила як історії, так і розвитку Південної України в цей період. Саме в ній проаналізовано становлення й розвиток нової моделі розвитку Південної України в XIX ст. На думку П. Герлігі, «Одеса з повним правом може претендувати на одне із чільних місць серед великих міст світу». Тому вона й присвятила своє дослідження «досвіду міста, яке впродовж XIX ст. зросло... до рівня європейської метрополії». Жодне з європейських міст не могло зрівнятися з Одесою за темпами зростання в цей час. «Нині Одеса — великий морський порт незалежної України... залишається з'єднувальною ланкою між Сходом і Заходом, перехрестям між Європою та Азією».

До міста. Художник Г. Світлицький. 1907 р.

Працюємо з хронологією

30-ті рр. XIX ст. — початок індустріальної революції на українських етнічних територіях у складі Російської імперії.

Чумаки. Листівка. Кінець XIX — початок XX ст.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- характер змі у сільському господарстві та аграрних відносинах українських етнічних територій у складі Російської імперії;
- перетворення, що відбувалися на українських землях під час початкового етапу індустріальної революції;
- зміни, що відбувалися у тогочасних українських містах, селах та розвитку торгівлі;
- риси, притаманні тогочасній моделі розвитку Півдня України.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Асоціації». **Правила гри.** Учитель/учителька наводить терміни, поняття, словосполучення за розглянутим матеріалом. Учням та ученицям доручається навести асоціації, які вони в них викликають, і пояснити їх.
2. Які явища в розвитку сільського господарства свідчили про кризу старих порядків й зародження нових? 3. Порівняйте розгортання початкових етапів індустріальної революції на українських землях у складі Російської імперії та в країнах Західної та Центральної Європи. 4. Які зміни в розвитку українських сіл, міст і торгівлі ви вважаєте найважливішими? Поясніть свою думку. 5. Чи доцільно щодо розвитку тогочасної Південної України використовувати характеристику «нова модель соціально-економічного розвитку»?
6. Покажіть на карті регіони й назвіть особливості сільськогосподарської спеціалізації українських земель в цей період. 7. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за проблемою «Що і чим заважало соціально-економічному розвитку українських земель в першій половині XIX ст.? 8. Складіть таблицю «Нові явища в соціально-економічному розвитку українських земель у складі Російської імперії в першій половині XIX ст.».

Сфера життя	Які нові явища з'явилися

9. **Робота в парах.** Розв'яжіть пізнавальну задачу. На суконній мануфактурі князя Б. Юсупова в селі Ряшків на Полтавщині більшість використовуваних механізмів та знарядь були ремісничими та ручними. Сам князь дотримувався думки, що витрати на закордонні машини, кожна з яких може замінити працю декількох робітників зайве марнотратство, оскільки в нього і так достатньо кріпаків для праці на мануфактурі. На підставі наведеного прикладу поясніть, як поширення на українських землях, внаслідок перебування в Російській імперії, кріпосного права, заважало розгортанню тут індустріальної революції. 10. **Робота в малих групах.** Проведіть конкурс на кращу інсценівку сценки із життя приватновласницьких або державних селян, чумаків, працівників фабрично-заводських підприємств на українських землях у першій половині XIX ст. Для досягнення більшої історичної достовірності під час підготовки зверніться до додаткових джерел інформації.

§ 5. Початок українського національного відродження

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про те, як розпочалося формування української національної ідеї; з'ясувати, у чому полягало несприйняття частиною нащадків козацької старшини Лівобережжя асиміляторської політики Російської імперії; визначити прояви першого початку формування української національної самосвідомості на українських етнічних територіях у складі Російської імперії; аналізувати утворення й діяльність Кирило-Мефодіївського братства.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як козацька старшина боролася за відновлення державних прав України у XVIII ст.? 2. Яким був національний склад населення Наддніпрянської України? 3. Що таке національне відродження? На які етапи його поділяють? 4. Що вам відомо про «Історію Русів» та її значення для української культури цього часу? 5. Використовуючи набуті з української літератури знання про «Енеїду» І. Котляревського, розкрийте роль творів нової української літератури для національного самоусвідомлення української спільноти.

1. Початок формування української національної ідеї.

Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії в їх суспільному житті співіснували декілька рухів.

Польський національно-визвольний рух об'єднував польських патріотів, які боролися за відродження своєї державності, знищеної наприкінці XVIII ст. Своєю метою вони вважали відновлення Речі Посполитої в кордонах від Балтійського до Чорного морів. Прибічники цих поглядів переважали в середовищі нащадків польської шляхти на Правобережжі. Українське населення краю майже не підтримувало його.

Російський опозиційний рух ототожнювався з тими представниками російського дворянства, які домагалися лібералізації імперських порядків. Переважну більшість членів таємних організацій, утворених на українських землях, становили офіцери розташованих тут частин російської армії. Серед них були й українці, що вступали до цих товариств із власних патріотичних почуттів. Однак представники російського напрямку, як правило, не визнавали за народами, що населяли імперію, права на окреме державне існування.

Український національний рух об'єднував прихильників ідеї боротьби проти імперського панування за права українського народу. На його розвиток впливали тогочасні європейські суспільно-політичні ідеї, діяльність представників польських та російських визвольних рухів, а також історична пам'ять українців. На цьому підґрунті формувалися основи національної ідеї української спільноти.

Упродовж кінця XVIII — першої половини XIX ст. українська національна ідея еволюціонувала від намагання відновити автономію українських земель частиною нащадків козацької старшини до першої спроби висунути програму національного визволення українського народу, здійсненої представниками Кирило-Мефодіївського братства.

Історична пам'ять — сукупність уявлень про спільне минуле, які передаються з покоління в покоління у вигляді узагальнених образів.

Національна ідея — сукупність найзагальніших уявлень про сучасний розвиток і перспективи на майбутнє певної спільноти.

Асиміляція — соціально-культурний процес втрати певним народом усвідомлення себе частиною своєї національної спільноти й прийняття ним рис іншої спільноти.

Автономіст — той, хто виступає за самоуправління певної частини держави, її право на самостійне вирішення внутрішніх питань у межах, передбачених загальнодержавними законами.

Аналізуючи початок українського національного відродження на Лівобережній Україні, український історик Кирило Галушко зазначав: «Саме тут зосереджувалася соціальна еліта українського суспільства — нащадки козацької старшини, малоросійське дворянство, у свідомості якої була ще свіжою пам'ять про автономний статус цих земель у складі імперії. Саме на Лівобережжі виникла і плекалася ідеологія автономізму, зміст якої полягав у прагненні відновити автономний статус свого краю в межах Російської держави».

Існує думка, що до гуртківців належав або був пов'язаний з ними невідомий автор «Історії Русів», створеної між 1760—1820 рр. У цьому творі подається тогочасне бачення історії України від найдавніших часів до 1768 р. Автор прагне показати наступність у князівсько-гетьманських традиціях у Русі-Україні, звертає увагу на порушення правителями Речі Посполитої і Московської (Російської) держави козацьких прав і свобод, виправдовує всі дії козацтва, як такі, що відповідали тогочасним уявленням про мораль і справедливість.

2. Перші спроби опору нащадків козацької старшини асиміляторській політиці Російської імперії. На Лівобережжі чимало нащадків козацької старшини, невдоволених проявами асиміляції українців у політиці Російської імперії, прагнули зберегти і відновити традиції козацтва й Гетьманщини. Після того як у 1785 р. імператриця Катерина II поширила на нащадків козацької старшини права й привілеї російського дворянства, опозиційні настрої серед них пішли на спад. Проте залишалися також ті, кого за їхні погляди називали **автономістами**.

У 70—90-х рр. XVIII ст. на Лівобережжі діяв створений місцевими патріотами-автономістами Новгород-Сіверський гурток. Його учасниками стали декілька десятків українських діячів. Гуртківці прагнули до повернення часів існування Гетьманщини. Вони виступали за її широку адміністративно-територіальну, культурну й церковну автономію у складі Російської імперії. При цьому не виключалася можливість їх виходу з-під її влади. Із цією метою в 1791 р. учасник Новгород-Сіверського автономістського гуртка Василь Капніст їздив до Берліна, щоб дізнатися у прусського короля Фрідріха-Вільгельма II, чи підтримає він збройне повстання, підняте автономістами проти влади Російської імперії на Лівобережжі. Однозначної відповіді в Берліні В. Капніст не отримав.

Серед членів гуртка обговорювалися думки про необхідність укладання рівноправних міждержавних союзів відновленої Гетьманщини з Росією та Польщею, наголошувалося на порушенні Москвою козацьких прав і свобод після підписання «Березневих статей» 1654 р.

Обмеженість поглядів учасників Новгород-Сіверського автономістського гуртка сучасні українські історики вбачають у тому, що вони торкалися лише культурно-освітніх проектів й прагнули знайти політичний компроміс із російською владою.

Патріотично-автономістські погляди Новгород-Сіверських гуртківців мали досить помітний вплив на наступні покоління діячів українського національного руху Лівобережної України.

3. Поширення українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині. Відповідно до вимог імперської влади нащадки козацької старшини змушені були шукати документи, які могли підтвердити їхні претензії на отримання російського дворянства. Вони знаходили в родинних архівах грамоти литовських князів, укази королів Речі Посполитої, універсали українських гетьманів тощо.

Українські дворяни-автономісти В. Полетика, Р. Маркович, А. Чапа, М. Милорадович, Т. Калинський, В. Черниш та інші не мали потреби підтверджувати власне походження, але «по усердью й любові до своєї нації» охоче допомагали в цьому іншим.

Боротьба нащадків лівобережної шляхти й козацької старшини за визнання за ними прав на російське дворянство, що тривала до 1835 р., мала далекосяжні наслідки. Необхідність

звернення до власної історії сприяла пробудженню **національної самосвідомості** серед значної частини українського населення Лівобережжя. У цей час почали з'являтися перші етнографічні та історичні праці, написані дослідниками-аматорами.

Відтворенню минулого українського народу сприяли праці Олександра Рігельмана «Літописна оповідь про Малу Росію, її народ і козаків узагалі», Якова Марковича «Записки про Малоросію, її мешканців і твори», Дмитра Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії», Миколи Маркевича «Історія Малоросії». Першим написав літературний твір народною мовою українців Іван Котляревський, використавши сюжет поеми «Енеїда» (була надрукована в 1798 р.). Мовознавець Олексій Павловський у своїй «Граматичі малоросійського наречія» першим розробив граматичну будову української мови, принципи її розмовного та літературного використання.

Першим дослідником-аматором українського фольклору став грузинський князь Микола Цертелєв, що видав у Санкт-Петербурзі зібрані ним українські історичні пісні. Три збірки народних пісень українців створив та опублікував перший ректор Київського університету Михайло Максимович.

Наведені досягнення дослідників-аматорів, стали основою для подальшого розвитку українського національного відродження.

На Слобожанщині розгортання українського національного відродження пов'язують з відкриттям у 1805 р. Харківського університету. Він став першим вищим навчальним і науковим закладом європейського типу на українських землях, підвладних Російській імперії. Ініціатором його створення став слобідський дворянин, вчений, громадський діяч і просвітитель Василь Каразін.

У перше десятиліття діяльності Харківського університету тут працювали 29 професорів, яких було запрошено із різних країн Європи. Вони знайомили студентів із поширеними в той час в Європі суспільно-економічними та ідейно-політичними течіями. Із випускників Харківського університету сформувалося нове покоління патріотів, яке наприкінці 20-х рр. XIX ст. посіло чільне місце в українському національному русі. У місті завдяки ним з'явився так званий Харківський осередок українського руху.

Із кінця 20-х рр. XIX ст. до 1861 р. видання власних періодичних журналів на українських територіях перебувало під заборонаю. Тому у 20—30-х рр. XIX ст. у Харкові почали видавати українські альманахи і літературні збірки. У них розміщувалися твори й переклади українською мовою Петра Гулака-Артемовського. Українське народне життя описував у своїх повістях Григорій Квітка-Основ'яненко. Поетів Левка Боровиковського та Амвросія Метлинського називали «останніми бандуристами» за їх романтичні балади про славне минуле, написані українською мовою.

У 30-х рр. XIX ст. зростання інтересу до українського культурного життя на Слобожанщині пов'язується з діяльністю так

- Визначте події, які були пов'язані з розгортанням українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині.

Національна свідомість — сукупність поглядів, оцінок і думок, що відображають рівень уявлень представників певного народу про свою історію, сучасність, перспективи розвитку й відносини з іншими народами.

Василь Каразін

Губернаторський палац у Харкові. Кінець XIX ст. Стара будівля університету

У 30-х рр. XIX ст. українські літературні гуртки з'явилися в імперській столиці — Санкт-Петербурзі. Під впливом «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» Миколи Гоголя, який там жив і працював, українські народні пісні здобули багато прихильників серед місцевої еліти. У 1831—1845 рр. тут перебував також Тарас Шевченко. У 1840 р. в Санкт-Петербурзі вийшло перше видання його «Кобзаря». Велике значення мало видання в Санкт-Петербурзі у 1841 р. письменником Євгеном Гребінкою альманаху «Ластівка», у якому вперше всі твори було написано українською мовою. Відкриття в Києві університету Святого Володимира сприяло тому, що на початку 40-х рр. XIX ст. сюди перемістився центр українського національно-культурного життя. Навколо університету згуртувалися молоді українські патріоти, серед яких були Василь Білозерський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Микола Гулак та інші. У 1845 р. посаду викладача університету отримав Тарас Шевченко.

- Визначте основні характеристики, притаманні діяльності Кирило-Мефодіївського братства.

У розділі «Головні ідеї» «Статуту...» Кирило-Мефодіївського братства наголошувалось на повній самостійності кожного слов'янського «племіні» за наявності спільного Слов'янського собору майбутньої співдружності слов'янських держав. Це суттєво відрізнялося від офіційної ідеології Російської імперії, яка проголосила себе покровителем усіх слов'янських народів. Кирило-мефодіївці виступали за те, щоб утворити демократичну слов'янську федерацію з рівними правами всіх її членів.

званої «харківської трійці», яку представляли Ізмаїл Срезневський, Микола Костомаров та Амвросій Метлинський. Завдяки їхнім зусиллям з'явилися збірки «Український альманах», «Утренняя звезда», «Запорожская старина».

На думку дослідників, завдяки діячам Харківського осередку українського руху відбулася поступова заміна терміну «Малоросія» на «Україна», «малоросійський» на «український». Саме І. Срезневський став першим, хто назвав малоросійську мову «українською».

Наприкінці 1830 — на початку 1840-х рр. у Харкові виник літературно-науковий гурток «романтиків», очолюваний М. Костомаровим. Завдяки зусиллям слобідсько-української інтелігенції, яка до нього входила, з'явилися альманахи «Сніп» та «Молодик». Гуртківці підтримували зв'язки з діячами чеського національного руху і, як вважають дослідники, від них перейняли ідею створення загальнослов'янської федеративної держави.

4. Утворення та діяльність Кирило-Мефодіївського братства. На початку 40-х рр. XIX ст. посилення русифікації Південно-Західного краю сприяло проявам протидії цьому серед української спільноти Лівобережжя і Правобережжя. У 1842—1843 рр. у Києві сформувався гурток, який очолив письменник, етнограф та історик Пантелеймон Куліш. Членів гуртка об'єднувала зацікавленість до минулого України та історії українського козацтва. Захоплення цим сприяло розвитку патріотичних почуттів гуртківців й прагнення докласти зусиль до зміни становища України.

У грудні 1845 р. серед однодумців П. Куліша виникла думка про перетворення їхнього гуртка на таємне товариство з метою пропаганди ідей слов'янської єдності. Ініціаторами цього стали полтавський вчитель В. Білозерський, державний службовець П. Гулак, історик М. Костомаров, письменник П. Куліш, етнограф О. Маркович. Організаційне оформлення товариства відбулося на початку наступного року. Його назвали Кирило-Мефодіївським братством на честь братів Кирила і Мефодія — проповідників християнства серед слов'янських народів. Знаком братчиків, як називали себе члени товариства, став перстень із написом «Св. Кирило і Мефодій, січень 1846 р.».

Використовуючи імена слов'янських просвітителів у назві, засновники організації підкреслювали, що головним для них є просвітницька діяльність і слов'янська єдність.

У квітні 1846 р. до братства, як припускають, після переїзду з Петербурга до Києва приєднався Т. Шевченко. Кількість членів організації в 1846 р. становила 12 осіб, а зв'язки з нею підтримували ще близько 100.

Члени братства здійснювали наукову діяльність, виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, поширюючи свої ідеї щодо майбутнього українців. Велику увагу кирило-мефодіївці приділяли просвітницькій діяльності, збирали кошти на відкриття народних шкіл, працювали над створенням підруч-

Пантелеймон Куліш

Василь Білозерський

Микола Костомаров

ників для них. Зокрема, П. Куліш написав перший підручник з історії України «Повість про український народ».

Уявлення про мету діяльності братства в його членів відрізнялися. Так, М. Костомаров головними вважав християнські ідеали й створення спілки слов'янських народів. Т. Шевченко наполягав на першочерговості знищення кріпацтва й визволення з-під російської влади. П. Куліш віддавав пріоритет ідеї національного визволення. Усі ці погляди знайшли відображення в «Книзі буття українського народу» і «Статуті слов'янського братства Святих Кирила і Мефодія» — програмових документах братства, автором яких став М. Костомаров.

Викладена в них програма стала першою спробою поєднання української національної ідеї із загальнолюдськими християнськими ідеалами та соціальною ідеєю. Реалізація національної ідеї українців пов'язувалася зі створенням слов'янської спілки християнських республік. Україна, на думку М. Костомарова, могла стати вільною лише в «союзі слов'янським».

Християнська ідея знайшла відображення в проголошенні необхідності перебудови всього суспільного життя на основі християнських ідеалів. Із цим також пов'язувалася ідея українського месіанства (особливої ролі): визволяючи слов'янські народи, українці виконують Божу волю. Реалізація соціальної ідеї пов'язувалася насамперед із ліквідацією кріпацтва та станової нерівності.

Програмові ідеї братства в скороченому вигляді містилися також у відозвах «До братів українців» та «До братів великоросів і поляків».

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало близько 14 місяців. У березні 1847 р. за доносом провокатора його членів заарештували. Слідство тривало протягом трьох місяців. Більш за все імперських урядовців збентежили ідеї, викладені в документах братства. За вироком, затвердженим імператором Миколою I, усіх 12 братчиків покарали засланням до різних місць імперії. Найбільше постраждав Т. Шевченко, якого відправили солдатом окремого Оренбурзького корпусу до Орської фортеці (сучасне м. Орськ, Росія) із забороною писати й малювати.

Із довідки III відділення про діяльність учасників Кирило-Мефодіївського братства

У 1847 р. виявлено, що слов'янофільство може набути злочинного напрямку: у Києві кандидат Гулак, ад'юнкт-професор Костомаров і кандидат Білозерський заснували таємне товариство під назвою «Товариство Святих Кирила і Мефодія...». Мета цього товариства спочатку полягала в тому, щоб відновлюючи народність, мову і літературу слов'янських племен, підготувати ці племена до об'єднання в одну державу, але оскільки всі члени товариства були з Малоросії, то незабаром слов'янофільство перетворилося на українофільство й вони перейшли до припущень про відновлення Малоросії у тому вигляді, як вони були до приєднання до Росії... У творах Куліша і частково Костомарова описувалися розпорядження імператора Петра I і його наступників у вигляді гноблення та придушення прав народних, а дух попереднього козацтва вони зображували із захопленням схваленням... славу часів Гетьманщини називали всесвітньою, наводили пісні українські, у яких оспівується любов до волі, натякаючи, що цей дух не зник і досі зберігається в малоросіянах. Шевченко у своїх віршах, окрім схвалення попередніх часів і лаяння існуючих порядків, із надзвичайною зухвалістю висловлював наклепи і жовч на все святе для Росії... Були знайдені статут товариства і рукопис «Закон божий» надзвичайно революційного змісту, і вони свідчать, що товариство могло набути напрямку, небезпечного для державного спокою.

? **Робота в парах.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання: **1.** Як російський уряд визначив мету діяльності Кирило-Мефодіївського братства? **2.** У чому влада вбачала небезпеку товариства?

Багато зусиль для того, щоб визволити Т. Шевченка, докладала княгиня Варвара Репніна-Волконська, яку поет називав своїм «добрим ангелом». Проте шеф жандармів граф О. Орлов відмовив їй і попередив, що подальші «клопотання» матимуть неприємні для неї наслідки.

На думку українського історика Миколи Варварцева, на формування програмових засад Кирило-Мефодіївського братства впливала ідеологія й політика італійської організації «Молода Італія». Також на його засновників мали вплив, на думку дослідників, «визвольні ідеї Заходу періоду назрівання “Весни народів” й активізація загальнослов'янського національного руху (зокрема його чеської і польської течії)».

Працюємо з хронологією

70—90 рр. XVIII ст. — діяльність Новгород-Сіверського автономістського гуртка.
Грудень 1845 — березень 1847 р. — діяльність Кирило-Мефодіївського братства.

Суворе покарання кирило-мефодіївців загальмувало розвиток українського національного відродження, однак не змогла його зупинити.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- особливості перших спроб опору нащадків козацької старшини асиміляторській політиці російської влади на Лівобережжі;
- розвиток українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині;
- значення діяльності Кирило-Мефодіївського братства для розгортання українського національного руху.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Відгадай героя/героїню». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує на картку прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначених кількості запитань (наприклад, десяти) і часу відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити з учнівськими парами, малими групами або всім класом.
2. Висловіть обґрунтовану думку про важливість історичної пам'яті та національної ідеї для розвитку української спільноти. 3. Поясніть, як у діяльності Новгород-Сіверського гуртка втілювалися патріотично-автономістські традиції. 4. Наведіть факти, на підставі яких можна стверджувати, що на українських етнічних територіях у складі Російської імперії відбулася перша стадія українського національного відродження. 5. Український історик Рем Симоненко вбачав історичне значення Кирило-Мефодіївського братства в тому, що воно стало першою спробою української інтелігенції вдатися до політичної боротьби. Наведіть факти, на підставі яких можна дати таку оцінку товариства.
6. Розпочніть складання таблиці «Стадії українського національного відродження».

Стадія національного руху	Основні події	Результати

7. **Розв'яжіть пізнавальну задачу.** На думку українського історика канадського походження, Кирило-Мефодіївське братство своєю діяльністю привернуло увагу російського уряду до потенційної небезпеки зростання національної свідомості української спільноти. Чи згодні ви з наведеним твердженням? Чому? 8. Застосуйте набуте з української літератури уявлення про літературу українського романтизму й поясніть, як ви розумієте зв'язок між ідеями Провсвітництва, романтизмом та діяльністю осередків національного відродження на українських землях у складі Російської імперії.

§ 6. Польський національно-визвольний і російський опозиційний рухи на території України. Соціальні рухи

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ:

з'ясувати місце масонства в суспільному житті тогочасних українських земель; вплив тогочасного російського опозиційного руху декабристів на українські території; дізнатися про прояви польського національно-визвольного руху на українських землях у складі Російської імперії; аналізувати соціальні протести українського селянства.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке масонство? Коли воно виникло і до чого закликала? 2. Які суспільно-політичні проблеми розвитку своїх країн мали, на вашу думку, хвилювати представників польського та російського рухів? 3. Назвіть особливості національного складу та соціального становища населення Правобережної України в цей період. 4. Визначте риси, притаманні становищу приватновласницьких селян на тогочасних українських землях.

1. Масонство на українських землях. На початку XIX ст. в суспільному житті українських земель помітну роль почало відігравати масонство, яке поширювалося на ці землі переважно через Польщу та Росію упродовж другої половини XVIII ст.

Оскільки до масонів належали найчастіше представники суспільних верхів, то їхні ложі (осередки діяльності) існували в містах, містечках і дворянських маєтках. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. вони діяли в Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуці, Полтаві, Немирові тощо.

На Лівобережній і Слобідській Україні існували російські ложі, на Правобережній Україні — польські, у Південній Україні — представників європейських діаспор, які жили тут. Прагнення представників польської, російської та української спільнот, що входили до них, суттєво різнилися. Польські масони поєднували негативне ставлення до російської влади з прагненнями боротьби за відновлення Речі Посполитої. Російські масони виступали за вдосконалення імперських порядків відповідно до принципів масонства.

Для українського дворянства участь у діяльності масонських лож стала формою прояву власних опозиційних настроїв. Вони поступово еволюціонували від роздумів про шляхи морального вдосконалення людини до пошуку способів зміни існуючих політичних порядків.

Із 1817 р. відомими масонськими ложами на українських землях стали «Понт Евксинський», «Три царства природи» в Одесі, «Мінерва» в селі Буцьківці на Поділлі, «З'єднані слов'яни» в Києві, «Любов до істини» в Полтаві, «Озирис до пламенючої зорі» в Кам'янці-Подільському. До київської ложі «З'єднані слов'яни» належали поляки, росіяни та українці. І хоча більшість становили поляки, однак члени ложі висловлювали загальнослов'янські прагнення: звільнення всіх слов'ян із-під влади імперій та об'єднання їх у єдиний союз. Найбільше українців перебувало в полтавській ложі «Любов до істини». До неї входили І. Котляревський, В. Капніст, В. Тарновський,

- Визначте факти, які характеризують місце і роль масонства в суспільному житті тогочасних українських земель.

Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, що виник в Англії на початку XVIII ст. Його прихильники закликали людей до морального вдосконалення та об'єднання на принципах братерства, рівності та взаємодопомоги, незважаючи на релігійні та національні відмінності. Масони заявляли про невтручання в політичне життя, однак відігравали помітну роль у революційних подіях і національно-визвольних рухах.

Знак ложі «Озирис до пламенючої зорі»

Український історик Сергій Єфремов у 20-х рр. ХХ ст., аналізуючи діяльність масонських лож на українських землях, зазначав, що вони виявляли тенденцію «перетворюватися на українське масонство й служити завданням українського громадянського руху», а найближчими до нього були полтавська ложа «Любов до істини» та київська «З'єднані слов'яни». У ті самі часи історик Дмитро Дорошенко писав, що масонство «мимоволі приймало на себе впливи місцевого українського ґрунту, мусило рахуватися з українськими особливостями і врешті висувати на порядок денний національну проблему. Діяльність масонських лож у Російській імперії заборонили спеціальними указами від 1822 та 1826 рр. Однією із причин цього стало те, що масонство стало політизуватися й перетворюватися на опозицію до влади. Через цю заборону й подальші переслідування масони перейшли до підпільної діяльності.

- Визначте події руху декабристів, пов'язані з українськими територіями у складі Російської імперії.

Декабристи — учасники російського опозиційного руху, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства. 14 грудня 1825 р. в Петербурзі відбулася невдала спроба його здійснення. Саме місяць (російською мовою — декабрь), у який відбувся виступ опозиціонерів, дав назву руху, але вже після його придушення.

В. Лукашевич. Інтереси полтавських масонів відбивали світогляд лівобережних дворян-автономістів і насамперед поширювалися на дослідження минулого українських земель. Утім, коли про цю ложу дізналися в Петербурзі, Олександр I спеціальним указом 1819 р. заборонив її діяльність.

2. Прояви російського опозиційного руху декабристів на українських землях. У перші десятиліття ХІХ ст. на українських землях діяли таємні опозиційні організації офіцерів російської армії — **декабристів**.

У 1815 р. в Кам'янці-Подільську виникла таємна організація «Залізні персні», очолювана Володимиром Раєвським. Метою її діяльності стало запровадження республіканського ладу й ліквідація кріпацтва. Через рік під загрозою викриття товариство саморозпустилося. У 1821 р. на Правобережжі, у Тульчині, утворилася організація декабристів «Південне товариство» (керівник П. Пестель), а роком пізніше в Петербурзі утворилося «Північне товариство» (керівник М. Муравйов).

Усі таємні товариства декабристів мали програми перебування Російської імперії. Програма «Південного товариства» передбачала перетворення імперії на унітарну республіку з однопалатним парламентом. При цьому надавати народам, які населяли імперію, право на окреме державне існування не передбачалося. За українськими землями, якими вважали лише Малоросію (Чернігівська і Полтавська губернії), ніяких державних прав не визнавалося.

За програмою «Північного товариства» Росія мала стати конституційною монархією із федеративним устроєм на зразок США. Країна поділялася на 14 федеративних штатів. Українські землі входили до складу чотирьох штатів: Дніпровського (столиця — Смоленськ), Бузького (Київ), Чорноморського (Одеса) та Українського (Харків). Усі питання внутрішнього життя штати мали розв'язувати самостійно. За центром зберігалось право випуску грошей, створення єдиних збройних сил і здійснення зовнішньої політики. Однак держави, які передбачалося створити на українських землях, мали штучний характер, не охоплювали всі території, заселені українцями, і розділяли її між різними державними утвореннями.

Програмовими документами «Товариства об'єднаних слов'ян», утвореного в 1823 р. в Новограді-Волинському, передбачалося визволення всіх слов'янських народів від імперського самовладдя та об'єднання їх у федерацію слов'янських республік. Цей союз мав охопити слов'ян, які жили «між чотирма морями — Чорним, Балтійським, Адріатичним і Льодовитим». До його складу мали входити Росія, Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Далмація, Кроація, Угорщина та Трансильванія. Верховна влада у федерації мала належати загальним зборам. Проте створення Української держави як окремого члена слов'янського союзу учасники товариства (хоча серед них були й українці) не передбачали.

У середині 14 грудня 1825 р. під час присяги новому імператору Миколі I, який зійшов на престол після смерті Олек-

Уривок із «Записок» І. Горбачевського про програмні засади «Товариства об'єднаних слов'ян»

Товариство мало головною метою увільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення існуючої між деякими з них національної ненависті та возз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз.

Передбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, утворити конгрес для управління справами Союзу і для зміни у разі потреби основних законів, надаючи кожній державі [права] розробити внутрішній устрій та бути незалежною у складенні окремих своїх узаконень.

? **Робота в парях.** Обговоріть наведений уривок і дайте відповіді на запитання: **1.** Якою була мета «Товариства об'єднаних слов'ян»? **2.** Якими мали бути форми державного устрою членів майбутнього слов'янського союзу?

Меморіальна дошка на будинку по вул. Гусовського 8/10 у Києві з написом «На цьому місці знаходився будинок, де в 1822—1825 рр. відбувалися таємні з'їзди Південного товариства декабристів. Тут була прийнята «Руська Правда»»

сандра І, декабристи спробували захопити владу. Проте зазнали поразки.

Через два тижні після цих подій підняв повстання Чернігівський піхотний полк, розташований на Київщині. Уряд направив проти нього каральні частини, які придушили виступ.

Рух декабристів мав проросійський характер й обмежувався переважно офіцерами армії. Політична байдужість декабристів до майбутнього інших народів, які перебували під владою імперії, стала однією з причин їхньої поразки.

3. Польське повстання 1830—1831 рр. У листопаді 1830 р. у Варшаві перемогло національно-визвольне повстання проти російського панування. Створений повстанцями Національний уряд висунув програму боротьби за відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

Розуміючи, що сил для боротьби з імперією недостатньо, вони звернулися із закликом: «За нашу і вашу свободу!» до росіян, українців, білорусів і литовців. Польський сейм закликав населення Правобережжя приєднатися до повстання. У відповідь на це в лютому 1831 р. на Київщині відбулася нарада представників польського населення краю, де було прийнято рішення готуватися до збройного виступу.

У квітні-травні 1831 р. російські війська завдали поразки польським повстанським загонам на Волині, Житомирщині, Поділлі й Київщині.

Місцеве українське селянство сприймало Польське повстання як чужу для себе «панську справу». Це ставлення посилювалося обіцянкою російського уряду, що ті селяни, які видадуть владі власників маєтків повстанців, більше не будуть перебувати в залежності від них.

У середині червня 1831 р. російські каральні війська остаточно розгромили загоны повстанців на Правобережжі. Усього

Українські історики під час дискусії про декабристський рух у 20-х рр. ХХ ст. звертали увагу, що серед декабристів було досить багато представників тогочасного українського дворянства. Проте за висловом тогочасного українського історика Юліана Охримовича надмірне захоплення західноєвропейськими революціями «відвернуло їхні очі від рідної землі».

■ Укажіть прояви впливу польського повстання 1830—1831 рр. на ситуацію у Правобережній Україні.

Російський уряд добре розумів, що результат Польського повстання на Правобережжі залежить від його підтримки місцевим селянством. Головнокомандувач російських каральних військ фельдмаршал Ф. Остен-Сакен звернувся до українських селян Правобережжя. «Не вірте їм [полякам], — закликав він, — і тих, хто буде намовляти й силувати до бунту, намагайтеся схопити й доправити начальству. Ви вже ніколи не будете належати тим поміщикам, які повстануть проти законної влади». Зміст цієї відозви селянство зрозуміло як можливість звільнитися від своїх панів-гнобителів. Вони хапали бунтівників і передавали їх російській владі. Після придушення повстання селянство дійсно не повернулося під владу заарештованих за участь у повстанні поміщиків, проте замість них до маєтків прийшли нові господарі, які отримали їх від влади.

Масонство, російський опозиційний та польський національно-визвольний рухи на українських землях у складі Російської імперії були складовими процесів боротьби проти реакції й абсолютизму, за права людини і демократію, що розгорталися в цей час у Європі. Вони спонукали небайдужих до долі Батьківщини українських діячів замислитися над шляхами її розвитку й сприяли цим розвитку українського національного відродження. Тогочасна європейська громадська думка із симпатією поставилася до виступу російських декабристів і боротьби польських повстанців з російською імперською владою. Зросла також увага правлячих кіл деяких європейських держав до українського руху.

на Правобережній Україні в повстанні взяло участь близько 5,6 тис. осіб.

Для придушення повстання царський уряд звернувся по допомогу до козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. Цим кроком планувалося посилити боєздатність російської армії, а також отримати лояльність українського козацтва. Згідно із царським маніфестом від 6 травня 1831 р. було сформовано вісім полків, які налічували 6900 козаків та офіцерів. Проте на театр бойових дій відправили лише 4800 козаків (було мобілізовано 1,3 % дорослого чоловічого населення козацького стану). Козаки з Полтавської губернії становили 63 % від загальної кількості мобілізованих.

Полки прибули на територію Білорусі в той момент, коли польські повстанці вже були оточені у Варшаві, тому в активних бойових діях українські козаки участі не брали. Вони здійснювали облави, розшуки, допити, вилучали зброю в місцевого населення, розшукували дезертирів, карали тих, хто не сплачував податки та ухилявся від виконання повинностей, тобто виконували каральні й поліцейські функції. У 1831—1832 рр. частину полків було розпущено, а частину відправлено для служби на Кавказ або на кордон у Бессарабію.

За службу малоросійським козакам було скасовано недоїмки на суму 2 345 792 рублів, зменшено оброчний податок із 8 до 4 рублів. Уряд також закріпив землю в довічне користування з правом продажу, але тільки представникам свого стану. Узаконювалося право торгівлі спиртними напоями, військова служба в рекрутських рядах залишалася терміном на 15 років.

Після придушення Польського повстання 1830—1831 рр. імперський уряд посилив політику русифікації Правобережної України, викорінюючи там прояви польської культури. Спеціально створена в 1831 р. Комісія у справах західних губерній за наказом Миколи I мала «привести всі західні землі у відповідність до великоруських губерній в усіх сферах життя».

На Правобережжі російська мова стала єдиною офіційною мовою, протягом кількох місяців на неї перейшли всі школи й судочинство. Кременецький ліцей, що був центром польської освіти та культури, ліквідували. За звинуваченнями в участі в повстанні зі 100 тис. польських дворян Правобережжя позбавили маєтків і вивели із дворянського стану 64 тис. осіб. У краї було закрито 61 католицький монастир і більшість костелів. Населенню заборонялося відзначати католицькі свята й було запроваджено порядок, за яким усю парафію перетворювали на православну, якщо був хоч один бажаючий стати православним. У 1839 р. греко-католицьку церкву на Правобережжі заборонили й об'єднали з православною. Закриття греко-католицьких церков у краї відбувалося примусово, незважаючи на протести вірян.

4. Соціальні протести. Головними причинами соціальних протестів приватновласницького селянства в першій половині XIX ст. стали посилення експлуатації власниками маєтків та зловживання імперських чиновників.

Звільнитися від особистої залежності, отримати землю й стати вільними виробниками — ось те, чого хотіли досягти вони своєю боротьбою. Протести відбувалися в різних формах: псування панських знарядь праці, відмова відробляти панщину й виконувати повинності, підпали садиб господарів маєтків.

Селяни намагалися вирішити суперечки законним шляхом й подавали скарги до місцевої адміністрації про зловживання власників маєтків. Проте імперський уряд відповів на це заборонаю приватновласницьким селянам скаржитися на своїх господарів під загрозою покарання. Безвихідне становище спричиняло спалахи люті з боку селян та розправи з управителями і господарями маєтків. У відповідь на це влада стала приборкувати бунтівні села військами, а винних у заворушеннях селян тисячами відправляти на заслання й каторгу. Лише в 1822—1833 рр. з українських земель до Сибіру заслали понад 12 тис. селян-бунтівників.

У першій половині XIX ст. набули поширення масові втечі приватновласницьких селян із Лівобережжя та Правобережжя. Тікали поодино, сім'ями, групами й навіть селами. Більшість із них вирушали на Південь або землі Донського й Чорноморського козацького війська. Уряд вживав заходи щодо розшуку, повернення й покарання втікачів. Проте зупинити хвилю втеч, не ліквідувавши їх причин, було неможливо.

Найбільше виступів приватновласницьких селян відбувалося на Правобережжі. Спочатку вони страждали тут від сваволі польських панів, а після придушення повстання 1830—1831 рр. і конфіскації маєтків його учасників — через визиск нових орендарів маєтків і примусове утворення тут **військових поселень**. В окремих районах боротьба набула запеклого і тривалого характеру.

Крім приватновласницьких селян, у протестах брали участь інші групи населення. Зокрема, під час неврожаю 1832—1833 рр. протестували державні селяни Лівобережжя й Південь. Хвилю невдоволення викликало на українських землях запровадження тут військових поселень. У 1817 р. першими повстали колишні бузькі козаки, очолювані сотником Федором Барвінським на Херсонщині. Виступ жорстоко придушили. Повстання спалахнуло серед іншої частини бузьких козаків, розселених у районі міста Чугуєва на Харківщині. Виступи військових поселенців відбулися також у селищах Базилівка (1817—1818 рр.) та Шебелинка (1829 р.).

Особливо запеклого характеру в цей період набула боротьба приватновласницьких селян на Поділлі, очолюваних Устимом Кармелюком. Протягом 1813—1835 рр. повстанські загони під його керівництвом здійснили понад тисячу нападів на окремі маєтки та урядові установи, розправилися з тими, на кого мали образи селяни.

Для боротьби з повстанцями російський уряд створив спеціальну комісію. Водночас власники маєтків, не покладаючись на владу, організовували власні загони. Два роки вони полювали на У. Кармелюка, поки він випадково не загинув від кулі, випущеної із засідки польським паном. Після того вла-

■ Визначте основні форми соціальних протестів населення цього періоду.

Військові поселення — система утримання армії в Російській імперії в 1817—1857 рр., за якою військова служба поєднувалася із сільськогосподарською працею.

У Волинській губернії селяни пані Закашевської чинили опір своїй господарці протягом 1811—1847 рр. Масові екзекуції (тілесні покарання), здійснювані військовими на прохання поміщиці, не змогли їх заспокоїти. Визнавши свою поразку, Закашевська продала маєток. Проте селяни відмовлялися коритися і новому господарю — пану Загрязькому. Він довго не витримав і того ж року звернувся з проханням до російського уряду викупити в нього маєток у власність держави. Загрязький писав, що в селян укоренилися думки про волю, «і я не бачу ніяких засобів, щоб їх приборкати».

Утікач. Художник К. Трутовський. 1860 р.

Працюємо з хронологією

Грудень 1825 р. — січень

1826 р.— виступи учасників російського руху декабристів на Київщині.

Березень-травень 1831 р. — дії учасників Польського повстання 1830—1831 рр. на Правобережній Україні.

1813—1835 рр. — повстанський рух під проводом У. Кармелюка на Поділлі.

ді знадобилося ще п'ять років, щоб остаточно придушити повстанський рух. Українське населення Поділля зберегло пам'ять про У. Кармелюка, присвятивши йому численні пісні, перекази й легенди.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- роль масонства в поширенні опозиційних настроїв на українських землях;
- зв'язок російського опозиційного руху декабристів з українськими землями;
- значення Польського повстання 1830—1831 рр. для Правобережної України;
- роль соціальних протестів у тогочасному суспільному житті українських земель.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Аукціон». **Правила гри.** На аукціоні учасники й учасниці можуть «придбати» бали за свої знання як розрахункову одиницю. Для цього треба давати правильні відповіді на запитання ведучого/ведучої, який/яка визначає, скільки балів за кожне запитання можна отримати. Повторення відповідей не враховується.
2. Висловіть обґрунтоване судження про те, чи був корисним масонський рух для українського національного відродження. 3. На думку українського історика першої половини ХХ ст. С. Єфремова, «провідне значення в декабристському русі відігравали саме організації, які діяли на українських землях». Висловіть свою думку щодо цього твердження. 4. Які зміни відбулися в політиці Російської імперії щодо Правобережної України після придушення нею Польського повстання 1830—1831 рр. 5. Чи можна вважати соціальні протести несуттєвим чинником життя тогочасних українських земель? Поясніть свою думку. 6. Проаналізуйте розбіжності в цілях українського, російського і польського рухів на українських землях.
7. Покажіть на карті місця, пов'язані з розгортанням масонства, російського й польського рухів, соціальних протестів на українських землях. 8. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за проблемою «Роль загальноросійського і польського визвольних рухів в історії України».
9. **Робота в малих групах.** Проведіть конкурс на краще виконання завдання. За додатковим джерелами інформації ознайомтеся з перебігом подій на Правобережній Україні під час Польського повстання 1830—1831 рр. Представте класу, як би їх описали і яке враження вони би справили на: 1) польський повстанець; 2) місцевий український селянин; 3) військовий російської армії, який брав участь у придушенні повстання; 4) український дворянин з Лівобережної України; 5) французький журналіст, що перебував тут у цей час; 6) представник місцевої єврейської спільноти.

Практичне заняття за розділом I

rnk.com.ua/100851

Узагальнення за розділом I

rnk.com.ua/100851

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I

rnk.com.ua/100851

Розділ II. Українські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 7. Політика Австрійської імперії й соціально-економічне становище українських земель у її складі

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: проаналізувати зміст політики Австрійської імперії щодо українських територій і зміст Йосифінських реформ; дізнатися про соціальні протести в українських регіонах Австрійської імперії; визначити особливості соціально-економічного становища українських регіонів у складі монархії Габсбургів.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яким був адміністративно-територіальний устрій українських територій у складі Австрійської імперії? 2. Наведіть основні характеристики кількості, соціального і національного складу цих територій. 3. Коли Закарпаття, Галичина і Буковина увійшли до складу Австрійської імперії?

1. Політика Австрійської імперії щодо українських територій. Йосифінські реформи. Входження українських земель до складу Російської та Австрійської імперій спричинило спільні зміни для їх населення. Ці території опинилися у складі імперської структури управління, прикметними рисами якої були перевага інтересів центру, засилля чиновництва, прагнення регламентувати життя підданих розпорядженнями зі столиці.

Проте у ставленні Австрійської та Російської імперій до українських земель також існували значні відмінності. Австрійський уряд ніколи не заявляв, що українські землі є корінними імперськими землями. Він лише доводив своє право володіти ними, визнаючи, що ці землі населяють інші народи.

Імперія Габсбургів була об'єднанням різних народів, жоден із яких не мав абсолютної більшості. Тому австрійська влада не намагалася нав'язувати своїм підданим єдину загальноімперську культуру. Однак у національному житті західних українців, що раніше потерпали від мадяризації в Закарпатті, румунізації в Північній Буковині та колонізації у Східній Галичині, під владою Габсбургів відчутним стало онімечування. У державних установах вживалася німецька мова, що значно посилювало загрозу денационалізації українців.

Західноукраїнські землі дісталися австрійській владі в досить збіднілому стані. Проте Габсбурги не збиралися утримувати ці території за рахунок інших провінцій. У 70—80-х рр. XVIII ст. на західноукраїнських землях відбулося чимало змін, пов'язаних із реформами, що здійснювалися в імперії імператрицею Марією-Терезією та її сином Йосифом II. Особливо активізувалося здійснення цих перетворень за останнього, що й обумовило використання щодо них терміну «Йосифінські реформи».

В аграрній сфері відбувся перепис земель, якими володіли пани, і відповідно до нього визначено повинності селян і по-

- Визначте прояви та особливості політики Австрійської імперії щодо українських територій.

Денационалізація — втрата певним народом своїх національних рис й поступове його поглинання іншими культурами.

Йосиф II оре на полі. Друга половин XVIII ст.

датки із землевласників. Після скасування кріпосного права селянство, звільнене від особистої залежності, почали спонукати до викупу своїх наділів. Проте панщина зберігалася. Було також заборонено застосувати до селянства тілесні покарання, панщину в неділі та свята, примусові роботи без згоди селян тощо. Йосиф II видав закон, за якими селянська панщина обмежувалася визначеною кількістю днів на рік. Одноразом з цим селянству дозволялося шукати собі заробітки поза межами свого села.

Складовою аграрної реформи стала так звана «Йосифінська колонізація» новоприєднаних Австрійською імперією земель Східної Галичини і Буковини з метою їх онімечування. Для здійснення колонізації відводилися колишні «королівщини» (державні землі) та володіння ліквідованих монастирів. У результаті на цих землях з'явилося понад 14 тис. німецьких колоністів.

Водночас звільненому від кріпосної залежності селянству надавалися мінімальні громадянські права: одружуватися без дозволу пана і посилати дітей навчатися до школи. Для того щоб судити, землевласник мав скласти суддівський іспит або найняти спеціального чиновника з відповідною освітою. Пізніше Йосиф II видав закон про скасування панщини та заміну її на грошовий податок. Проте після його смерті це рішення скасували.

Адміністративні реформи сприяли посиленню централізації системи управління й покращенню керованості імперією. Німецька мова на всій території Австрійської імперії отримала статус офіційної.

У релігійній сфері імператриця Марія-Терезія у першу чергу зрівняла в правах греко-католицьку та римо-католицьку церкви. Римо-католикам заборонялося примушувати греко-католиків змінювати віру. У своїх володіннях імператор Йосиф II пізніше надав рівні права як прихильникам всіх християнських церков, так і представникам єврейської спільноти. Некатолики отримали однакові з католиками права на державну службу.

В освітній сфері імператриця Марія-Терезія за шкільною реформою 1777 р. визнала за всіма своїми підданими право навчати дітей у початковій школі їх «материнською» мовою. У Відні в 1774—1784 рр. при церкві Святої Барбари відкрили державну семінарію («Барбареум») для навчання греко-католицького духовенства. За правління Йосифа II її закрили, а натомість створили семінарії у Львові та Ужгороді. Із 1784 р. відновив діяльність Львівський університет, при якому для студентів-русинів створили «Студіум рутеніум» («Руський інститут»), де предмети викладалися церковнослов'янською мовою.

Семінарія Святого Духу у Львові, яку було відкрито в 1783 р.

- З'ясуйте основні характеристики стану господарства і характеру економічних відносин на українських землях у складі Австрійської імперії.

2. Стан господарства та характер економічних відносин на українських територіях у складі Австрійської імперії.

За рівнем економічного розвитку українські землі значно поступалися іншим регіонам імперії Габсбургів. Основою економіки краю було сільське господарство. У Східній Галичині переважало землеробство. Упродовж першої половини XIX ст. в краї загострилося питання нестачі орної землі, якою корис-

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПАНІВ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
у першій половині XIX ст.

Реґіон	Частка від оброблюваної землі, яка належала панам (у %)
Східна Галичина	96
Північна Буковина	69
Закарпаття	90

Винники. Художник К. Ауер. 1837 р.

тувалося селянство. За цей час середній розмір селянських наділів зменшився із 6 до 4 гектарів, а землеволодіння панів — зріс із 400 до 600 гектарів. Через бідність мало хто з селянства міг викупити свій наділ. Важким тягарем для нього залишалася панщина. Землеробство мало екстенсивний характер, а отже, врожаї були низькими. За таких умов стихійні лиха й неврожаї у 1805, 1817, 1829, 1844—1847 рр. спричинили на селі масовий голод. При цьому в ті самі роки власники маєтків вивозили зерно до інших провінцій імперії та за кордон на продаж.

На Закарпатті більшість оброблюваних земель використовувалася для промислового виноградарства, садівництва та землеробства. Переважна частина земель належала угорським та німецьким землевласникам, державі й монастирям. Дрібні селянські наділи не могли забезпечити тих, хто їх обробляв, достатньою кількістю продуктів харчування. Це змушувало селянство вирушати на заробітки до інших регіонів імперії. У господарстві гірських районів краю важливу роль відігравали тваринництво та лісорозробка. Закарпатські вовна та ліс надходили звідти до угорського та австрійського ринків. Селянство потерпало від малоземелля, а близько половини взагалі не мали землі. Більшість із нього періодично голодувала.

На більшій частині Північної Буковини провідну роль у господарстві відігравало землеробство, а в гірських районах — тваринництво, лісорозробка й мисливство. Фактичними господарями в краї були великі землевласники, яким належали дві третини оброблюваної землі та більшість сіл.

Переважна частина західноукраїнського селянства перебувала в досить тяжкому становищі. Головною проблемою для нього стали нестача землі й збереження панщини. У складі останньої зберігалися данина натурою, різноманітні повинності на користь панів (літні допоміжні дні, нічна сторожа, толока тощо). Досить обтяжливими були повинності на користь держави — будівництво доріг, мостів, 14-річна військова служба та 12 % поземельний податок.

Промислове виробництво українських земель у складі Австрійської імперії відставало за рівнем розвитку від інших провінцій імперії. Традиційні галузі місцевої промисловості — шкіряна, соляна, текстильна, лісова, тютюнова, залізобна — майже не розвивалися. Промисловість зберігала мануфактурний характер. У селах розташовувалася більшість мануфактур, які були власністю панів або держави. Працювало на них селянство.

У 30—40-х рр. XIX ст. під впливом індустріальної революції, яка охопила західні провінції імперії Габсбургів, у промисловості Східної Галичини розпочалося деяке пожвавлення. У 1843 р. на підприємствах краю з'явилися перші дві парові машини (на той час в інших частинах імперії працювало понад 200 машин). Однак праця вільнонайманих робітників використовувалася дуже мало. Попит на промислову продукцію задовольнявся переважно її ввезенням із західних провінцій імперії. Унаслідок цього фабрично-заводські товари, які були дешевшими за місцеві вироби, спричиняли занепад місцевих мануфактурних підприємств.

- Що було притаманне розвитку міст і торгівлі на українських землях у складі Австрійської імперії?

Наприкінці XVIII ст. на українських землях у складі Австрійської імперії вели жваву торгівлю переважно єврейські, німецькі та вірменські купці. Вони привозили сюди товари із Сілезії, Польщі, Угорщини, Туреччини: хутрові й шкіряні вироби, залізні й мідні знаряддя, скло, хустки, полотно, сіль, вино, олію, цукор, каву, ізюм, інжир, солону рибу тощо. Водночас торговці скуповували за низькими цінами велику рогату худобу й коней, шкури, молочну продукцію, віск, мед, зерно тощо і продавали їх як у краї, так і за його межами.

Єврей Галичини (ліворуч) та єврей з Мукачеве на Закарпатті (праворуч). Листівка 1821 р.

- Назвіть основні прояви соціальних протестів населення українських територій.

3. Розвиток міст і торгівлі. Становленню міст на цих землях сприяв розвиток ремесла, торгівлі, промисловості й транспорту. Найбільше міст і містечок існувало у Східній Галичині, найменше — у Північній Буковині. Більшість міст були слаборозвинені промислово й зберігали аграрно-ремісничий характер. У Східній Галичині серед міст виділявся лише Львів, де на середину XIX ст. проживало 70 тис. осіб. Він був порівняно великим адміністративним, промисловим і торговельним центром, до якого економічно тяжіли інші регіони краю. Прав міського самоврядування до 1870 р. Львів, як і інші міста українських земель під австрійською владою, не мав. Українці у складі населення Львова становили меншість, близько 65 % налічували поляки. Численною була єврейська громада міста.

Населення всіх міст і містечок Закарпаття в 30-х рр. XIX ст. становило близько 50 тис. осіб. Найбільшим містом був Ужгород, де проживало близько 6 тис. осіб. У складі населення міст значну частину складали угорці та євреї.

Найбільшим економічним, культурним та адміністративним центром Північної Буковини стали Чернівці, де на середину XIX ст. проживало близько 20 тис. осіб. Українці у складі міського населення становили меншість. Серед міщан краю було багато румунів, євреїв, австрійців. У соціальному відношенні більшість міського населення належала до незаможних верств — ремісники, дрібні торговці тощо.

Певний розвиток ремесла, мануфактурного й промислового виробництва, а також сільського господарства в першій половині XIX ст. викликав деяке поживлення в торгівлі. Розвивалися торговельні зв'язки Східної Галичини (переважно через місто Броди) з українськими землями у складі Російської імперії. Звідти на галицькі ринки надходили худоба, промислові вироби тощо, а в зворотному напрямку вивозили деревину, полотно, сукно.

Місцеві сільськогосподарські продукти й сировина вивозилися також до центральних провінцій Австрійської імперії та деяких країн Західної Європи. Завдяки розвитку торгівлі купці нагромаджували великі капітали, поширювалося лихварство.

Внутрішня торгівля розвивалася на основі «розносної торгівлі» мандрівних торговців, традиційних ярмарків і недільних базарів. Найбільші місцеві центри ярмаркової торгівлі розташовувалися в Тернополі, Станіславі, Надвірній, Ужгороді, Чернівцях, Садгорі, Вижниці, Заліщиках.

4. Соціальні протести. На підвладних Австрійській імперії українських землях у цей період часто відбувалися виступи селянства, спричинені посиленням його визиску землевласниками. Наприкінці XVIII ст. у зв'язку зі здійсненням аграрних реформ Йосифа II селянство активізувалося, оскільки сприйняло зміни як негайне й безумовне звільнення від влади панів. Опір селянства Східної Галичини став настільки сильним, що влада застосувала війська для його приборкання. Боротьба спалахнула також у Закарпатті й Північній Буковині.

На початку XIX ст., коли уряд скасував деякі з попередніх реформ, зокрема заборону тілесних покарань селянства, серед нього почало наростати невдоволення. Селяни чинили розправи над управителями й панами, підпалювали маєтки й підприємства своїх гнобителів. Подання колективних скарг до судів (у Російській імперії селянству заборонили скаржитися на власників маєтків) спричинило тривалі судові процеси селянських громад проти землевласників.

У гірських районах Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття тривав рух **опришків**. Він мав багато спільного з діями повстанців У. Кармелюка на Поділлі. Особливого розмаху рух набув у 1810—1825 рр. На Буковині тривалий час діяв загін із 30 опришків на чолі з Мироном Штолком. Лише в 1830 р. загін розгромили, а його ватажка стратили.

Час від часу селянські заворушення виникали в різних районах Закарпаття.

Значний вплив на Закарпаття мало повстання селян сусідньої Східної Словаччини влітку 1831 р. Приводом до протестів стали запроваджені в краї карантинні обмеження через епідемію холери, що й обумовило їхню назву «холерні бунти». Уряду вдалося приборкати селянство, запровадивши надзвичайний стан і надіславши до охоплених заворушеннями сіл каральні загони. Пізніше влада пішла на поступки селянству і законом 1836 р. скасувала частину натуральних повинностей.

Улітку 1838 р. селянські виступи охопили майже всю Буковину. Приборкати їх вдалося ненадовго. У 1843—1844 рр. вони спалахнули з новою силою. Із-поміж багатьох селянських ватажків найбільш помітною постаттю став Лук'ян Кобилиця. Спочатку він разом з іншими представниками селянських громад звертався до урядових установ зі скаргами на дії панів. Проте переконавшись у марності цих дій, селянство почало нищити маєтки й відмовлялося виконувати повинності. Для приборкання повсталих влада застосувала війська. Кілька сотень селян заарештували, а 238 повстанців покарали киями й різками. Самого Л. Кобилицю ув'язнили.

У 1846 р. Східну Галичину охопила хвиля виступів селянства, пов'язана із поширенням сюди польського національно-визвольного повстання із Західної Галичини. Польські землевласники розпочали боротьбу проти австрійського панування. Проте галицьке селянство бачило в них лише своїх гнобителів. Підтримуючи боротьбу влади з польськими повстанцями, вони відмовлялися виконувати повинності, громили маєтки й намагалися силоміць захопити і поділити їхні землі. Це спонукало австрійську владу після придушення польського повстання направити військові загони більш ніж у 100 галицьких сіл і взяти під охорону місцеві маєтки.

Виступи селянства примушували владу шукати шляхи розв'язання соціальних проблем, що накопичилися. У 1839 р. угорський сейм надав селянству право вільного відходу від пана за умови виконання повинностей, сплати податків і відсутності боргів. Також було скасовано деякі другорядні повинності. У 40-х рр. XIX ст. проекти нових аграрних реформ з ініціативи місцевої адміністрації почали обговорювати на крайовому сеймі Галичини.

Опришки — учасники українського селянського повстанського руху в Галичині, Буковині й на Закарпатті в XVI — першій половині XIX ст.

Лук'ян Кобилиця

Експозиція Івано-Франківського державного історико-меморіального музею Олекси Довбуша

Із протоколу допиту слідчим Л. Кобилиці про причини виступу селян у 1844 р.

...Що ж стосується підбурювання підданих... то його треба приписати... головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів (панів) ліси. Для обґрунтування цього твердження оповідав Кобилиця підданим, що він має цісарський патент, друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимпулунзької округи всі свободи. Але під час деталного допиту він сказав, що не мав такого патенту, що він тільки купив книжку про права і повинності гірських підданих, яка мала позолочену печатку, й через що прийшов до думки, що вона писана золотими буквами. Із цього патенту він сказав зробити багато копій для тутешніх підданих. Коли його допитано після арешту і обвинувачено в бунтарстві, то виявилось, що ця книжка, якої не знайдено в нього, є не що інше, як твір камерального радника Дрдацького про патенти панщини в Галичині та на Буковині...

- ? Робота в парax.** Обговоріть джерело і дайте відповіді на запитання: **1.** Про які факти діяльності Л. Кобилиці повідомлено в документі? **2.** Які риси селянської вдачі використав Л. Кобилиця, щоб підняти селян на повстання? **3.** Яким є ваше ставлення до його вчинку?

Працюємо з хронологією

1810—1825 рр. — посилення руху опришків у гірських районах Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття.
1843—1844 рр. — селянські виступи під проводом Лук'яна Кобилиці на Буковині.
1846 р. — селянські виступи у Східній Галичині.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- політику Австрійської імперії щодо українських земель у її складі;
- вплив «Йосифінських реформ» на життя населення українських земель;
- становище господарства на українських землях у складі Австрійської імперії;
- особливості тогочасних соціальних протестів населення українських земель у складі Австрійської імперії.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Ланцюжок». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у три команди. Вони мають розкрити зміст визначеного питання, відповідаючи по черзі одним реченням. За зупинку понад 30 секунд і помилкове твердження нараховуються штрафні бали.
2. Визначте спільне й відмінне у політиці, яку здійснювали Російська та Австрійська імперії щодо підвладних українських земель. **3.** Український історик канадського походження Орест Субтельний назвав західних українців «тірольцями Сходу» (Тіроль — австрійська провінція, населення якої вирізнялося прихильністю до влади. — *Авт.*) за їх ставлення до влади австрійських Габсбургів. Висловіть думку, як прихильність західних українців до австрійської влади пов'язана з «Йосифінськими реформами». **4.** Чим розвиток господарства й характер економічних відносин на українських землях під владою Австрійської імперії відрізнявся від аналогічних процесів на українських землях у складі Російської імперії? **5.** Як розвиток міст і торгівлі на українських землях у складі Австрійської імперії був пов'язаний зі станом їх господарства? Поясніть свою думку. **6.** Чи можна стверджувати, що соціальні протести на українських землях у складі Австрійської імперії не були пов'язані з рівнем їх соціально-економічного розвитку? Поясніть свою думку.
7. Покажіть на карті місця, пов'язані з соціальними протестами населення українських земель, підвладних Австрійській імперії в цей період. **8.** Заповніть таблицю «Політика Російської та Австрійської імперій щодо українських територій».

Держава	Політика щодо українських земель	
	Відмінне	Спільне
Російська імперія		
Австрійська імперія		

8. Напишіть листа від особи місцевого українця або українки з описом того, що змінилося в його/її житті після того, як край перейшов під владу Австрійської імперії. **9. Робота в парax.** Розподіліть ролі та розіграйте уявний діалог між представниками торговельних верств українських земель у складі Російської та Австрійської імперій про те, де їм краще займатися підприємництвом і чому.

§ 8. Початок українського національного відродження

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про особливості українського національного відродження на українських землях під владою Австрійської імперії; з'ясувати, як розпочалося українське відродження на Закарпатті та у Східній Галичині; визначити зміст складових першого етапу українського національного відродження на західноукраїнських землях й діяльності «Руської трійці».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке національне відродження? 2. На які стадії (етапи) його поділяють дослідники? 3. Яким є зміст трьох стадій (етапів) національного відродження?

1. Особливості українського національного відродження на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії. Умови, у яких відбувалося українське національне відродження на українських землях, підвладних австрійським Габсбургам, були набагато складнішими, ніж на тих, що перебували під владою Російської імперії, де зростання національної свідомості українців сприяла пам'ять про Гетьманщину.

За час перебування під владою різних держав місцеві українці фактично втратили власну еліту, переважну їх більшість становило селянство. Єдиною верствою, спроможною відіграти роль суспільних лідерів у Східній Галичині та Закарпатті, стало греко-католицьке духовенство. Воно було зацікавлене в тому, щоб місцеве українство зберігало свою владу й відчувало свою відповідальність за власне майбутнє. У результаті реформ Марії-Терезії та Йосифа II греко-католицьке духовенство позбулося польського тиску й отримало можливість здобувати добру освіту. Отже, початок західноукраїнського національного відродження в краї був пов'язаний із діяльністю греко-католицького духовенства і через це мав набагато консервативніший характер, ніж на українських землях під владою Російської імперії.

Реформи кінця XVIII ст. покращили становище української спільноти в краї. Завдяки цьому австрійська влада мала її підтримку, коли протидіяла місцевим польським та угорським національним рухам. Водночас влада Габсбургів не бажала посилення українського національного руху і розглядала його лише як засіб ослаблення інших рухів.

Перший етап українського національного відродження розпочався наприкінці XVIII ст. в Закарпатті. У перші десятиліття XIX ст. воно набуло поширення у Східній Галичині. В обох частинах регіону провідна роль у цьому русі належала греко-католицькому духовенству. У Північній Буковині українське національне відродження розпочалося в другій половині XIX ст.

У роки «Весни народів» 1848—1849 рр. підпорядковані австрійським Габсбургам українські землі почали випереджати ті, що перебували у складі Російської імперії за темпами розвитку українського національного руху. Це було викликано передусім утисками українства з боку російської влади.

- Визначте складові українського відродження на українських землях під австрійською владою.

Перемишль — осередок греко-католицької єпархії у Східній Галичині

Проте сам факт переходу першості в цьому процесі зі сходу українських земель на захід свідчив, що українська спільнота, розмежована імперськими кордонами, продовжувала розвиватися як одне ціле, зі спільним минулим і майбутнім.

- Назвіть події, пов'язані з українським національним відродженням на Закарпатті.

«Будителі» (буквально — «ті, хто пробуджують») — назва, що використовувалася щодо діячів національного відродження в слов'янських країнах Східної і Південної Європи XIX ст.

Андрій Бачинський в умовах спроб мадяризації та окатоличення закарпатських українців своїми діями захищав їх від цього. Саме він, як радник імператриці Марії-Терезії, домігся відкриття у Відні «Барбареуму» для навчання греко-католицького духовенства. У своїх посланнях він вимагав від місцевих священників організувати школи при церквах і спонукати батьків відправляти до них дітей. Андрій Бачинський переніс свою резиденцію до Ужгорода, де створив семінарію й заснував велику бібліотеку. У ній зберігалося близько 9 тис. стародавніх рукописів, першодруків, рідкісних книг із різних країн Європи. Він заснував єпархіальний архів, що став унікальним джерелом для дослідників історії Закарпаття.

2. Початок українського національного відродження на Закарпатті. Андрій Бачинський. Наприкінці XVIII ст. в середовищі національно свідомих діячів слов'янських народів зароджується рух так званих **«будителів»**, які закликали «прокинутися від багаторічного сну», згадати про своє минуле й боротися за своє майбутнє.

На українських землях, підвладних австрійським Габсбургам, перше покоління «будителів» Закарпаття і Східної Галичини вийшло із середовища греко-католицького духовенства, що здобуло освіту у Відні, у «Барбареумі». Цей навчальний заклад у той час став своєрідним європейським центром слов'янського відродження. Із його стін вийшло чимало майбутніх слов'янських просвітителів.

Закарпатські «будителі» приділяли увагу збереженню рідної мови й історії місцевого українського населення регіону, сприяючи цим розвитку його національної самосвідомості. Своєю діяльністю вони, запобігаючи переходу зі східного католицького обряду до західного, перешкоджали процесам онімечування й мадяризації Закарпаття. При цьому вони підтримували зв'язки з представниками слов'янського відродження з Чехії, Словаччини, Польщі, Сербії, Хорватії та діячами національного руху інших регіонів українських земель.

На Закарпатті наприкінці XVIII ст. центром українського національного відродження стала Мукачівська греко-католицька єпархія, завдяки діяльності єпископа **Андрія Бачинського**.

Усвідомлення А. Бачинським, що доки існуватиме мова, доти існуватиме й сам народ, мало важливе значення. Завдяки його зусиллям на Закарпатті при церковних громадах діяло близько 300 початкових шкіл. Найталановитіші із закарпатських українців здобули освіту в провідних європейських університетах і стали відомими вченими. Це Петро Лодій, Іван Орлай, Юрій Гуца-Венелін, Михайло Балудянський, Михайло Поп-Лучкай та інші.

Із єпископського послання Андрія Бачинського до духовенства

Історичний досвід, численні приклади свідчать, що для зміцнення будь-якої народності або нації немає підйоми міцнішої або тривкішої, аніж збереження питомої батьківської та материнської мови, писемності та віри. Як тільки який-небудь народ починає соромитися і цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім її забувати, одразу ж починають відбуватися незворотні зміни...

- ?** **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** У чому єпископ убачав головну небезпеку для існування будь-якої народності? **2.** Як він визначив роль мови у збереженні національної свідомості?

За підтримки А. Бачинського церковний діяч із Мукачєва Іоаникій Базилович створив першу працю з історії Закарпаття — «Короткий нарис фундації Федора Коріятовича». Головним внеском І. Базиловича в українське національне відродження стало те, що він одним із перших заявив, що закарпатські українці належать до східних слов'ян, є корінним населенням регіону, мають власних діячів освіти та вчених, які століттями творили їхню культуру. У той час коли тогочасні австрійські та російські історики взагалі заперечували існування українців, І. Базилович вирізняв серед східних слов'ян три гілки, що заселяли Московію, Білорусію та Україну. За це його вважають одним із перших «будителів» Закарпаття.

3. Початок українського національного відродження у Східній Галичині. Центром першої хвилі українського національного відродження у Східній Галичині став Перемишль, що був у цей час осередком греко-католицької єпархії в краї. Тут існувала велика бібліотека, діяла семінарія, працювало чимало освічених представників греко-католицького духовенства. Серед них вирізнялися Іван Могильницький, Йосип Левицький, Іван Снігурський, Йосип Лозинський та інші. Надихав цей гурт перемишльський єпископ Михайло Левицький.

У 1816 р. за підтримки єпископа І. Могильницький створив у Перемишлі «Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти й культури серед вірних на основі християнської релігії». Його метою стало видання книжок для народу, написаних зрозумілою йому мовою, та організація початкових шкіл при церквах. Діяльність товариства поступово набувала розмаху. Із метою підготовки вчителів для шкіл у 1817 р. в Перемишлі заснували дяко-вчительський інститут. У 1832 р. на території Перемишльської єпархії діяло 383 школи. Було також видано кілька підручників та молитовників народною мовою.

Сам І. Могильницький був послідовним прихильником розвитку української літературної мови на основі «живої мови народу». Він першим у Галичині почав проголошувати проповіді народною мовою. У спеціальних зверненнях до Відня І. Могильницький доводив, що українська мова не є поєднанням російської і польської мов, або діалектом однієї з них, а окремою слов'янською мовою.

Оцінюючи діяльність «Товариства...» у Перемишлі, історики зазначають, що воно започаткувало в Галичині ідею єдності західних і східних українців. Вони поширювали ідею того, що «русини» Галичини належать до того самого українського народу, який заселяє українські землі під владою Російської імперії.

Нетривала, але плідна діяльність товариства призвела до того, що австрійська влада надала українським греко-католикам і польським римо-католикам у Галичині однакові права з утримання шкіл й навчання своїх дітей рідними мовами.

Доктор богослов'я **Михайло Левицький** за період перебування перемишльським єпископом та галицьким митрополитом зумів зробити дуже багато для національного пробудження галицьких українців. Разом зі своїми прибічниками він піклувався про заснування народних шкіл і видання для них підручників. Водночас М. Левицький був досить консервативною людиною і вважав, що галицькі українці мають бути вдячними австрійським Габсбургам за те, що від них отримали. Зокрема, митрополит став ініціатором цензурної заборони альманахів «Зоря» і «Русалка Дністровая», підготовлених до видання «Руською трійцею». Під час революційних подій 1848—1849 рр. він підтримав створення Головної руської ради й спонукав духовенство до праці над просвітою народу.

- Яку роль у початку українського національного відродження у Східній Галичині відіграло засноване у Перемишлі «Товариство...»?

- Що було притаманно діяльності «Руської трійці»?

Маркіян Шашкевич

Іван Вагілевіч

Яків Головацький

4. Подальший розвиток українського національного відродження на західноукраїнських землях під австрійською владою. «Руська трійця».

Протягом перших десятиліть XIX ст. в краї завдяки самовідданій праці дослідників-аматорів відбувалося вивчення історії, мови і народної культури місцевих українців. З'явилися такі історичні дослідження, як «Історія про карпато-росів» Івана Орлая, «Опис історії народу руського» та «Історія Галицько-Руського князівства» Дениса Зубрицького, «Історія карпатських русинів» Михайла Поп-Лучкая. Дослідженням мови закарпатських і галицьких русинів були присвячені праці «Грамматика Арсенія Коцака», Івана Могильницького («Грамматика языка славеноруського») та Михайла Поп-Лучкая («Грамматика слов'яноруська»).

Спільними за походженням вважав східно- і західноукраїнські народні пісні Петро Лукашевич, який видав збірку «Малоросійські і червоноруські думи і пісні».

Велику роль у розвитку українського відродження в краї відіграла діяльність «Руської трійці» — утвореного у Львові в 30-х рр. XIX ст. гуртка львівських романтиків із вихованців семінарії та студентів університету. Із цього часу роль центру українського відродження у Східній Галичині набув Львів.

Гурток очолювали трое друзів, об'єднаних спільними поглядами, — Маркіян Шашкевич, Іван Вагілевіч та Яків Головацький. Натхненником і душею «Руської трійці» став М. Шашкевич. Поступово навколо них об'єднався гурт однодумців.

Натхнені ідеалами романтизму й рухами слов'янського національного відродження, що розгорталися в цей час у Європі гуртківці прагнули прислужитися справі відродження національного життя української спільноти загалом і галицьких українців зокрема. Вони розгорнули активну збиральницьку, дослідницьку й видавничу діяльність у галузях збирання фольклору, дослідження народних звичаїв й вивчення джерел минулого української спільноти. При цьому вони займалися літературною й перекладацькою творчістю.

Увагу громадськості привертали їхні виступи із закликами розвивати українську літературу на основі народної розмовної мови, перекладати нею твори з інших мов, проти спроб латинізації української мови, використання її в церковних проповідях і повсякденному життю.

Важливе місце в діяльності «Руської трійці» мала підготовка й видання в 1837 р. альманаху «Русалка Дністровая»* — першої на українських землях у складі Австрійської імперії збірки, надрукованої українською мовою. Проте видання альманаху було заборонено, а наклад знищений за розпорядженням органів цензури, а самі члени гуртка опинилися під наглядом поліції. Це спричинило занепад гуртка, який остаточно припинив свою діяльність у 1843 р. після смерті М. Шашкевича.

Основним наслідком діяльності «Руської трійці» стали популяризація серед української громади Галичини живої на-

* Детальніше про альманах «Русалка Дністровая» ви дізнаєтеся на практичному занятті.

родної мови місцевих українців й започаткування там нової української літератури.

Члени «Руської трійці» підтримували тісні зв'язки з діячами українського національного руху з українських земель, які перебували у складі Російської імперії — Ізмаїлом Срезневським, Михайлом Максимовичем, Йосипом Бодянським.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- основні характеристики українського національного відродження на українських землях під владою Австрійської імперії;
- діяльність «будителів» українства на Закарпатті;
- роль у початку українського національного відродження у Східній Галичині «Товариства...», створеного в Перемишлі;
- значення діяльності «Руської трійці» для українського національного відродження в краї.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Перекладачі». **Правила гри.** Учитель/вчителька наводить фразу або термін, викладений науковою мовою, із розглянутого матеріалу і пропонує «перекласти» його більш зрозумілою мовою. Усім бажаючим пропонується висловити власні пропозиції. Найбільш вдалі тлумачення можна розмістити на стенді або іншому доступному для інших місці.
2. Порівняйте особливості українського національного відродження на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій. 3. Оцініть роль закарпатських «будителів» у початку українського національного відродження в краю. 4. Чим була важливою для українського національного відродження у Східній Галичині діяльність Перемишльського «Товариства...»? 5. Яким, на вашу думку, було місце «Руської трійці» в українському національному русі у Східній Галичині?
6. Покажіть на карті місця, пов'язані з розгортанням українського національного руху на українських землях під владою Австрійської імперії в цей період. 7. Розпочніть складання порівняльної таблиці «Розвиток українського національного відродження/руху на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій».

Стадія національного руху	Основні події українського національного руху, які відбувалися на українських землях у складі	
	Російської імперії	Австрійської імперії

8. **Робота в парях.** За додатковими джерелами інформації підготуйте повідомлення з презентацією (представленням класу) про внесок «Руської трійці» у розвиток української культури. 9. **Коллективне обговорення.** У чому, на вашу думку, полягала соціальна відповідальність та якою була життєва позиція лідерів «Руської трійці»? Поясніть свою позицію.

У 1836 р. М. Шашкевич уперше в історії Східної Галичини виступив українською народною мовою в музеї семінарії перед духовенством і гостями. Він прагнув довести, що нею можна виголошувати богословські ідеї. Виступ усім сподобався. Відтоді вживання української народної мови поступово почало набувати все більше прихильників серед місцевої української спільноти.

Лідери «Руської трійці» підтримували зв'язки й співпрацювали з представниками національних рухів слов'янських та інших народів. Завдяки цьому вони долали цензурні заборони, що створювалися для їхніх праць у Східній Галичині. Твори гуртківців видавалися у Буді (частина сучасного міста Будапешт в Угорщині), Відні, Празі, Варшаві, Лейпцигу, Штутгарті, Москві та Санкт-Петербурзі. Багато творів гуртківців перекладено іноземними мовами.

Працюємо з хронологією

1816 р. — створення «Товариства галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти серед вірних на основі християнської релігії».
30-ті рр. XIX ст. — утворення «Руської трійці».

§ 9. Європейська революція 1848—1849 рр. в українських регіонах Австрійської імперії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про початок подій «Весни народів» 1848—1849 рр. у Східній Галичині; проаналізувати діяльність Головної руської ради та її національну програму; з'ясувати сутність українського питання на Слов'янському з'їзді в Празі та того, як місцева українська громада набула перший досвід парламентської діяльності; встановити особливості ситуації у Східній Галичині на завершальному етапі революції; проаналізувати вплив «Весни народів» 1848—1849 рр. на ситуацію у Північній Буковині та Закарпатті.

- Які події відбулися у Східній Галичині на початку «Весни народів» 1848—1849 рр.?

«Весна народів» — загальна назва революційних рухів 1848—1849 рр. у країнах і регіонах Європи.

Головна руська рада — перша легальна політична організація галицьких українців, створена в краї у період «Весни народів».

«Хрест Свободи» на честь скасування панщини в Галичині 1848 р.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які соціальні суперечності існували в українських регіонах Австрійської імперії? 2. Назвіть здобутки українського національного відродження/руху в краї у першій половині XIX ст. 3. Що таке соціальна революція?

1. Початок «Весни народів» у Східній Галичині. У 1848—1849 рр. більшість країн Європи охопили революційні виступи, які увійшли в історію як **«Весна народів»**. Охопили вони також і Австрійську імперію. Унаслідок перемоги березневого повстання 1848 р. у Відні імператор погодився надати своїм підданам демократичні свободи та оголосив вибори до першого загальноімперського конституційного рейхстагу (нижньої палати загальноімперського парламенту), який мав прийняти нові закони.

У українських регіонах Австрійської імперії «Весна народів» розпочалася масовими вуличними демонстраціями. Під час великої маніфестації у Львові її учасники підписали лист-прохання до імператора — першу в Галичині програму політичних реформ. Під гаслами підтримки вимоги запровадження в імперії конституції відбулася демонстрація у Чернівцях. У регіонах активізувалися національні рухи.

У Галичині першою почала діяти польська спільнота. Вона вимагала надання широкої автономії Галичині у складі імперії, яку вважали виключно польським краєм, сподіваючись, що з неї розпочнеться відродження польської держави. Щоб залучити на свій бік селянство, вони висунули вимогу скасування панщини. Польські діячі запропонували лідерам галицьких українців приєднатися до них. Однак надавати будь-які національно-культурні права місцевим українцям вони не збиралися, стверджуючи, що «тут немає Русі, тут є Польща».

13 квітня у Львові поляки створили свою політичну організацію — Центральну раду народів, почали формувати окружні польські ради й загони національної гвардії. У відповідь на це галицькі українці **2 травня 1848 р.** створили **Головну руську раду**. Її поява фактично заперечувала наміри польських діячів виступати від усього населення Галичині.

Революційна хвиля 1848 р. спричинила ліквідацію залишків кріпосницьких відносин в українських регіонах Австрійської імперії. У березні 1848 р. угорський сейм прийняв закон про скасування панщини й надання у власність селян трети-

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у першій половині XIX ст.

ни оброблюваної землі. Дія цього закону поширювалася на Закарпаття, що перебувало під владою Угорщини.

У Східній Галичині про скасування панщини й надання селянству права власності на землю, яку вони обробляли, оголосили 22 квітня. Улітку 1848 р., коли селянські заворушення охопили Буковину, австрійська влада окремим рішенням поширила на ці землі дію законів, прийнятих щодо галицького селянства.

Унаслідок аграрної реформи 1848 р. остаточно ліквідували залишки старих зв'язків між селянством й землевласниками. Відтепер вільне селянство могло відігравати більшу роль у суспільно-політичному житті краю та держави.

- У чому полягала національна програма Головної руської ради?

Члени організації Головна руська рада розробили національну символіку галицьких українців. Було затверджено синьо-жовтий прапор, зображення золотого лева на синьому тлі як національний герб та пісню на слова І. Гушалевича «Мир вам, браття» як національний гімн.

Засідання Головної руської ради в 1848 р. Художник М. Гаталевич

2. Головна руська рада: її національна програма та діяльність. Головна руська рада складалася із 30 постійних членів, які представляли греко-католицьке духовенство та світську інтелігенцію української спільноти регіону. Вона поділялася на окремі відділи — політичних прав, шкільництва, селянських справ тощо. Рада встановила зв'язки з представниками українських спільнот Північної Буковини та Закарпаття. Вона стала представником української спільноти краю перед центральною владою.

У «Відозві до руського народу» вона заявила про належність галицьких українців до українського народу, що перебували під владою Російської та Австрійської імперій. Рада заявила, що очікує перебудови останньої на конституційну монархію з федеративним устроєм й буде відстоювати національно-культурні права місцевої української спільноти.

Для захисту інтересів української національної громади в краї вона, як і польська Центральна рада народова, створила власні підрозділи національної гвардії в містах, а також загони селянської самооборони на Прикарпатті й ініціювала створення Батальйону руських гірських стрільців під австрій-

Із відозви Головної руської ради до руського народу, опублікованої 15 травня 1848 р. в газеті «Зоря Галицька»

Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який одною говорить мовою; 15 мільйонів виносить, з яких півтреті мільйона землю галицьку замешкує. Той народ був колись самостійний, рівнявся у славі з наймогутнішими народами Європи, мав свою літературну мову, свої власні устава, своїх власних князів, одним словом: був у добробуті й силі. Через несприятливі умови та різні політичні нещастя розпався поволі наш великий народ, утратив свою самостійність, своїх князів і пішов під чуже панування...

Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сна вашого, бо вже час... Поступаймо з іншими народами в любові й згоді. Будьмо тим, чим бути можемо й повинні. Будьмо народом... Ми зібралися й працюватимем у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберігати віру й поставити наш обряд... нарівні з правами інших обрядів.
2. Розвивати нашу національність в усіх напрямках: досконалення нашої мови, заведення її в школах вищих та нижчих, видавання часописів... змагання завести нашу мову в усіх публічних установах тощо.
3. Будемо берегти наших конституційних прав, пізнавати потреби нашого народу й шукати способів на поправу його життя на конституційному шляху...

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Як в документі визначено національну належність галицьких русинів-українців? **2.** Які факти свідчать про бажання Головної руської ради зберігати прихильність до Габсбургів і діяти виключно конституційними засобами? **3.** Завдання, які ставила перед собою Рада, мали радикальний чи поміркований характер? Поясніть свою думку.

ським командуванням для розміщення у галицько-угорському прикордонні.

За сприяння Головної руської ради в Галичині розгорнули діяльність близько 50 місцевих руських рад. Рада послідовно відстоювала запровадження навчання українською мовою в усіх навчальних закладах краю. У результаті цього у народних школах навчання почали здійснювати українською мовою, а у гімназіях вона стала обов'язковим предметом.

За зразком інших слов'янських народів Рада заснувала Галицько-Руську матицю — культурно-освітнє товариство, що видавало дешеві книжки для народу українською мовою. З ініціативи Головної руської ради у Львові зібрався **Собор руських вчених** — перший з'їзд діячів науки, у якому взяло участь 118 осіб. Його метою стало об'єднання сил української інтелігенції краю й визначення шляхів підвищення освітнього рівня українського населення краю. З'їзд зокрема, прийняв рішення, що українська мова має базуватися на народній мові, для письма необхідно використовувати слов'янську кирилицю, а не латинський алфавіт. Тоді ж у Львові розпочали будівництво Руського народного дому з бібліотекою й музеєм осередку культурного життя українців міста і краю. Завдяки зусиллям Ради в 1849 р. у Львівському університеті відкрили кафедру української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький.

Діяльність Головної руської ради викликала занепокоєння лідерів польського руху в краї. З ініціативи Центральної ради народової у травні відбулися збори польських шляхтичів русинського походження («русинів польської нації»), на яких утворили **Руський собор**.

Члени Собору заперечували право галицьких українців на самостійний національний розвиток, підтримуючи відновлення незалежності Польщі з наступним включенням українських земель до її складу. Можливість надання українській спільноті можливостей до самостійного національного розвитку не передбачалося. Серед галицьких українців діяльність Руського собору успіху не мала.

Поглиблення суперечностей із польською стороною, яка відверто ігнорувала національні права українців, обумовило зміни вимог Головної руської ради. У червні 1848 р. вона вперше звернулася до імператора з проханням поділу Галичини на польську та українську частини із двома окремими адміністраціями. Цю саму ідею делегація ради обстоювала на Слов'янському з'їзді в Празі.

3. Українське питання на Слов'янському з'їзді в Празі.

У червні 1848 р. представники слов'янських народів Австрійської імперії зібралися у Празі на свій перший в історії з'їзд. Його ініціаторами стали діячі чеського національного руху, які висунули ідею створення федерації слов'янських народів, що входили до складу імперії Габсбургів. Цим вони хотіли захистити їх від онімечування.

Руський собор — політична організація, створена у Львові за сприяння Центральної ради народової на протипагу Головної руської ради, метою діяльності якої стало спрямування українського національного руху в її інтересах.

Нові орієнтири в українському національному русі на галицьких землях під час «Весни народів» 1848—1849 рр. визначив сільський греко-католицький священник **Василь Подолинський**. Він першим виголосив ідею політичної незалежності України як демократичної республіки у федеративному зв'язку з іншими слов'янськими республіками. Свої роздуми В. Подолинський виклав у праці «Слово перестороги», де висловлювався за налагодження міжнародних відносин між польською та українською сторонами в Галичині на засадах взаємоповаги і рівноправ'я. При цьому він зазначав, що його спостереження за відносинами між ними раніше дозволило зробити висновок: австрійці майстерно нацьковують їх одна на одну, а потім виступають у ролі примирювачів.

- Сформулюйте обґрунтовану оцінку результатам розгляду українського питання на Слов'янському з'їзді у Празі.

Слов'янський з'їзд у Празі в червні 1848 р.

Справжньою сенсацією в роботі рейхстагу стала перша в історії парламентська промова українця, із якою виступив галицький селянин Іван Капушак. Рішуче засудивши багатовікове гноблення селянства, він заявив, що землевласники не мають жодних прав вимагати викуп повинностей, оскільки вже взяли від селянства все, що змогли. Так, замість визначених 100 днів панщини вони примушували його відпрацьовувати 300 днів на рік. За це, вважав І. Капушак, мають сплатити землевласники селянству, а не навпаки.

І. Капушак виступає в австрійському парламенті в 1848 р. Художник І. Деркач

- У чому полягав перший парламентський досвід галицьких і буковинських українців?

Галичину на з'їзді представляли делегації Центральної ради народової, Головної руської ради і Руського собору. Між ними постійно точилися гострі суперечки. Порозуміння вдалося досягти завдяки втручання чеських діячів. Результати роботи з'їзду закріплені в спеціальній польсько-українській угоді «Вимоги українців у Галичині», яка проголошувала:

- рівноправність представників різних національностей і віросповідань у Галичині;
- утворення спільних україно-польської національної гвардії, органів виконавчої влади й сейму в краї;
- питання поділу Галичини на польську та українську частини на розв'язання його сеймом.

Сучасники вважали цю угоду великою історичною подією, яка «знаменувала нову добу в історії краю». Так, галицьких українців уперше визнали представниками окремого народу в Галичині із власними національно-культурними правами. Участь українських представників у роботі Слов'янського з'їзду стала першим оприлюдненням на міжнародному рівні прагнень галицького українства. Положення польсько-української угоди увійшло до спільного звернення учасників з'їзду до імператора. Проте відповіді на нього не було отримано. Слов'янський з'їзд припинив роботу, коли австрійська армія розпочала обстріл Праги, де розпочалося повстання.

4. Перший досвід парламентської діяльності галицьких і буковинських українців.

У червні 1848 р. в Галичині та на Буковині відбулися вибори депутатів до рейхстагу. У Закарпатті, що належало Угорщині, яка в роки «Весни народів» прагнула звільнитися від влади Габсбургів, вибори не проводилися. Власники маєтків, активісти інших національних рухів, використовуючи необізнаність більшості українського селянства у виборах, намагалися не допустити обрання його представників, часто вдаючись до обману, погроз тощо. Унаслідок цього до рейхстагу зі 100 місць, призначених для Галичини, українці здобули лише 39, а з восьми місць для Буковини — п'ять. Серед галицьких депутатів-українців було 27 від селянства і дев'ять представників греко-католицького духовенства, усі п'ять буковинських депутатів від селянства.

У роботі рейхстагу, незважаючи на відсутність досвіду й досить складні умови (необхідність користуватися послугами перекладачів через незнання німецької мови, якою проводилися засідання тощо), селянські депутати гідно представляли інтереси виборців і відстоювали права селянства. Проте консервативна більшість домоглася рішення про сплату селянами землевласникам компенсації за звільнення від панщини.

Гострі суперечки викликало внесення українськими депутатами на розгляд рейхстагу питання поділу Галичини на польську та українську частини. Представники поляків, виступаючи проти цього, стверджували, що українці — це «штучна нація, винайдена минулого року». Дискусії із цього приводу тривали кілька місяців. Нарешті було прийнято рішення, що край необхідно поділити на дві створені за етнічним принципом самоуправні округи. Проте здійснено це не було.

5. Східна Галичина на завершальному етапі революції.

Восени 1848 р. представники польських радикальних кіл спробували здійснити збройне повстання у Львові. Наслідуючи приклад віденських повстанців, вони прагнули цим актом розпочати відновлення своєї державності. Головна руська рада категорично відмовилася підтримати повстання. До загонів польської національної гвардії приєдналися лише окремі радикально налаштовані українські студенти й міщани. У ніч з 1 на 2 листопада на вулицях міста з'явилися барикади. Розпочалися сутички.

Австрійська артилерія стала обстрілювати центр міста. Унаслідок цього згоріли міська ратуша, університет і його бібліотека, Старий театр, Технічна академія. Людські втрати становили 58 осіб убитими й 75 пораненими. У середині дня представники міста підписали акт капітуляції і повстанці припинили опір. У місті запровадили надзвичайний стан. Австрійці затримали й віддали до воєнних судів кілька сотень повстанців. Діяльність Центральної ради народової, Головної руської ради і Руського собору заборонили. Польську національну гвардію розпустили, закрили всі газети, крім урядових. Проте через декілька днів діяльність Головної руської ради й видання «Зорі Галицької» дозволили відновити.

Діячі Головної руської ради схвалили «відновлення порядку» в місті. Така позиція Ради й тих, хто не знав історію польсько-українського протистояння у краї, викликала осуд. Проте лідери галицьких українців, усвідомлюючи свою слабкість, розуміли, що без підтримки влади вони не зможуть існувати. При цьому австрійська влада в Галичині використовувала український рух для протидії польському.

Після приборкання Львівського повстання влада в краї стала поступово зміцнювати позиції, ослаблені під час «Весни народів». Новий намісник Галичини поляк Агенор Голуховський звів нанівець спробу поділу провінції на польську та українську частини. Він дискредитував галицьких українців перед Віднем, заявивши, що вони начебто збираються приєднатися до Російської імперії. Із його ініціативи в 1851 р. Головну руську раду розпустили.

6. Події «Весни народів» у Північній Буковині та на Закарпатті.

У період «Весни народів» у Північній Буковині посилювався селянський рух. Він був обумовлений тим, що чимало землевласників виступило проти аграрної реформи 1848 р. У деяких місцях організаторами селянських протестів були обрані від цих округів депутати рейхстагу. Зокрема, серед них був ватажок протестів 1843—1844 рр. Л. Кобилиця. Особливо розмаху протести набули наприкінці 1848 — на початку 1849 р.

У роки «Весни народів» стали помітними прояви зростання національної свідомості українського населення. Так, під час протестів селянство вимагало дозволити йому на власні кошти створювати школи для навчання дітей рідною мовою. Воно заявляло, що визнає Головну руську раду й підтримує

- Висловіть свою думку щодо причин поразки Львівського повстання 1848 р.

Пожежа у Львові в 1848 р. унаслідок обстрілів австрійської артилерії (фрагмент). Художник Л. Яблоновський

- Назвіть основні події періоду «Весни народів» у Північній Буковині та на Закарпатті.

Чимало зусиль для пробудження національної свідомості закарпатських українців докладав один із провідних діячів руху «будителів» Закарпаття Олександр Духнович. Він поєднував служіння греко-католицьким священником із вивченням історії рідного краю, заняттями драматургією, педагогікою й поезією. У 1849 р. в «Зорі Галицькій» вийшла перша стаття О. Духновича. Наступного року в Галичині вийшли перший народний календар О. Духновича «Поздравленіє русинов на Новий год» та перша і єдина надрукована за його життя п'єса «Добродітель превishaет багатство». Присвятивши своє життя національно-культурному розвитку закарпатських русинів-українців, О. Духнович боровся проти мадяризації краю, відстоюючи ідею слов'янської єдності, виступав за об'єднання «русинів угорських із галицькими». У період «Весни народів» О. Духновича за його погляди заарештувала угорська влада й деякий час утримувала у в'язниці.

Із листа А. Голуховського до Відня щодо можливості об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною

Вона [Головна руська рада], додаючи прохання духовенства, руських мешканців комітетів Північної Угорщини, просить об'єднати ці комітати з руською частиною Галичини в одне ціле, з єдиним конституційним устроєм, єдиним законодавством і єдиною урядовою владою... Пробивається прагнення об'єднання зі спорідненим народом, і якщо це прохання буде задоволено і русини внаслідок свого національного розвитку при теперішніх ієрархічних відносинах зміцнилися б, то в такому разі якщо не теперішнє, то, безумовно, майбутнє покоління звернулося б до споріднених народів, що живуть під скіпетром російським, з метою створення єдиного міцного державного організму. Тоді руська частина Галичини при прогресі освіти й матеріальної культури стала б вогнищем підступів і заходів, що мають на меті як злам ієрархічної сили духовенства, так і згадані вище об'єднання народів. Коротше кажучи, могла б початися така ж боротьба за Русь, яка протягом багатьох років з перервами, але із залізною витривалістю ведеться за відродження вільної і незалежної Польщі.

? **Робота в парак.** Опрацюйте джерело і дайте відповіді на запитання: **1.** Якою є позиція автора щодо об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною? **2.** Чи був він, на вашу думку, далекоглядним політиком? Поясніть свою точку зору.

її дії. У листопаді 1848 р. з ініціативи місцевих депутатів рейхстагу відбулися збори представників усіх селянських громад краю, які висловилися за те, щоб Буковина була разом із Галичиною в одному адміністративному утворенні. Проте влада не врахувала бажання й за конституцією 1849 р. зробила Буковину окремим коронним краєм, унаслідок чого тут посилилася влада румунських бояр-землевласників.

Упродовж 1848—1849 рр. революційні події охопили Закарпаття. Спочатку закарпатські українці вітали угорську «Весну народів», сподіваючись отримати у складі незалежної Угорщини автономію. Проте коли угорські лідери заперечили право на самовизначення для неугорських народів, вони відмовилися їх підтримувати й заявили про вірність Габсбургам.

У роки «Весни народів» на Закарпатті набула поширення ідея об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною та Північною Буковиною в окрему автономну адміністративну одиницю імперії. Уперше думки про воз'єднання русинських земель висловив вчений і священник **Олександр Духнович** у статті «Становище русинів в Угорщині», що була опублікована в 1849 р. в газеті «Зоря Галицька». Цю ідею також поділяв закарпатський вчений і громадсько-політичний діяч Адольф Добрянський. Разом з О. Духновичем він установив зв'язки із Головною руською радою. У січні 1849 р. закарпатська делегація, очолювана А. Добрянським, вручила імператору петицію з проханням об'єднати Східну Галичину, Північну Буковину й Закарпаття в окремий коронний край під назвою «Руське воеводство». Проте, через протидію цьому, перш за

все польської спільноти Східної Галичини, австрійський уряд не задовольнив це прохання.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- зміни, які відбулися у Східній Галичині на початку «Весни народів»;
- Головну руську раду та її національну програму;
- сутність українського питання на Слов'янському з'їзді у Празі;
- значення першого досвіду парламентської діяльності для західно-українського суспільства;
- вплив «Весни народів» на Північну Буковину та Закарпаття.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Я запитую — ви відповідаєте». **Правила гри.** Учні та учениці на підписаних аркушах складають запитання за розглянутим матеріалом. Учитель/учителька збирає аркуші, перемішує та роздає знову в довільному порядку. Учні та учениці мають дати відповіді на зазначені на аркушах запитання, указати прізвище того/тієї, хто відповідав, і здати для подальшої перевірки й оцінювання.
2. Як початок «Весни народів» вплинув на ситуацію у Східній Галичині? Наведіть факти, які підтверджують вашу думку. 3. Наведіть обґрунтоване судження про місце Головної руської ради в українському національному русі. 4. Поясніть, як ви розумієте твердження, що для галицьких українців Перший слов'янський з'їзд став можливістю продемонструвати на міжнародному рівні їхні прагнення і наміри. Наведіть факти, які підтверджують вашу думку. 5. Що дав українству Галичини й Північної Буковини їх перший досвід парламентської діяльності? 6. Яким був вплив «Весни народів» на розвиток українського руху в Північній Буковині та на Закарпатті.
7. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за проблемним питанням «Результати та історичне значення подій “Весни народів” 1848—1849 рр. в українських регіонах у складі Австрійської імперії». 8. Складіть таблицю «Вплив подій “Весни народів” в українських регіонах у складі Австрійської імперії на розвиток українського відродження/руху».

Події «Весни народів»	Вплив на розвиток українського руху

9. **Робота в малих групах.** Проведіть конкурс на краще виконання завдання. Представте опис перебігу подій «Весни народів» у Галичині з позиції: 1) галицького українця, який прихильно ставиться до Головної руської ради; 2) галицького поляка, який прихильно ставиться до Центральної ради народової; 3) австрійського урядовця, представника імперської влади в краї; 4) представника єврейської національної громади Східної Галичини; 5) представника угорської національної громади на Закарпатті; 6) представника румунської національної громади в Північній Буковині.

Працюємо з хронологією

2 травня 1848 р. — створення Головної руської ради.

Практичне заняття
за розділом II
rnk.com.ua/100851

Узагальнення
за розділом II
rnk.com.ua/100851

Тестові завдання
для підготовки
до тематичного
контролю
за розділом II
rnk.com.ua/100851

Розділ III. Повсякденне життя та культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.

§ 10. Культура України. Повсякденне життя

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про взаємозв'язок між людиною і тогочасним навколишнім середовищем; з'ясувати сутність змін, які відбувалися в цей час у менталітеті представників української спільноти; характеризувати основні види господарської діяльності українців та українок; визначити риси, притаманні поселенням, житлу, одягу і харчуванню українського населення; встановити особливості шлюбно-сімейних відносин й становище жінки в українській спільноті.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке повсякденне життя? 2. Які явища розглядалися під час аналізу повсякденного життя української та європейської спільнот у попередні роки навчання? 3. Укажіть риси, притаманні українському менталітету в XVI—XVIII ст. 4. Як господарювало українське селянство в попередні століття? 5. Назвіть особливості повсякденного життя українців і українок у XVI—XVIII ст. 6. Яким було становище жінки в цей період?

- Як умови навколишнього середовища впливали на заняття населення українських земель?

1. Людина і навколишнє середовище. Розвиток будь-якої людської спільноти разом з іншими чинниками залежить від географічного положення й природних умов території, на якій вона існує.

Українські землі розташовані в південно-східній частині Європи. Їх рівнинний ландшафт і сприятливі кліматичні умови впливали не лише на розвиток землеробства й тваринництва як основних видів господарювання, а й на формування характеру самих людей — терплячих, звиклих до тривалої наполегливої праці. Майже дві третини українських земель становили родючі чорноземи, які були головним багатством їхнього населення й одночасно причиною посягань на них сусідів.

Господарювання впливало також на суспільне життя населення. Родючі ґрунти дозволяли українському селянству успішно вести одноосібні господарства, на відміну від їхніх сусідів білорусів і росіян, де бідніші ґрунти й суворіший клімат змушували їх об'єднувати свої зусилля для спільної праці.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. більшість населення українських етнічних територій у складі Російської й Австрійської імперій становило селянство, яке здавна працювало біля землі, жило в невеликих мальовничих селах і не бажало змінювати їх на міські оселі. Індустріальна революція спричинила певні зміни у складі населення українських земель, однак і наприкінці XIX ст. селянство в його складі переважало.

Український краєвид із хатами.
Художник В. Маковський. 1901 р.

- Чим ментальність відрізняється від менталітету? Які нові явища з'явилися в українській ментальності в цей період?

2. Менталітет українського народу. Протягом тривалого часу під впливом різноманітних природних та історичних чинників формувався **менталітет** українського народу. Історик Михайло Грушевський стверджував, що українці й українки мають переважно західний тип менталітету, хоча й не відкидав проявів у ньому східних впливів.

Українці здавна займалися землеробством, з особливою шаную ставилися до матері-землі, що була їхньою годувальницею. Притаманні українському менталітету пошана до матері й турбота про рідну землю об'єднувалися в одне ціле й ототожнювалися з любов'ю до Батьківщини.

Розташування на українських землях «Великого кордону» між християнським й мусульманським світами сформувало в населення два основна типи реакції на ці умови. Загроза поневолення штовхала найрішучіших присвячувати життя захисту рідної землі. Саме з них сформувалося українське козацтво. Іншим типом українців ставали ті, хто намагався пристосуватися до складних умов життя. Вони вчилися жити під різною владою, пристосовуючись до неї і приховуючи свої думки й почуття.

Особливістю менталітету українців було те, що вони не претендували на землі сусідів, а прагнули лише спокійно жити на своїх. Українська спокійна вдача формувала такі риси народного характеру, як терпимість до людей, приязне ставлення до ближнього, сусіда й чужого.

Після включення українських земель до складу Російської імперії серед нащадків козацької старшини набула поширення так звана **малоросійська ментальність**. Зрівнявшись у правах із російським дворянством, вони прагнули зробити кар'єру в імперії і часто намагалися забути своє козацьке походження. До закликів відстоювати права української спільноти владою імперії малоросійські дворяни найчастіше ставилися негативно, не бажаючи втратити свої привілеї. Однак варто зазначити, що серед них були й ті, хто стояв біля витоків українського національного відродження на Лівобережжі.

На українських землях під владою австрійських Габсбургів набуло поширення так зване **рутенство**. Західні українці в переважній більшості були вдячні австрійській владі за зміни, які вона здійснювала на їхніх землях. Тому вони підтримували віденський уряд, позитивно сприймали все, що надавала влада й упродовж тривалого часу не висували великих вимог до неї. Рутенство, з одного боку, гальмувало розвиток національної свідомості західних українців і допомагало австрійцям зміцнювати свою владу в краї, з іншого — було історично обумовлене існуючою ситуацією, оскільки, задовольняючи деякі потреби місцевої української спільноти, австрійці намагалися послабити вплив польської влади на Галичині, угорської — у Закарпатті й румунської — у Північній Буковині.

3. Традиційні види господарської діяльності українського селянства наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Тогочасне українське суспільство за сферою зайнятості більшості працюючого населення зберігало аграрний характер. Українське селянство, крім основного виробника необхідного для життєдіяльності інших суспільних верств, відіграло роль носія й охоронця національних звичаїв й традицій. Це обумовлює важливість розуміння стану традиційних видів його господарської діяльності в цей час. Українське селянство здавна

Менталітет — спільне світосприйняття, світобачення, самоусвідомлення, спосіб мислення, поведінки й національного характеру, притаманні певному народу.

Ментальність — характеристика менталітету окремої людини або групи осіб, які є представниками певного народу.

Рутенство — сукупність настроїв і поведінки, пов'язаних із прихильним ставленням до австрійських Габсбургів (підвладного їм українського населення), що існували в період перебування українських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Мати з дітьми. Галичина. XIX ст.

- Визначте зміни, які в цей час відбувалися в основних видах господарської діяльності українського селянства.

Селянки на городі

Композиція на тему збирання льону на Поліссі. Художник І. Мітасов. 1888 р.

- Які нові явища у зовнішньому вигляді поселень і житла на українських землях з'явилися в цей період?

займалося землеробством, тваринництвом, городництвом, садівництвом, бджільництвом, мисливством і рибальством.

У землеробстві зберігалася трипільна система. Для обробітку землі до 80-х рр. XIX ст. використовували важкий плуг, який тоді називали малоросійським, або степовим. На початку 40-х рр. XIX ст. поряд із ним почали застосовувати легкий плуг. Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо. Збирали врожай вручну за допомогою коси й серпа.

У більшості господарств залежно від достатку тримали волів, коней, корів, овець, свиней, кіз, різну птицю. Особлива увага приділялася розведенню волів, які були основною тягловою силою.

Городництво вважалось переважно жіночою справою. Город української господині не можна було уявити без соняшників (спершу їх використовували як декоративну рослину) і кукурудзи, завезених з Америки. У першій половині XIX ст. на Півдні з'явилися томати, баклажани й перець. Славилася також херсонські кавуни, які вирощували на Півдні із XVI ст. У 1764 р. на українських землях з'явилася картопля, яка з часом стала «другим хлібом». Поряд із новими культурами не забувалися й звичні буряки, капуста, гарбузи, морква, цибуля, часник, огірки тощо.

Невід'ємною складовою українського пейзажу були сади. Вони оточували селянські хати, закладалися при монастирях і приватних маєтках. Скрізь вирощували яблука, груші, вишні, сливи, на півдні — черешні, горіхи, абрикоси, персики, у Причорномор'ї та на Закарпатті — виноград.

Бджільництво завжди відіграло важливу роль у господарстві. Справжню революцію в цій галузі здійснив український вчений П. Прокопович, який у 1814 р. винайшов рамочний вулик. Проте використовувати його розпочали в Німеччині, а на українських землях — лише через кілька десятиліть.

Протягом XIX ст. чільне місце в харчовому раціоні населення українських земель, як і раніше, посідала риба. Після приєднання Російською імперією Причорномор'я тут почали виникати приватні риболовецькі артілі, що ловили осетрів, судаків, лящів, тарань тощо. Звідти чумацькі валки везли солону і в'ялену рибу до інших українських регіонів. Оселедці й тарань були неодмінним товаром на українських ярмарках і базарах.

4. Поселення й житло. Міста, містечка, великі й малі села створювали те неповторне тло, на якому розгорталися події «українського XIX ст.». Оскільки більшість українського населення становило селянство, то міста й містечка були переважно місцевими адміністративними й торговельними центрами для найближчих околиць. Під імперською владою вигляд багатьох із них зазнав змін. У кожному місті з'явився місцевий управлінський центр із площею, поряд з якою розміщувалися адміністративні установи. Їхній вигляд відрізнявся від будівель, зведених в українському стилі. Центральні вулиці й площі деяких міст вимощувалися бруківкою та освітлюва-

лися гасовими ліхтарями. Однак більшість вулиць залишала-ся незабрукованою й майже непрохідною в дощову пору року.

Кожне місто складалося із центру, яким часто був давній замок або фортеця, прилеглих кварталів та околиць. Утім, у XIX ст. на місці давніх напівзруйнованих фортець, потреби в яких уже не було, поставали нові вулиці й місця для прогулянок. Наприклад, у Львові на місці давнього Високого замку створили парк. Передмістя поступово об'єднувалися з містами, а давні шляхи ставали міськими вулицями. Центрами міського життя були церкви і, звичайно, базари.

Перша половина XIX ст. стала часом появи у великих містах, відповідно до європейської архітектурної моди, кількоповерхових цегляних будинків. Проте в невеликих містах переважали, як і раніше, одноповерхові дерев'яні оселі. Будинки заможних господарів були багатокімнатними, за європейськими традиціями мали парадні зали, вітальні, кімнати для гостей і слуг, кабінет господаря, спальні, кухні, господарські

Катеринослав. Листівка. XIX ст.

Губернаторський бульвар. Львів. XVIII ст.

З опису побуту українського селянства, зробленого французьким лікарем Домініком П. де ла Флізом у 20-х рр. XIX ст.

...Селянські житла (на Київщині) скрізь збудовані з дерева, вони, як правило, теплі взимку. Їх зовнішнє й внутрішнє планування всюди майже однакове... Майже всі хати вкриті соломою. Загалом у селах будинки невеликі, у них рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней роблять комору без вікон.

У кімнаті завжди є піч. Хати заможніших селян часом просторіші, кімнати не такі тісні, у них більше порядку і чистоти, досить часто вони побілені всередині і ззовні. Внутрішнє впорядкування кожної хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях завжди можна бачити в кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих... прикрашені натуральними висушеними квітами та білими рушниками, вишитими червоними узорами. У їхніх помешканнях зовсім немає меблів, хіба що іноді шафа і декілька простих стільців.

Їжа селян майже однакова як улітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний, зрідка пшеничний... Борщ готують із салом або зі свининою, капустою, буряками, щавлем влітку та з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або в неділю. Взагалі вони споживають багато картоплі, яку вирощують всюди..., а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки... Горіхи, бобові, кукурудза, часник, цибуля, свіжі або солоні огірки також належать до їхнього раціону.

Для їжі вони користуються простим мальованим глиняним посудом. Ложки, якими вони користуються, виточені з дерева, відполіровані, вкриті лаком і також складені рядочком у шафі. Виделки їм майже невідомі...

Робота в парях. Опрацюйте джерело і дайте відповіді на запитання: **1.** Якими були риси, притаманні зовнішньому вигляду селянських осель? **2.** Що розміщувалось всередині селянських хат? **3.** Чим харчувалося українське селянство? **4.** Що використовували при споживанні їжі?

Хата із села Старокозаче (Одеська обл.). XIX ст.

Бойківська хата із с. Тухолька (Львівська обл.)

Перетворення нащадків козацької старшини на малоросійське дворянство і прагнення колишньої правобережної польської шляхти наслідувати тогочасну європейську моду спричинило появу на підвладних Російській імперії українських земель маєтків із палацами, парками, домовими церквами, родовими усипальнями тощо. Деякі з цих палаців, садиб та їхніх парків збереглися до наших днів.

- Визначте характерні риси, притаманні одягу, їжі й напоям населення тогочасних українських земель.

Святкове вбрання українського селянства. XIX ст.

приміщення тощо. Кімнати облаштовувалися меблями, які, відповідно до побажань і можливостей замовника, завозилися з Європи або виготовлялися місцевими майстрами. Окрасою кімнат були дзеркала, килими, годинники, картини тощо. Оселі ж середніх за достатком і незаможних верств за своїм виглядом залишалися майже незмінними від попередніх часів і нагадували селянські садиби, оточені городами й садами.

Перебування під імперською владою вплинуло й на вигляд українського села. Особливо це було помітно на українських землях у складі Російської імперії. За розпорядженнями російської влади села впорядковувалися за єдиним зразком. У центрі мала розташовуватися площа, від якої розходилися вулиці до околиць. На ній селянам оголошувалися указівки влади, здійснювалися покарання злочинців тощо. Імперське захоплення чітким плануванням було особливо поширене на півдні, де нові села забудовувалися лише за затвердженими планами під наглядом місцевої адміністрації. На українських землях підвладних австрійським Габсбургам, як правило, вигляд сіл не регламентувався.

5. Одяг, їжа, напої. Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. для одягу населення українських земель було характерним поєднання народних традицій, яких дотримувалася більшість селянства, і впливів європейської моди, які охоче наслідували міщани й заможні верстви суспільства. Однак значна частина української еліти підвладних Російській імперії українських земель не забувала народних традицій і інколи додавала його окремі елементи до свого одягу. Народне вбрання залишалося популярним й було своєрідним проявом зростання національної свідомості українських патріотів.

Їжа й напої українців у XIX ст., як і раніше, були пов'язані переважно з продуктами землеробства та тваринництва й зумовлені особливостями господарства в окремих регіонах і використанням печі для їх приготування. Побудова печі обумовлювала переважання в українській кухні варених і тушкованих страв і меншою мірою — смажених і печених. Українські господині готували страви традиційно двічі на день і вживали обов'язково гарячими.

Повсякденними стравами залишалися, як і колись, борщ, пшоняний куліш, різні каші, галушки, вареники, картопля, вівсяний кисіль. Більшість населення м'яса споживала мало. Страви з птиці готували переважно в неділю, а з м'яса — лише на свята. Молочні страви споживали частіше. Варені та смажені яйця теж були частиною святкового столу. У піст часто готували рибну юшку, а на свята пекли пироги з рибою.

Представники заможних верств населення, за імперською модою, часто захоплювалися західноєвропейською кухнею, страви якої їм готували кухарі, виписані з Парижу, Відню тощо. Серед напоїв у них були популярні французькі та італійські вина. У пересічного населення популярністю користувалися напої домашнього приготування. Найпоширенішими тут були узвари зі свіжих та сушених фруктів і хлібний, гру-

шевий, буряковий, яблучний та березовий квас. Хмільний мед і пиво в цей період залишалися на святковому столі, проте наприкінці століття їх готували вже рідко. Утім, пияцтва майже не існувало, оскільки воно засуджувалося суспільством. Серед заможних верств були поширені чай і кава. Селянство й незаможні верстви часто заварювали й пили настої цілющих рослин, а то й просто вишневі та малинові гілки.

6. Шлюб і сім'я. Становище жінки. У цей період сім'я зберігала важливе значення для українців. Разом із сільськими й міськими громадами, православною й греко-католицькою церквами сім'я допомагала зберегти національно-культурну самобутність українського народу. Сімейні відносини, як і раніше, регулювало давнє звичаєве право — неписані народні традиційні норми, на які в багатьох випадках змушені були зважати церква й державні установи. Зокрема, традиціями звичаєвого права освячувалася підлеглість жінки чоловікові, але заперечувалися зловживання, передбачалося право жінки на майно сім'ї тощо.

Закріпленої законами рівності у правах із чоловіками в цей період українські жінки на землях у складі Російської та Австрійської імперії не мали. Основною причиною такого стану були міцні патріархальні традиції, низький рівень життя і як наслідок економічна залежність жінки від чоловіка. Зацікавленість до них виявили окремі особи із заможних сімей найчастіше під впливом відвідин європейських країн. Проблема освіти й інші соціальні проблеми в Україні накладалися на національні, тому жіночий рух був завжди пов'язаний з національно-визвольним. Деякі із цих питань входили до порядку денного національно-визвольних рухів (щодо освіти та праці жінок).

Різноманітні джерела свідчать, що навіть в умовах існування традиційної української патріархальної сім'ї, тобто верховенства батька й чоловіка, жінка зберігала повагу й гідність. Сім'я виховувала дітей, прищеплювала їм трудові навички, здатність захищати себе й рідну землю. Звичаєво-правовими настановами утверджувалися чистота й цілісність сім'ї, любов і шанобливе ставлення до батьків, піклування про дітей, засуджувалася подружня невірність і будь-які інші порушення традиційних моральних засад сімейного співжиття.

У цей період в українській спільноті поширилося два типи сімей: малі та великі. У документах XIX ст. міститься чимало відомостей про спільне проживання й господарювання кількох поколінь в одній сім'ї. Існували сім'ї, що склалися з 30 й більше осіб. Наявність **великих сімей** зумовлювалося не лише традицією, а й економічними причинами: спільними зусиллями було легше вести господарство, сплачувати податки тощо. Внутрішні конфлікти часто приводили до розпаду сім'ї, виділення з неї окремих **малих сімей**. Основними причинами таких процесів ставали розвиток товарно-грошових відносин у тогочасних містах і селах й поглиблення соціальної нерівності. Найдовше великі сім'ї зберігалися на Прикарпатті, Закарпатті та Поліссі.

Приготування їжі. XIX ст.

- Якими були особливості шлюбно-сімейних відносин і становище жінки у цей період?

Мала сім'я — сім'я з однієї шлюбної пари (або одного з батьків) із неодруженими дітьми (або без дітей).

Велика сім'я — сім'я, що складалася з кількох шлюбних пар різних поколінь, які жили разом і вели спільне господарство.

Українська дівчина за вишивкою. XIX ст.

Однією з найголовніших подій у тогочасному житті було одруження. У XIX ст. майже на всій території України шлюбним віком вважалося досягнення 16 років для дівчини й 18 — для хлопця. Шлюб як акт створення нової сім'ї супроводжувався церковним вінчанням і відповідними записами в документах світської влади. Завершальним етапом укладання шлюбу ставало весілля, обряд якого сягав дохристиянської давнини. Весілля могло відбуватися через кілька тижнів або місяців після вінчання. Вважалося, що одружені мали право починати спільне життя й ставали законним подружжям лише після весілля. Проте церква сприймала це як приниження християнського обряду. Так, з 1843 р. за рішенням Синоду Російської православної церкви одружених зобов'язували жити разом після вінчання.

Гуцули у весільному вбранні. XIX ст.

Середній склад сім'ї на українських землях у цей період становив п'ятеро-семеро осіб. У XIX ст. найпоширенішою в Україні була повна мала сім'я (подружжя й неодружені діти). Бездітне подружжя часто всиновлювало дитину із сім'ї родичів, де було багато дітей.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- вплив навколишнього середовища на життєдіяльність населення тогочасної України;
- зміни в менталітеті українського населення у розглянутий період;
- господарську діяльність тогочасного українського селянства;
- поселення і житло українського населення кінця XVIII — першої половини XIX ст.;
- одяг, їжу і напої української спільноти у цей період;
- шлюбно-сімейні відносини й становище українського жіноцтва.

Запитання і завдання

- ◆ **1.** Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Історична абетка». **Правила гри.** Ведучий/ведуча шляхом випадкового вибору визначає букву алфавіту. Окремі учні та учениці, пари або малі групи мають скласти перелік термінів, словосполучень, визначень явищ, які починаються на цю букву й пов'язані зі змістом розглянутого матеріалу. Час для роздумів встановлюється перед початком гри. Наведені визначення не повинні повторюватися. Перемагають ті, чий перелік буде найдовшим.
- ▲ **2.** Порівняйте малоросійську ментальність і рутенство. **3.** Французький мандрівник Шарль-Луї Лесюр зазначав, що «українці більш великодушні, більш відверті, більш ввічливі, більш гостинні, мають більший торговельний хист, ніж росіяни. Вони — українці — являють живий доказ перемоги свободи над людьми, що народилися в неволі». На які риси української ментальності звертає увагу автор? Поясніть, як ви розумієте його твердження. **4.** Визначте спільне й відмінне у харчовому раціоні українського населення в розглянутий період і тепер. **8.** Порівняйте шлюбно-сімейні традиції в розглянутий період на українських землях та в країнах Центральної та Західної Європи. Зробіть висновок про спільне й відмінне.
- ★ **5.** Складіть таблицю «Повсякденне життя населення українських земель у XVI—XVIII та наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.».

Сфера повсякденного життя	Особливості прояву	
	XVI—XVIII ст.	Кінець XVIII — перша половина XIX ст.

- ★ **6. Робота в парах.** Обговоріть і складіть меню повсякденного й святкового обіду представників різних верств українського суспільства кінця XVIII — першої половини XIX ст.

§ 11. Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ:

з'ясувати основні умови розвитку культури на українських землях у цей період; дізнатися, як розвивалася освіта; визначити основні досягнення тогочасної науки; проаналізувати здобутки української літератури цього періоду.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості розвитку культури українських земель у другій половині XVIII ст.? 2. Як розвивалася освіта на українських землях у цей період? 3. Укажіть основні досягнення науки на українських землях у цей період. 4. Назвіть видатних діячів української літератури другої половини XVIII ст. та їхні твори.

1. Умови розвитку культури на українських землях.

Основним змістом змін, що відбувалися в культурному розвитку цього періоду, було становлення модерної української культури. Цей процес значною мірою співвідносився з українським національним відродженням. Суттєвий вплив на розвиток культури мало перебування українських земель під владою Австрійської та Російської імперій. На її розвитку негативно позначалися відсутність власної державності, національні утиски, імперські кордони, що роз'єднували єдину етнічну українську територію.

На українських землях у складі Російської імперії національно-культурна політика влади щодо українського населення поєднувала заходи з його русифікації та культурної асиміляції, які здійснювалися адміністративними засобами. Українські землі під російською владою перетворювалися на пересічні губернії імперії. Унаслідок цього чимало талановитих українців через відсутність умов реалізувати себе на Батьківщині змушені були шукати кращих можливостей в імперських столицях. Тому багато досягнень тогочасних українських культурних діячів зараховували до російської культури.

У досить складних умовах розвивалася культура на українських землях, підпорядкованих австрійським Габсбургам. Українське населення потерпало тут від онімечування, яке поєднувалося з полонізацією у Східній Галичині, мадяризацією на Закарпатті та румунізацією в Північній Буковині. Денаціоналізації та асиміляції галицьких і закарпатських українців чинила опір греко-католицька церква. Оскільки у складі Австрійської імперії за західноукраїнськими землями зберігалася другорядне становище щодо інших провінцій, то українські культурні діячі також часто змушені були шукати можливості прояву своїх здібностей за межами рідного краю. Однак загальна ситуація в регіоні внаслідок реформ Марії-Терезії та Йосифа II стала дещо кращою для розвитку культури, ніж та, що існувала на українських територіях у складі Російської імперії.

Значний вплив на суспільне життя і, зокрема, на культуру мав початок індустріальної революції, спричинені нею процеси модернізації та зміни в житті й побуті людей. Зростання потреб в спеціалістах різного фаху стало причиною змін в осві-

- Визначте умови розвитку культури на українських землях наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

ті. У науці зросла кількість відкриттів прикладного характеру, обумовлених потребами тогочасного життя. Письменники й художники у своїх творах також почали звертатися до нових явищ суспільного розвитку.

- Визначте особливості систем освіти на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій.

Університет (від латин. — сукупність) — вищий навчально-науковий заклад, до складу якого входить кілька факультетів, де викладаються дисципліни, що становлять основу наукового знання.

Київський університет Св. Володимира. XIX ст.

2. Освіта. На українських землях під російською владою становище початкової освіти погіршилося. Через відсутність коштів у селянства закривалися школи, які воно раніше утримувало, а уряд ними не опікувався. За імперською реформою системи освіти 1803 р. на українських землях створили нові навчальні заклади трьох типів. Початкові парафіяльні училища, де навчали лише закону Божого, арифметики й грамоти, призначалися для дітей представників нижчих станів. Початкові повітові училища — для дітей «купців, ремісників та інших міських обивателів». У гімназіях навчалися діти дворян, чиновників та багатих купців. У 1850 р. у всіх початкових навчальних закладах на українських землях навчалось лише 67 тис. учнів. Більшість населення залишалася неписьменною.

Середню освіту надавали гімназії, навчання в яких було платним. Лише їх закінчення забезпечувало право вступу до університету або на державну службу. Дітей селян-кріпаків до гімназій та вищих навчальних закладів не приймали. Протягом першої половини XIX ст. на українських землях діяло 19 гімназій, де навчалось 4 тис. учнів. На початку XIX ст. тут з'явилися перші професійні школи — ремісничі училища, фельдшерські школи, училища торговельного мореплавства, садівництва, виноробства, бджільництва тощо.

Єдиним вищим позастановим навчальним закладом до 1817 р. залишалася Києво-Могилянська академія. Спеціальним рішенням влади в 1817 р. її ліквідували й замість неї створили духовну академію, що надавала лише вищу богословську освіту.

Перший вищий навчальний заклад нового типу — університет — було відкрито, як ви вже знаєте, у 1805 р. в Харкові. Він мав словесний (історико-філологічний), юридичний, математичний і медичний факультети. Протягом 1805—1851 рр. у ньому здобули вищу освіту 2,8 тис. осіб. У 1834 р. відкрився Київський університет Святого Володимира, який мав філософський та юридичний факультети. Навчання в університетах тривало чотири роки.

Проміжну ланку між середніми та вищими навчальними закладами становили ліцеї, які у своєму дев'ятирічному курсі поєднували гімназичну та університетську програми: Волинський ліцей (гімназія) у Кременці (1805 р.), Рішельєвський ліцей в Одесі (1818 р.), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820 р.).

Використовувати українську мову в усіх навчальних закладах Наддніпрянщини заборонялося.

На українських землях у складі Австрійської імперії значні зміни в системі освіти відбулися за реформ Марії-Терезії та Йосифа II. У 1774 р. з'явився закон про обов'язкову по-

чаткову освіту для дітей 5—12 років. Вони мали право навчатися рідною мовою. Згодом запровадили нову систему освіти, за якою навчальні заклади поділялися на гімназії різних типів. Закінчення гімназій, у яких здобували повну середню освіту, давало можливість вступу до вищих навчальних закладів — академій та університетів. На середину XIX ст. у Східній Галичині діяло вісім гімназій, у Північній Буковині — одна, на Закарпатті — дев'ять. У всіх навчальних закладах, крім початкових, навчання здійснювалося німецькою мовою. Держава не фінансувала навчальні заклади, утримувалися вони на кошти населення й місцевих громад.

У Східній Галичині українській спільноті доводилося чинити опір спробам поляків зробити початкові школи польськими. Проте польська громада краю в 1805 р. домоглася від австрійської влади прийняття рішення про передачу всіх початкових шкіл краю під контроль римо-католицької церкви. Унаслідок цього посилилася полонізація початкової освіти в Галичині. Більше десяти років знадобилося для того, щоб за наполяганням греко-католицького духовенства влада дозволила йому також опікуватися школами. Переважна частина дітей українського селянства через важке матеріальне становище батьків узагалі не відвідували школу. У 1841 р. в початкових школах Галичини навчалося лише 14 % дітей селянства шкільного віку.

На Буковині відбувалася румунізація системи освіти. Навчання здійснювалося румунською й німецькою мовами, українська мова до шкіл не допускалася. У 1850 р. в краї діяло 55 шкіл.

На Закарпатті завдяки зусиллям греко-католицької церкви існувала найкраща на українських землях у складі Австрійської імперії система початкової освіти. Наприкінці XVII — на початку XIX ст. тут діяло близько 300 шкіл, що утримувалися церковними громадами й викладання в яких здійснювалося українською народною мовою. У всіх інших навчальних закладах краю використовували угорську мову, що перешкоджало навчатися в них дітям української громади краю. Угорський уряд наполегливо проводив мадяризацію Закарпаття. За законом 1844 р. в усіх видах шкіл краю запроваджувалася угорська мова.

Закладами вищої освіти були Львівський університет (заснований в 1661 р., відновлений в 1784 р.), Реальна (торгівельна) академія (1817 р.) і Технічна академія (1844 р.). Викладання в цих закладах здійснювалося латинською й німецькою мовами.

«Весна народів» 1848—1849 рр. спричинила деякі зміни в ситуації з освітою в краї. У цей період тут почали відкриватися недільні школи для дорослих, де навчання здійснювалося українською мовою. У Галичині їх було 60, у Закарпатті — дев'ять. За рахунок збільшення терміну навчання в початкових трирічних школах влада створила нижчі реальні школи, де учнів знайомили з основами сільськогосподарських знань — садівництвом, бджільництвом тощо.

Із розпорядження попечителя Київського навчального округу ректору Київського університету Святого Володимира про встановлення таємного нагляду за викладанням (1834 р.)

Беручи до уваги умови тутешнього краю, я вважаю потрібним запропонувати вашому високородію доповідати негайно до мого відома про такі обставини:

1. Коли в лекції панів викладачів університету міг вкрастись хибний напрям, протидіючий вірі, моральності, покірності властям і викликання любові до якоїсь вітчизни, віддаленої перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на вас ретельний, але таємний нагляд за викладанням університетських лекцій.

3. Коли б ви зі свого боку помітили особистості недозволені вчинки членів університету або зв'язки їх з людьми неблагонадійними або підозрілими.

6. Про всі ті випадки, які хоч і не згадуються у цій пропозиції, але які, з міркувань умов краю, здавалися б вам досить важливими і заслуговуючими на особливу увагу...

? **Робота в парах.** Обговоріть джерело і висловіть припущення, з якою метою влада запроваджувала заходи, про які в ньому йдеться.

Будинок Даровського, у якому розміщувалася Технічна академія

Розвиток освіти на українських землях обумовлювався зростанням потреб російської та австрійської влади у збільшенні кількості освічених підданих. Однак російська влада в освітній політиці взагалі не звертала увагу на освітні потреби української або будь-якої іншої національної спільноти, а австрійська задовольняла їх лише на рівні початкової освіти. Проблема наявності системи освіти, яка б задовольняла потреби національного розвитку, ставала однією з найважливіших для українського населення.

3. Розвиток науки. Видатні вчені. Перша половина XIX ст. стала періодом вагомих здобутків українських учених у природничих науках. Розвитку астрономії сприяло заснування астрономічних обсерваторій у Харкові (1808 р.), Миколаєві (1821 р.) та Києві (1845 р.). Цікаві спостереження небесних явищ здійснив професор Харківського університету Тимофій Осиповський. Він також був визначним математиком і створив тритомний «Курс математики», який протягом кількох десятиліть залишався основним підручником із цієї дисципліни. Математик Михайло Остроградський за видатні досягнення був обраний членом Римської, Туринської, Паризької і Петербурзької академії наук.

Визначну роль у розвитку хімічної науки відіграли праці професорів Харківського університету Олексія Ходнева та Миколи Бекетова. З ініціативи В. Каразіна в 1812—1830 рр. у Харкові, Києві, Миколаєві та Полтаві створили метеорологічні станції, що започаткувало регулярні спостереження за погодними умовами. Значну роль у розвитку ботаніки, садівництва та агрономії відіграла науково-дослідна робота в ботанічних садах, які в цей період виникли в Києві, Одесі, Кременчуці, Харкові та Ялті. На українських землях під австрійською владою великий ботанічний сад існував при Львівському університеті.

Успішно розвивалася медична наука. Засновником української хірургічної офтальмології став професор Київського університету Володимир Караваєв. Професор Харківського університету Микола Єллінський написав двотомний підручник з основ хірургії, за яким тривалий час навчалися студенти університетів і медичних академії Російської імперії.

У вищих навчальних закладах Російської імперії та західноєвропейських країн працювало багато українських учених-закарпатців. Директором Петербурзького головного педагогічного інституту був професор Василь Кукольник, який викладав тут курси права, фізики, хімії та агрономії. Поєднував викладання логіки, моральної філософії та права з директорством у Петербурзькому комерційному училищі професор Петро Лодій. Викладав політичні науки й був першим ректором Петербурзького університету Михайло Балудянський. Зі Львівським і Краківським університетами пов'язана діяльність закарпатця Івана Земанчика. Він був професором, деканом і ректором Львівського університету, пізніше — професором Краківського університету. У «Руському інституті» при

- Визначте наукові досягнення, здійснені українськими вченими у цей період.

Ученим-енциклопедистом вважається перший ректор Київського університету Святого Володимира **Михайло Максимович**. Він був автором підручників для студентів «Основи біології» та «Основи зоології», праць «Роздуми про природу» і «Систематика рослин». М. Максимович переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім», склав три збірки українських народних пісень, проводив дослідження з історії Києва, Полтави, Переяслава та інших українських міст.

Львівському університеті він викладав рідною мовою студентам-українцям фізику та математику.

Із розвитком науки пов'язана поява наукових і технічних товариств, які сприяли дослідницькій діяльності вчених і популяризації їхніх ідей. Першим технічним товариством на українських землях під владою Російської імперії вважається засноване В. Каразіним на Харківщині Філотехнічне товариство (1811—1818 рр.). У 1839 р. виникло Одеське товариство історії і старожитностей, яке досліджувало минуле південної частини українських земель і Криму. Товариство мало право проводити тут археологічні розкопки.

Основним напрямком діяльності Тимчасового комітету для розшуку старожитностей (1835—1845 рр.), створеного в Києві, стали також археологічні дослідження. Археологами-аматорами, які входили до його складу, було знайдено фундамент Десятинної церкви та руїни Золотих воріт у Києві.

Найбільшим культурно-освітнім і науковим центром на українських землях під владою австрійських Габсбургів став «Оссолінеум» (Народний заклад ім. Оссолінських) у Львові, заснований польським істориком і громадським діячем Юзефом Оссолінським у 1817 р. У ньому зберігалися архіви польської шляхти, колекції зброї, картин, скульптур, археологічних пам'яток тощо. До складу «Оссолінеуму» входили також велика бібліотека, друкарня й музей.

4. Розвиток української літератури. Становлення сучасної української літературної мови. В українській літературі та мистецтві цього періоду основними художніми напрямками були **класицизм** і **романтизм**. Розвиток класицизму пов'язаний із творчістю І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка. Стилю романтизму дотримувалися харківські романтики (Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров та інші), члени «Руської трійці» (Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Шашкевич), на Закарпатті — О. Духнович. Вершиною романтизму вважається творчість Т. Шевченка, П. Куліша. У класичному та романтичному стилях писав свої твори Є. Гребінка.

Іван Котляревський став майстром бурлескно-травестійного жанру й засновником нової української поезії, написаної народною мовою. Його літературна діяльність розпочалася з переробки поеми римського поета Вергілія «Енеїда». Поява однойменної поеми стала початком нової доби в українській літературі. У творі стару книжну мову остаточно витіснила народна.

Це започаткувало становлення сучасної української літературної мови. Її подальшому розвитку сприяли інші майстри української літератури цього періоду.

Творцем нової української художньої прози та жанру соціально-побутової комедії називають Григорія Квітку-Основ'яненка. Його перу належать повісті «Пан Халявський», «Українські дипломати», «Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», «Жонотопська відьма», п'єси «Сватання на Гонча-

Наукове товариство — товариство, яке об'єднує фахівців з певної наукової дисципліни.

Бібліотека й музей Оссолінських у Львові. ХІХ ст.

- Визначте здобутки української літератури цієї доби.

Класицизм — напрям європейської літератури й мистецтва ХVІІ — початку ХІХ ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке й давньоримське, тобто античне) мистецтво.

Романтизм — напрям у європейській літературі та мистецтві, що виник наприкінці ХVІІІ ст.; надавав першочергове значення духовно-творчому життю людини, зображенням і характеру й пристрастей.

Бурлеск — комічна поезія.

Травесті — гумористична поезія, близька до пародії.

Австрійський дослідник і громадський діяч другої половини XIX ст. К. Е. Француз про творчість П. Гулака-Артемовського

...Після 1816 р. зміг видати деякі зі своїх гумористичних картин із народного життя... Петро Гулак-Артемівський. Вони були невинними, або принаймні виглядали такими. Коли, наприклад, цей поет у своїй байці «Пан та собака» змальовує бідкування собаки, який як винагороду за свою вірність отримує лише удари й навіть не сміє гавкати, то це здавалося дуже смішним, але водночас було гіркою алегорією, яку кожен розумів. Не будемо ставити тут запитання, чи розумів це й уряд...

? **Робота в парях.** Обговоріть джерело і дайте відповіді на запитання: **1.** Що, на думку дослідника, хотів сказати П. Гулак-Артемівський у байці «Пан та собака»? **2.** Яке значення, на вашу думку, мала творчість П. Гулака-Артемівського для тогочасного українського суспільства?

Зустріч Тараса Бульби з синами.
Художник Т. Шевченко. 1842 р.
Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба»

ривці», «Щира любов», «Шельменко-денщик» та інші твори. У деяких із них автор по-доброму глузував над вадами людської натури, в інших — заглиблювався в гіркі реалії життя українського села, із великим теплом зображував повсякденне селянське життя.

У творчості Петра Гулака-Артемівського гумор і сатира мали форму гострої критики соціальної несправедливості. Своє ім'я він уславив складанням байок. Найвідомішим його твором стала байка «Пан та собака», де автор зобразив важке життя українських селян-кріпаків. Семен Гулак-Артемівський є автором музики до опери «Запорожець за Дунаєм», яка стала українською музичною класикою.

Письменник Євген Гребінка уславився своїми байками («Малоросійські приказки»), які завдяки лаконічності вислову, добрій мові й національному колориту вважаються одними з найкращих в українській літературі. У жанрі байки, мовою алегорій він зображував соціальну і національну несправедливість тогочасної дійсності. Відкрито висловлювати такі думки в умовах тогочасної Російської імперії він не міг.

Значне місце в українській літературі посідає творчість Пантелеймона Куліша. Він написав перший український історичний роман «Чорна рада», історичні поеми «Україна», «Настуня», «Маруся Богуславка», «Грицько Сковорода», «Магомет і Хадиза» та інші. В його творчому доробку багато романів, повістей, оповідань, драматичних творів, наукових і науково-популярних праць. Велике значення мав виконаний ним перший повний переклад Біблії українською мовою, здійснений у 1860—1897 рр..

Творчість Миколи Гоголя для більшості сучасників і наступних поколінь стала прикладом письменника, який дошкульною сатирою на існуючий лад забезпечив собі почесне місце серед класиків світової літератури. Саме цьому були присвячені соціальна комедія «Ревізор» і поема-драма «Мертві душі». Особливим українським колоритом насичені його повісті «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і «Тарас Бульба».

Вершиною розвитку української літератури цього періоду вважають творчість Тараса Шевченка, який став не лише її класиком, а й національною гордістю українського народу. Його перу належить збірка поезій «Кобзар», поема «Гайдамаки», збірка «Три літа», повісті «Музикант», «Художник», «Близнята», «Капітанша», драма «Назар Стодоля». Наприкінці життя він створив низку поезій, що стали зразком любовної та пейзажної лірики.

На українських землях під владою Австрійської імперії нову українську літературу започаткували члени «Руської трійці». Найталановитішим серед них визнавали М. Шашкевича. Зміст його творів («Туга», «Розпука», «Веснівка», «Підлісся») мав переважно сумне забарвлення, яке часто поєднувалося з національними закликами.

Одним із найталановитіших поетів краю вважали Миколу Устияновича. У його доробку чимало віршів, балад і пісень.

Романтичні картини карпатського життя змальовано в новелах «Помста верховинця», «Страсний четвер».

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- суперечності розвитку української літератури в цей період;
- прояви в розвитку освіти перешкод;
- особливості розвитку науки;
- зв'язок між здобутками української літератури цього періоду і становленням сучасної української літературної мови.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Три речення». **Правила гри.** Учитель/учителька доручає учням та ученицям передати зміст визначеного питання трьома простими реченнями. Переможцями стають ті, чия розповідь у лаконічній формі краще передаватиме зміст матеріалу. Для кращого й зручнішого виявлення переможців гру можливо провести у письмовій формі.
2. Сформулюйте обґрунтоване оціночне судження умов розвитку культури на українських землях наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. 3. Порівняйте розвиток освіти на українських землях у XVI—XVIII ст. та наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. 4. У чому полягав розвиток науки на українських землях в цей період? Наведіть факти, які підтверджують вашу думку. 5. Чи можна погодитися з думкою, що українська література цієї доби через несприятливі умови імперського панування не змогла суттєво вплинути на формування національної культури й сприяти розвитку українського націотворення? Поясніть свою думку.
6. Розпочніть складання таблиці «Культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.».

Галузь культури	Досягнення	Видатні діячі

7. Використовуючи матеріал з курсу української літератури, в усній або письмовій формі підготуйте повідомлення за темами: 1) Тема жіночої долі у творчості Т. Шевченка (за творами «Катерина», «Наймичка», «У нашій раї на землі...»); 2) алюзії на події історії України у творах І. Котляревського «Енеїда», «Наталка Полтавка»; 3) значення ініціативності наполегливості й працьовитості для досягнення поставленої мети або прагнення до справедливості, рицарства щирості, вірності почуттю й обов'язку у творі П. Куліша «Чорна рада» (на вибір).

Працюємо з хронологією

1784 р. — відновлення діяльності Львівського університету.

1798 р. — вихід друком «Енеїди» І. Котляревського.

1805 р. — заснування університету в Харкові.

1834 р. — заснування університету в Києві.

1840 р. — вихід друком «Кобзаря» Т. Шевченка.

Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка. 1840 р.

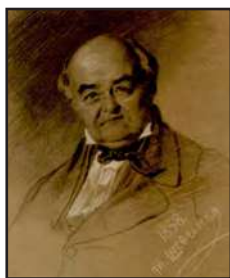

Набір із дев'яти срібних пам'ятних монет, присвячених поемі «Енеїда» І. Котляревського. 2020 р.

§ 12. Культура України. Розвиток театру, музики, образотворчого мистецтва та архітектури

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про прояви розвитку театрального мистецтва на українських землях; з'ясувати особливості розвитку народного й професійного музичного мистецтва; характеризувати здобутки тогочасного образотворчого мистецтва; визначити риси, притаманні розвитку архітектури на українських землях в цей період.

- Як розвивалося театральне мистецтво на українських землях в цей період?

Портрет М. Щепкіна.
Художник Т. Шевченко. 1858 р.

Михайло Щепкін починав творчий шлях актором кріпацького театру. Пізніше він грав у Харківському і Полтавському професійних театрах. За сприяння І. Котляревського, що був керівником Полтавського театру, актора викупили з кріпацтва. У створюваних на сцені образах М. Щепкін виявляв глибоке знання життя, побуту, гумору й комізму українського народу. У 1822 р. актор переїхав до Москви, де служив у Малому імператорському театрі до кінця свого життя.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як розвивався український театр у другій половині XVIII ст.? 2. Назвіть основні здобутки української музики цього періоду. 3. Які твори скульптури та образотворчого мистецтва, створені в другій половині XVIII ст. на українських землях, ви знаєте? 4. Назвіть видатні пам'ятки тогочасної української архітектури.

1. Театр. Театральне мистецтво здавна користувалося популярністю на українських землях. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. на підвладних Російській імперії українських землях у дворянських маєтках за тогочасною модою з'явилося чимало театрів, де грали актори-кріпаки. Серед найвідоміших були кріпацькі театри в селі Кибинці на Полтавщині в маєтку Д. Трошинського та в селі Качанівка на Чернігівщині в поміщика Г. Тарновського. До маєтку Г. Тарновського на театральні вистави приїздили М. Гоголь, М. Маркевич, М. Максимович та інші.

Кріпацький театр змінив аматорський театр (тип самодіяльного народного театру). Відомі аматорські трупи працювали в Полтаві, Харкові, Ніжині, Кременчуці та інших містах. За мовою та репертуаром як кріпацький, так і аматорський театр українськими не були. Професійний театр на тогочасних українських землях сформувався на основі аматорських театральних колективів. У 1789 р. в Харкові побудували постійний театр. У ньому двічі на тиждень відбувалися російські вистави, ролі в яких спершу виконували юнаки-аматори з губернської канцелярії. Згодом із них сформувалася трупа акторів, яка взяла театр на власне утримання. Відтоді театр став професійним, а актори Харківського театру за свою гру почали отримувати платню. У 1812 р. театр у Харкові очолив український письменник і драматург Григорій Квітка-Основ'яненко. Він також виступав актором у виставах театру.

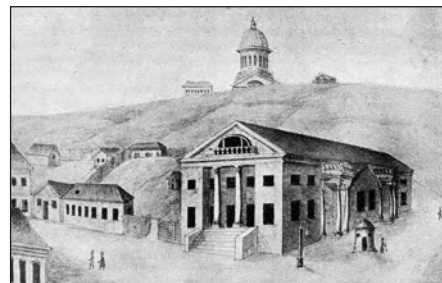
У 1820 р. у Полтаві побудували приміщення постійного театру. У 1815 р. тут виник аматорський театр, який через три роки перетворився на професійний. Його директором став Іван Котляревський. Саме для цього театру він написав перші українські театральні твори — «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». Цим він започаткував український репертуар театрів.

Одночасно зі становленням професійного театру з'явилися нові українські актори. На думку більшості сучасників, найкращими з них були Михайло Щепкін та Карпо Соленик.

На Правобережжі, у Кам'янці-Подільському й Києві діяли польські театри, де вистави відбувалися польською мовою.

Проте деякі ролі в них виконувалися українською мовою. У 1806 р. будинок для постійних театральних вистав збудували в Києві, а через три роки він з'явився також в Одесі. На українських землях під австрійською владою перший постійний театр у 1795 р. відкрили у Львові в колишньому костьолі єзуїтів. Після приєднання Галичини австрійська влада у Львів із Відня надіслала театральну трупу, яка грала вистави німецькою мовою для прихильників театру. Перша вистава народною мовою відбулася в 1834 р. у Львівській духовній семінарії за сприяння її ректора Г. Яхимовича. У роки «Весни народів» 1848—1849 рр. у Львові, Перемишлі та Коломиї відбулися перші публічні вистави українською мовою за п'єсами І. Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». У жовтні 1848 р. І. Озаркевич представив виставу за мотивами «Наталки Полтавки» перед Собором руських учених у Львові. Подальший розвиток українського театру в краї призупинила реакція, що запанувала тут у 50-х рр. XIX ст. Унаслідок цього перший український професійний театр на цих територіях з'явився лише на початку 60-х рр. XIX ст.

Перший міський театр у Києві (1806–1851 рр.). Художник М. Закревський

2. Музика. У цей період у житті української спільноти, як і раніше, вагоме місце посідали музика й музичний фольклор. Українське населення не забувало традиційні народні пісні — весільні, жнивварські, купальські, колискові, історичні, колядки, щедрівки тощо. Розвивалися також народні танці: гопак, козачок, метелиця тощо. Пісні й танці супроводжувалися музикою, що виконувалася переважно на струнних інструментах (кобза, бандура), цимбалах, сопілках, бубнах. Під час народних свят найчастіше грали троїсті музики — ансамбль із бубна, скрипки й цимбалів. Загальною повагою користувалися кобзарі, найвідомішими серед яких у цей період були Остап Вересай, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний), Андрій Шут.

- Визначте факти, що характеризують розвиток народного й професійного музичного мистецтва на українських землях у цей період.

Центрами формування професійного музичного мистецтва на українських землях у складі Російської імперії ставали переважно великі міста — Київ, Харків, Полтава, Одеса тощо. Ознакою тогочасного міського життя стали виступи в міських садах і театрах військових духових оркестрів. Час від часу відбувалися гастролі популярних європейських виконавців. Так, у 1847 р. в Києві, Одесі та Єлисаветграді (суч. Кропивницький) з великим успіхом гастролював угорський піаніст й композитор Ф. Ліст. У цей час з'явилися піаністи й композитори, які створювали фортепіанні твори — варіації на теми українських народних пісень. У 1836 р. в Києві польський та український піаніст і композитор Йосип Витвицький написав твір «Україна», варіацією на тему народної пісні «Зібралися всі бурлаки».

Портрет миргородського кобзаря Самійла Яшного. Художник О. Сластюн. 1900-ті рр.

У першій половині XIX ст. в Наддніпрянщині виникли перші музичні професійні товариства, які здійснювали концертну діяльність: Філармонічне товариство в Одесі (1842 р.) та Симфонічне товариство аматорів музики і співу в Києві (1848 р.).

У Києві на Володимирському пагорбі встановлено бронзовий пам'ятник князю Русі Володимирі, авторами якого стали російські скульптори Василь Демут-Малиновський, Петро Клодт та архітектор Олександр Тон. Монумент є типовим для стилю класицизму.

- Визначте здобутки образотворчого мистецтва цієї доби.

Реалізм — напрям у літературі та мистецтві, із яким пов'язане намагання митців дати правдиве, повне відображення дійсності.

Надгробок К. Розумовського. Скульптор І. Мартос. 1912 р.

Перехід українських регіонів під владу австрійських Габсбургів зумовив деяке поживлення музичного життя. Цьому сприяло встановлення безпосередніх зв'язків із Віднем, який був визнаним центром тогочасного європейського музичного мистецтва. У культурному житті Львова чільне місце посіли відомі європейські музиканти — диригент німецького театру Й. Ельснер (учитель польського композитора Ф. Шопена) та німецький композитор і диригент А. Нанке. Розвиток українського музичного мистецтва в краї пов'язаний з діяльністю в 20-х рр. XIX ст. греко-католицького духовенства в Перемишлі. У 1829 р. завдяки підтримці єпископа І. Снігурського тут заснували постійний церковний хор. На його основі сформувалося нове покоління, яке започаткувало так звану «перемишльську школу» — український національний напрямок у музиці українських земель у складі Австрійської імперії. Найвідомішим її представником став Михайло Вербицький — один із перших професійних композиторів у Галичині.

3. Образотворче мистецтво. В українській скульптурі цього періоду відбувався перехід від стилю бароко до класицизму. Загальне визнання здобув у цей час скульптор-монументаліст Іван Мартос. Серед найвідоміших витворів майстра, виконаних у стилі класицизму, надгробні пам'ятники К. Розумовському в Батурині та П. Рум'янцеву в Києві, пам'ятник Г. Потьомкіну в Херсоні, Катерині II у Катеринославі, дюку де Рішельє в Одесі.

На українських землях, підвладних Австрійській імперії, розвиток мистецтва скульптури пов'язаний із творчістю австрійських митців Гартмана Вітвера та родинної династії Шимзерів, які працювали в цей час у Львові. Найкращою роботою Г. Вітвера вважають чотири фонтани на площі Ринок із фігурами Нептуна, Діани, Адоніса та Амфітріти. Окрасою Львова стали барельєфні композиції, виконані на сюжети античної міфології, та надмогильні пам'ятки, авторами яких були брати Йоганн та Антон Шимзери.

Про зародження мистецтва класицизму в живописі свідчить творчість майстрів портрета Дмитра Левицького та Володимира Боровиковського. Обидва походили з України, але впродовж усього життя працювали в Санкт-Петербурзі. Д. Левицького вважали найкращим європейським портретистом. Серед найвідоміших творів його учня й наступника В. Боровиковського — портрети земляків-українців, які обіймали високі посади у Санкт-Петербурзі, — Д. Троцинського, О. Безбородька з доньками. Його пензлю належать також розписи церков у Миргороді, Кибинцях та Романівці на українських землях.

У першій половині XIX ст. в українському живописі набув поширення новий стиль — **реалізм**. Першими українськими художниками, у творчості яких з'явилися риси нового стилю, були Іван Сошенко, Капітон Павлов і Гаврило Васько. Й до тепер збереглися твори І. Сошенка, «Портрет бабусі М. Чалого», «Жіночий портрет», жанрові картини «Хлопчики-рибал-

ки», «Продаж сіна на Дніпрі». К. Павлов працював переважно в портретному жанрі. Йому належать такі твори, як «Автопортрет», «Портрет доньки художника», «Портрет мічмана Г. Чайковського», «Хлопчик із голубком». Г. Васько здобув визнання завдяки серії портретів тогочасних українських діячів, виконаних на замовлення В. Тарновського для його приватного музею. Однією з найкращих робіт майстра вважають «Портрет юнака із сім'ї Томари».

Видатним українським пейзажистом цієї доби був Василь Штернберг. Його пензлю належать твори «Садиба Г. С. Тарновського в Качанівці», «Ярмарок у містечку Ічні», «Малоросійський шинок», «Аскольдова могила» тощо.

Визначним досягненням образотворчого мистецтва цього періоду стала творчість Тараса Шевченка, який є автором понад тисячі творів різних жанрів. Визнання здобули його картини «Циганка-ворожка», «Катерина», «Портрет невідомого», «Портрет дівчини із собакою», «Портрет невідомої в намисті», «Автопортрет» та інші. Усього Т. Шевченко створив понад 130 портретів. Він був також відомим майстром графіки й гравюри. Йому належить серія офортів «Живописна Україна».

На підвладних Австрійській імперії українських землях у цей період уславився своїми творами переважно релігійного змісту в стилі класицизму Лука Долинський. Він виконав розписи для новозбудованого собору Святого Юра у Львові та інших церков міста. Його вважали також одним із найкращих тогочасних портретистів. На Закарпатті засновником світського напрямку в живописі став Йосип Змій-Міклошій. Після закінчення Віденської академії мистецтв він працював придворним майстром пражського єпископа. Його пензлю належать портрети, картини на побутові теми із життя закарпатських селян, пейзажі. Майстер також виконував розписи багатьох церков Закарпаття.

Фонтан Нептуна на площі Ринок у Львові. Скульптор Г. Вітвер

Офорт — вид гравюри на металі, у якому заглиблені елементи зображення отримують шляхом травлення металу кислотою, а також відтиск із такої гравюри.

Російський художник Василь Тропінін (1776—1857 рр.) був видатним майстром романтичного та реалістичного портрета. Загалом В. Тропінін створив понад 3 тис. портретів. Як і Т. Шевченко, він походив із кріпосних селян і залишався кріпаком до 47 років. Протягом десяти років він жив на Поділлі. Згодом він писав: «Я мало учився в Академії, але навчився в Малоросії: я там без відпочинку писав із натури, і ці мої роботи, здається, найкраще, що до цього часу мною написано».

В. Тропінін створив узагальнені, глибоко поетичні образи українських селян («Дівчина з Поділля», 1810—1820 рр.; «Дівчина з кужелем» (1810-ті рр.); «Хлопчик із топірцем», «Хлопчик із сопілкою» (обидва 1812 р.); «Пряля», «Портрет українця» (обидва 1821 р.)), краєвиди Поділля («Гроза над селом», 1810-ті рр.), побутові композиції («Весілля в с. Кукавці», 1821р.).

У 1818 р. В. Тропінін, супроводжуючи графа, відвідав місто Кам'янець, у фортеці намалював одного з в'язнів «Портрет українця середнього віку». Дехто із вчених схильні вважати його зображенням У. Кармалюка.

Продаж сіна на Дніпрі. Художник І. Сошенко

- Що було характерним для розвитку тогочасної архітектури на українських землях?

Контрактовий будинок у Києві.
Архітектор А. Меленський

Парк «Олександрія» був створений неподалік міста Біла Церква у 80-х рр. XVIII ст. Назву він отримав на честь своєї засновниці графині Олександри Браницької. Системи озер, алеї, великі галявини, численні альтани, колони, містки й сам палац графів Браницьких разом із величезною кількістю дерев створили неповторний ансамбль.

Парк «Софіївка» був заснований у 1796 р. власником міста Умані, графом Станіславом Потоцьким та названий на честь його дружини Софії Віт-Потоцької. Це єдиний серед тогочасних парків, на території якого немає палацу. Тут було створено чотири штучні озера, з'єднані підземними каналами, побудовано готи, лабіринти, скелі з великих каменів, численні павільйони та містки.

4. Архітектура. У першій половині XIX ст. продовжувалася перебудова губернських і повітових українських міст під російською владою, яку було розпочато наприкінці минулого століття. За цим наглядали спеціальні будівельні комітети й комісії. Швидкими темпами відбувалося будівництво в Єлисаветграді (суч. Кропивницький), Херсоні, Маріуполі, Одесі, Севастополі та інших містах. До участі в ньому залучали відомих російських архітекторів. Панівним архітектурним стилем був класицизм.

У Києві протягом 30 років головним міським архітектором був Андрій Меленський. У зв'язку з поверненням Києву в 1802 р. прав міського самоврядування за його проектом спорудили пам'ятник на честь відновлення магдебурзького права. Саме А. Меленський під час розробки плану забудови міста визначив Хрещатик як майбутню головну вулицю Києва. За його проектами в місті було споруджено новий центр губернської адміністрації на Печерську, перший у Києві будинок театру на Хрещатику, Контрактовий будинок на Подолі й перебудовано тут Гостинний двір. На Аскольдовій могилі архітектор створив мавзолей — пам'ятник Аскольду, який, за літописом, був одним із перших київських князів.

Найбільшою спорудою Києва цього часу стала створена в 1839—1843 рр. за проектом архітектора Вікентія Беретті будівля університету Святого Володимира. Окрасою міста став також спроектований ним Інститут шляхетних дівчат. У Харкові за проектом архітекторів Є. Васильєва та О. Тона в 1824—1833 рр. спорудили високу дзвіницю Успенського собору на честь перемоги над Наполеоном у 1812 р. Серед будівель, що з'явилися в тогочасному Севастополі, виділялися будинок Морської бібліотеки зі славнозвісною Баштою вітрів, Петропавлівський собор і Графська пристань.

У цей період на українських землях у складі Російської імперії з'являються нові палацово-паркові комплекси, що склалися з палаців знаті, оточених парками. У 1799—1803 рр. в мальовничій місцевості над річкою Сейм у Батурині збудували палац останнього українського гетьмана К. Розумовського. Автором проекту був петербурзький архітектор Ч. Камерон. У селі Сокиринці на Чернігівщині в маєтку П. Галагана в 1829 р. спорудили палац у стилі класицизму, до якого прилягав парк площею в 600 десятин з алеями, штучними галявинами та озерами.

Світову славу своєю красою здобули декоративно-пейзажні парки «Олександрія» поряд із Білою Церквою та «Софіївка» в околицях Умані.

Більшість визначних архітектурних пам'яток цієї доби на українських землях у складі Австрійської імперії зосереджено у Львові. Це будівлі «Оссолінеуму» (1827 р.), ратуші на площі Ринок із високою вежею й годинником (1835 р.), міського театру (1842 р.) та кілька житлових будинків. Більшість тогочасних нових міських споруд створено за проектами німецьких архітекторів. На Буковині визначною архітектурною пам'яткою того часу стала зведена в Чернівцях за проектом

Парк «Олександрія». Колонада «Луна»

А. Мікулича міська ратуша із 45-метровою вежею (1843—1847 рр.). У середині 40-х рр. ХІХ ст. тут було збудовано також кафедральний православний собор, витриманий у візантійському стилі, та церкву Святої Параскеви.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- зміни, які відбулися в цей період у розвитку театрального мистецтва;
- стан музичного мистецтва на тогочасних українських землях;
- процеси, які розгорнулися в образотворчому мистецтві цього періоду;
- особливості розвитку архітектури на українських землях цієї доби.

Працюємо з хронологією

1818 р. — відкриття професійного театру в Полтаві.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Закінчіть речення». **Правила гри.** Учитель/учителька пропонує учасникам/учасницям гри (гру можна проводити індивідуально, з командами або всім класом) завершити 6—12 речень із характеристиками, за якими можна впізнати розглянуті ними події або явища.
2. Які події, пов'язані зі становленням українського театру в цей період, ви вважаєте найважливішими? Чому? 3. Порівняйте розвиток музичного мистецтва на українських землях у розглянутий період та в попередньому столітті. Чим, на вашу думку, можна пояснити наявні відмінності. 4. У чому, на вашу думку, полягав розвиток українського образотворчого мистецтва цієї доби. 5. Як імперське панування вплинуло на розвиток архітектури українських земель? Наведіть факти, які підтверджують вашу думку.
6. Завершіть складання таблиці «Культура України кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст.» (с. 00).
7. Ознайомтеся з «Переліком палаців-садиб України» за сучасними областями. Складіть карту палаців-садиб кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. на території сучасної України. Використовуючи її, розкажіть про виникнення і сучасний стан цих палаців-садиб. 8. Відвідайте місцевий музей образотворчого мистецтва й підготуйте повідомлення про твори українських майстрів кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. у його експозиції. 9. З'ясуйте, які архітектурні пам'ятки кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. розташовані в місцевості, де ви живете. Підготуйте повідомлення про декілька з них.

Практичне заняття за розділом III

rnk.com.ua/100851

Узагальнення за розділом III

rnk.com.ua/100851

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III

rnk.com.ua/100851

Розділ IV. Українські землі у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.

§ 13. Українське питання в контексті міжнародних відносин. Східна (Кримська) війна та її наслідки для українських земель

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати зміст українського питання та його місце в європейських міжнародних відносинах цієї доби; дізнатися про Східну (Кримську) війну та її наслідки для українських земель.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як Російська імперія використовувала ресурси українських земель для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей у першій половині XIX ст.? 2. Якою була політика російської влади щодо кримськотатарського населення та її наслідки в першій половині XIX ст.?

- Яке місце посідало українське питання в тогочасній європейській міжнародній політиці?

1. Українське питання та європейська міжнародна політика другої половини XIX ст. Тогочасні європейські держави почали звертати увагу на український національний рух, що розгорнувся наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., як на чинник, який вони можуть використати у своїй майбутній зовнішній політиці.

У другій половині XIX ст. активна зовнішня політика Російської імперії викликала стурбованість у країн Європи, зокрема, Пруссії. Її непокоїло прагнення Росії вирішити долю європейських володінь Османської імперії на свою користь. Тогочасні пруські політики розробляли ідею союзу Пруссії, Великої Британії та Франції з метою протидіяти спробам Росії посилити свої позиції шляхом чергової війни проти Османської імперії.

У 1853 р. Росія розпочала Східну (Кримську) війну, і деякі пруські політики почали відверто висловлюватися, що для Пруссії буде корисною «тільки така політика, яка приведе до розчленування та ослаблення Росії». Вони планували відібрати в Російській імперії Фінляндію, землі Балтії, Польщу, Південну Україну та Бессарабію. Ці заяви діячі українського національного руху розглядали як потенційну можливість змінити становище українських земель.

Однак плани пруських політиків залишилися нереалізованими. Незважаючи на те, що Східна (Кримська) війна завершилася поразкою Російської імперії, держави-переможниці не бажали розпочинати проти неї нову війну й намагалися лише обмежити її експансію, а мирних шляхів для здійснення планів розділу імперії не існувало.

Українське питання повернулося до міжнародної політики в часи, коли канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк став домагатися для своєї країни гідного місця в європейській політиці. Крім того, Німеччина бажала закріпити свій вплив в Османській імперії, що одразу призвело до зіткнення її претензій із російськими інтересами.

Українське питання — термін, яким позначають проблему звільнення українських земель від країн, які контролювали її територію.

Зі статті німецького філософа Едуарда фон Гартмана в німецькому журналі «Гегенварт»

Немає ані географічних, ані етнографічних підстав для об'єднання двох світів — російського та українсько-білоруського в єдиний державний організм. Росіяни заселяють межиріччя Волги і Дону, тому для Росії є життєво важливим питання володіти цими річками на цілому їх бігу, але для Росії зовсім не є необхідним володіти Придніпров'ям — територією розселення українського та білоруського народів. Російська національна держава як за своїм національним характером, так і за географічними умовами повернута на південний схід, а не на захід... Обидві частини можуть обійтися одна без другої як за географічним, так і за торговельно-політичним розташуванням... Варто було б також створити Київське королівство в межиріччі Дніпра й Пруту. Така Наддніпрянська держава з 18-мільйонним населенням мала б усі необхідні передумови для самостійного політичного існування. Нова держава мала також отримати від Австрії гарантії недоторканності та увійти з нею до оборонного союзу. Відокремлення від Росії територій із 34 мільйонами населення остаточно покладе край її експансії на Захід...

? **Робота в парах.** Опрацюйте джерело і дайте відповіді на запитання: **1.** Які аргументи про доцільність створення самостійного Київського королівства пропонує автор? **2.** Яку користь для себе Німеччина розраховувала мати внаслідок створення Київського королівства?

Алегоричне зображення Антанти, що тримає в руках прапори основних країн — учасників блоку та їхніх союзників

Троїстий союз. Карикатура кінця XIX ст.

Балканська криза 1875 р. спричинила російсько-турецьку війну 1877—1878 рр., яка стала досить успішною для Російської імперії. О. фон Бісмарк побачив у цих подіях небезпеку для інтересів Німеччини. У 1879 р. Австро-Угорщина та Німеччина уклали союз проти Росії. Водночас у німецькій пресі з'явилася стаття, яка містила план відторгнення від Російської імперії частини її володінь. Зокрема, зверталася увага на українські землі, де передбачалося утворити незалежну державу — Київське королівство, на чолі якого мав стати представник династії Габсбургів.

Цей план також схвально сприйняли політики Австро-Угорщини. Він також демонстрував, що завдяки українському національному руху європейської політики стали досить непогано орієнтуватися в українській проблематиці. Так, у 1869 р. французький політик, близький приятель імператора Наполеона III, сенатор К. Делямар вніс до французького сенату петицію щодо прав українського населення.

Українське питання поступово перетворювалося з проблеми внутрішнього життя Австро-Угорської та Російської імперій на складову європейської політики. Німецький план створення Київського королівства унаочнив початок визнання окремими європейськими політиками права українського населення створити власну державність.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Європі склалися два політичні блоки держав: Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антанта (Велика Британія, Франція, Ро-

Воїни Чорноморського козацького війська, які відзначилися під час оборони Севастополя в 1854—1855 рр. Між 1855 і 1860 рр.

- Визначте причини, привід до початку і результати Східної (Кримської) війни.

Прикордонну смугу від Одеси до гирла Дунаю захищали три полки Дунайського козацького війська. Особливо відзначилися нащадки козаків-задунайців під час оборони міста у квітні 1854 р. Спільно із залогою міста вони вели двобій з англо-французькою ескадрою та брали участь у здобутті англійського пароплава «Тигр». Козацькі човни підійшли до корабля, який наскочив на міліну, і взяли його в полон. «Нечувана справа, — писали очевидці, — козаки взяли в полон пароплав!» Гармата з англійського фрегата донині прикрашає Причорноморський бульвар Одеси, нагадуючи про хоробрість козаків-задунайців.

сія). Країни Троїстого союзу позитивно ставилися до українського національного руху, оскільки вбачали в ньому чинник ослаблення свого противника. Через це для українських діячів, які боролися за визволення своєї Батьківщини з-під влади Російської імперії, орієнтація на союз із її противниками була історично обумовленою. Тому на території країн — членів Троїстого союзу українські діячі мали змогу діяти досить активно, не зустрічаючи значних перешкод із боку урядових структур.

2. Чергова спроба Російської імперії розв'язати турецьке питання. Східна (Кримська) війна 1853—1856 рр. Після участі Російської імперії в придушенні угорської «Весни народів», її авторитет в Європі посилювався. Спираючись на це, вона все більш наполегливо намагалася розв'язати на свою користь питання перерозподілу європейських володінь Османської імперії. Проте ці плани викликали негативну реакцію та сприяли згуртуванню європейських країн.

У роки Східної (Кримської) війни 1853—1856 рр. Росія воювала проти Османської імперії та її союзників — Великої Британії, Франції та Сардинського королівства. Завдяки війні Росія намагалася розширити свої володіння, зміцнити вплив на Близькому Сході та Балканському півострові. Вона, зокрема, претендувала на протекторат над Дунайськими князівствами (Молдавією та Волощиною), Болгарією та Сербією. Водночас планувалося встановити контроль над протоками, які вели із Чорного до Середземного моря.

Проте Росія не врахувала, що в розвитку провідних держав Європи протягом першої половини XIX ст. відбулися зміни. Процеси становлення індустріального суспільства спричинили тут посилення їхнього економічного потенціалу та бажання освоїти нові ринки, джерела сировини і сфери впливу. За таких умов вони сприймали допомогу Росії, але не хотіли погоджуватися з її утвердженням у тих регіонах, на які претендували самі.

Приводом до війни стали суперечки між католицькою та православною церквами навколо права опіки над християнськими святинями в Палестині. Російський імператор висловив незадоволення турецькому султану, коли той передав це право католикам. У червні 1853 р. раптово, без оголошення війни, Росія окупувала залежні від Османської імперії Дунайські князівства. Турецькі війська спершу воювали вкрай невдало й зазнавали поразок від російської армії.

У цих умовах Велика Британія, Франція й Сардинське королівство вирішили надати допомогу Османській імперії. Вимоги до російського імператора вивести війська з території Дунайських князівств висували також Австрія та Пруссія.

Об'єднана англо-французька ескадра розпочала військові дії проти Росії в Чорному морі атаками на її узбережжя.

У червні-липні 1854 р. російські війська змушені були залишити Дунайські князівства, і їхнє місце одразу зайняли австрійські війська. Головний театр воєнних дій перемістився до Південної України. На початку вересня англо-французькі

війська заблокували чорноморські порти й висадилися в Криму. Після кількох поразок, завданих російській армії, союзники розпочали облогу головної військово-морської бази імперії міста на Чорному морі — Севастополя.

Облога міста тривала 349 днів. У ній брали участь сформовані на українських землях Одеський, Полтавський, Кременчуцький, Житомирський, Подільський та Волинський полки. озброєння російської армії за своїми технічними характеристиками значно поступалося військам союзників. Відсутність у Росії парового флоту і залізниць суттєво ускладнювали постачання армії усім необхідним. Так, на десять гарматних пострілів союзників захисники Севастополя відповідали одним.

У серпні 1855 р. останні захисники залишили його. Втрата Севастополя, загроза окупації Бессарабії, Південної та навіть Правобережної України змусили Російську імперію укласти в 1856 р. Паризький мир на умовах, продиктованих союзниками. Гирло Дунаю поверталось Османській імперії, Росія позбавлялася права тримати військово-морський флот і фортеці на Чорному морі.

3. Наслідки Східної (Кримської) війни для українських земель у складі Російської імперії. Оскільки українські землі у складі Російської імперії стали як міжфронтною територією, так і театром воєнних дій, її господарство зазнало значних втрат. Звідси також поповнювалася рекрутами та ополченнями російська армія. Усього з регіону до неї взяли 750 тис. осіб.

Через відсутність залізниць весь тягар забезпечення російської армії ліг на чумаків та селян, мобілізованих зі своєю худобою й підводами. Так, лише з таврійської губернії в 1856 р. для військових потреб у селянства забрали 150 тис. підвод із волами й погоничами. Українськими землями пролягали основні шляхи переміщення військових частин до театру воєнних дій. Усе необхідне для них на шляху пересування реkvізувалося у місцевого населення.

У Південній Україні було оголошено воєнний стан. Селян забирали до війська, населення мусило утримувати військових під час постоїв, доглядати поранених тощо. Усе це руйнувало економіку регіону. Припинили роботу порти, через які Росія здійснювала експорт товарів.

Дуже важким стало становище кримськотатарського населення Криму. Російські військові, підозрюючи його в прихильності до турків, виганяли з осель, примушуючи залишити Крим, або вбивали. Політика імперії на півострові була спрямована на те, щоб під приводом воєнних дій очистити його від кримських татар. Так, у 1854 р. з'явився наказ російського військового міністра, у якому зазначалося, що «імператор звелів переселити (з Кримського півострова) всіх прибережних мешканців» магометанського віросповідання. Проте переслідування призвели не до переселень, а до суцільної втечі з метою порятунку. Вони масово, цілими сім'ями й селищами, емігрували до Османської імперії. Усього після Схід-

Український вчений Ростислав Пилявець у статті «Севастополь — місто української слави? Російські історичні міфи та український чинник Східної (Кримської) війни (1853—1856 рр.)» аналізує участь українців у цій війні. Так, він звертає увагу, що до 50 % складу російської армії становили солдати, матроси і офіцери українського походження, причому їх частка в Чорноморському флоті досягла 70 %. Зі 155 офіцерів російської армії, загиблих при обороні Севастополя, щонайменше 55 — походили з українських земель. Третина гармат російської польової артилерії була виготовлена в Київському арсеналі. Величезним був внесок представників різних верств тогочасного українського суспільства в забезпеченні російської армії необхідним та допомогу їй. Зокрема, під час оборони Севастополя вперше у світі були запроваджені загопи фронтних сестер милосердя. Чимало жінок працювало сестрами милосердя у госпіталах. Громадою з 13 сестер милосердя з Києва керував основоположник військово-польової хірургії Микола Пирогов. Підсумком аналізу війни українським вченим став висновок: «Україна була безпосередньою учасницею і в певному сенсі жертвою Кримської війни, а Севастополь варто вважати містом бойової слави і звитяги українців, аж ніяк не меншою мірою, ніж росіян або ж англійців, французів чи турків».

■ Як Східна (Кримська) війна вплинула на українські землі?

Розстріл шукачів волі (так званого «Походу в Таврію за волею»). Художник П. Богуш

Згадуючи події Східної (Кримської) війни, російський генерал Едуард Тотлебен писав, що коли імператора повідомили про масову еміграцію кримських татар після війни, «його величність волів вказати, що не лише непотрібно стримувати татар у переселенні, а навпаки, розглядати цей випадок, як надзвичайно сприятливий у звільненні від них краю».

Працюємо з хронологією

1853—1856 рр. — Східна (Кримська) війна.

1855 р. — селянський рух «Київська козаччина».

1856 р. — селянський рух «Похід у Таврію за волею».

ної (Кримської) війни, за офіційними даними, туди переселилося близько 192 тис. осіб, що становило на той час дві третини всього кримськотатарського населення півострова. Після цього в Криму залишилося дещо більше 100 тис. осіб кримськотатарської національності.

Наприкінці війни на українських землях відбулися два великі селянські рухи — «Київська козаччина» у 1855 р. та «Похід у Таврію за волею» у 1856 р. Перший був пов'язаний із поширенням серед селянства чуток, що кріпаки, які запишуться до ополчення, будуть позбавлені кріпосної залежності. Рух охопив повіти Київщини, де проживало близько 180 тис. селян-кріпаків, і був жорстоко придушений. Для цього влада застосувала регулярні війська.

У 1856 р. почали поширюватися розмови, що російська влада запрошує усіх бажаючих переселитися на Кримський півострів, спустошений внаслідок примусової еміграції кримських татар. Казали, що переселенці отримають там волю, землю й грошову допомогу на розбудову свого господарства. Навесні того ж року розпочався масовий стихійний рух селянства, яке зі своїм майном їхало і йшло до Криму. Проте влада на шляхах через Перекоп встановила заслони, спрямувавши туди частини регулярної армії. Улітку біля Перекопу зосередилися десятки тисяч людей. Лише наприкінці року влада приборкала рух, примусивши всіх охочих переселитися до Криму повернутися додому.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- зміст українського питання в другій половині XIX ст;
- вплив Східної (Кримської) війни на ситуацію в українських регіонах у складі Російської імперії.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Правильно — неправильно». **Правила гри.** Учитель/вчителька об'єднує учнів та учениць у дві команди. Кожна з них отримує перелік із твердженнями за розглянутим матеріалом. Вони мають визначити, які з них правильні, а які ні і пояснити свою думку.
2. Висловіть аргументовану думку щодо того, як українське питання впливало на європейські міжнародні відносини та український національний рух. 3. Яке місце посіла Східна (Кримська) війна у ситуації в тогочасній Європі та на українських землях як її складовій. 4. Що в наслідках Східної (Кримської) війни для українських земель стало, на вашу думку, найважливішим і чому?
5. Покажіть на карті події, пов'язані з перебігом і результатами Східної (Кримської) війни.
6. Підготуйте повідомлення з презентаціями (представленням класу) за додатковими джерелами інформації на тему «Внесок українського народу у Східну (Кримську) війну».

§ 14. Ліквідація кріпацтва та реформи 60—70-х рр. XIX ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про передумови, причини, зміст і особливості проведення реформ 60—70-х рр. XIX ст. на українських землях; з'ясувати наслідки реформ 60—70-х рр. XIX ст. для українських земель.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке кріпосне право, або кріпацтво? 2. Як і коли було ліквідоване кріпосне право в українських регіонах у складі Австрійської імперії? 3. Що таке реформа? 4. Чи можна стверджувати, що існування кріпосного права заважало економічному розвитку українських земель під владою Російської імперії?

1. Економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії в середині XIX ст.

Подальшому розвитку господарства українських земель заважало кріпосне право. Розвиток промисловості стримували відсутність ринку вільнонайманої робочої сили та вузький попит на промислову продукцію. Залишки кріпосницьких відносин перешкоджали також процесу розшарування селянства та формуванню суспільних верств селян-підприємців і сільських найманих робітників. До того ж міські підприємці та купці не мали можливості придбати землю, оскільки вона не була предметом вільної купівлі та продажу.

У середині XIX ст. поступово почали окреслюватися нові напрямки господарської спеціалізації українських регіонів. У господарстві Півдня провідне місце замість вівчарства посіло вирощування пшениці на експорт. На Лівобережжі та Слобожанщині через віддаленість від ринків збуту зерна в південній частині головним джерелом прибутків стало тваринництво, у північній — тютюнництво й льонарство. Значні прибутки місцевим землевласникам давало винокуріння. Правобережжя в 40-х рр. XIX ст. перетворилося на основний район виробництва цукру.

Протягом першої половини XIX ст. власники маєтків Правобережжя спеціалізувалися на вирощуванні зерна, яке продавали через чорноморські порти. Щоб отримати більше посівних площ, вони забирали в свої господарства дедалі більше земель, унаслідок чого тут з'явилася велика кількість безземельного кріпосного селянства. Нагромадивши значні кошти, власники маєтків шукали додаткових джерел до збагачення. Орієнтуючись на існуючий попит, вони вкладали гроші в будівництво цукрових заводів і створювали бурякові плантації, на яких працювали безземельні селяни.

Спочатку цукрова промисловість була переважно дворянською. Пізніше сюди почало вкладати капітали купецтво. Однак купці не мали можливості використовувати безоплатну працю кріпаків і стали залучати найманих робітників. У середині XIX ст. в Наддніпрянській Україні купці-підприємці орендували 24 цукрові заводи та землі навколо них.

Таким чином, цукробурякова промисловість набувала ринкового характеру і за своїм змістом ставала прямою проти-

- Визначте особливості розвитку господарства українських регіонів, підвладних Російській імперії в цей період.

Скоморошківський цукровий завод, заснований у 1860 р. Фотографія 2008 р. (станом на початок 2020 р. завод повністю зруйнований)

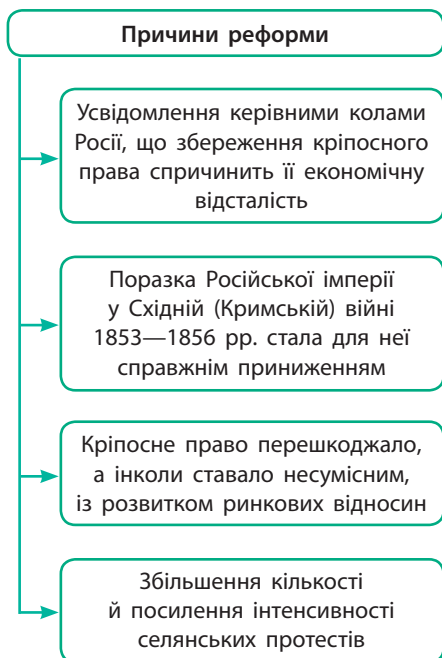

Хлібна пристань у Нікополі. Початок XX ст.

лежністю панівній кріпосницькій системі господарювання. Її збереження ставало головною перешкодою для розвитку галузі, в отриманні прибутків від якої була зацікавлена влада. Схожі процеси спостерігалися й в інших галузях промисловості, оновленню яких під впливом індустріальної революції заважало кріпосне право.

- Назвіть передумови й причини реформ 60—70-х рр. XIX ст. у Російській імперії.

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ПРОВЕДЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

- ? **Робота в парак.** Наведіть факти, що є прикладами прояву цих причин.

2. Передумови проведення селянської реформи. Селянська та інші реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії відбулися значно пізніше, ніж у країнах Заходу. До здійснення модернізації Росію підштовхували кілька історичних передумов.

- Подальше існування кріпосного права загрожувало імперії перетворитися на другорядну країну, про що свідчила її поразка в Східній (Кримській) війні. Селянський рух в українських губерніях наприкінці війни, постійні вимоги звільнення селян із боку всіх опозиційних імперській владі сил, ліквідація кріпацтва на західноукраїнських землях у 1848 р. — усе це також сприяло перетворенню проблеми скасування кріпацтва на нагальну потребу подальшого розвитку імперії.
- Кріпосне право сповільнювало темпи економічного розвитку країни. Наявність у складі імперії таких регіонів, як Південь України, переконливо засвідчувала переваги вільнонайманої праці. Водночас виникали численні невідповідності між відносинами, які тут існували, і порядками в інших частинах імперії. Проте дворянське землеволодіння забезпечувало своїми господарствами близько 50 % товарного хліба, їх швидке та одночасне усунення могло призвести до катастрофічних наслідків.
- Кріпосне право за формою та змістом нагадувало рабство. Воно засуджувалося більшістю представників різних суспільних верств. До того ж приклад європейських держав, де кріпацтво вже ліквідували, демонстрував, що це не ослабило владу, а навпаки змінило її, відкривши нові можливості для розвитку господарства.

За ліквідацію кріпацтва виступали купці та підприємці, оскільки розуміли, що воно є головною перешкодою для розвитку промисловості й торгівлі. Серед землевласників також було багато тих, хто дотримувався ліберальних позицій. Український діяч, власник великих маєтків на Полтавщині й Чернігівщині Григорій Галаган був членом комісії, які розробляли проекти здійснення реформи. Послідовно обстоюючи інтереси українського селянства, він писав, що «відкладання цього перетворення (скасування кріпацтва — *Авт.*) може мати найшкідливіші наслідки з усіма жахами народних повстань». Проте більшість дворян-землевласників була набагато консервативнішою у своїх поглядах, і якщо погоджувалася на особисте звільнення селянства, то лише без наділення його землею.

3. Особливості здійснення селянської реформи 1861 р. на українських землях.

У лютому 1861 р. російська влада оприлюднила Маніфест про скасування кріпосного права й «Положення», що містило законодавчі акти селянської реформи, якими вирішувалося питання:

- скасування кріпосного права та визначення нового правового статусу селянства;
- організація селянського самоуправління;
- створення інституту мирових посередників між селянами й поміщиками;
- наділення селянства землею;
- визначення повинностей тимчасовозобов'язаних селян;
- викуп землі селянством.

Одразу після публікації Маніфесту селянство отримувало особисту свободу. Оголошувалося, що відтепер колишні кріпаки є вільними сільськими обивателями й мають громадські права: одружуватися, самостійно укладати майнові угоди, виступати від свого імені в суді, відкривати торговельні й промислові підприємства тощо. Проте повністю станова нерівноправність селянства не була ліквідована. Воно залишалося нижчим податним станом, несло подушну та інші грошові й натуральні повинності, зазнавало тілесних покарань, які не поширювалися на привілейовані стани.

За «Положенням», селяни мали об'єднуватись у громади (общини). Землю отримували не окремі селянські господарства, а громади. На Правобережжі та Лівобережжі за сплату платежів і податків відповідало кожне селянське господарство окремо, в інших регіонах — круговою порукою уся громада. У разі несплати селянином податків його борг розподілявся

- Визначте особливості проведення селянської реформи 1861 р. на українських землях.

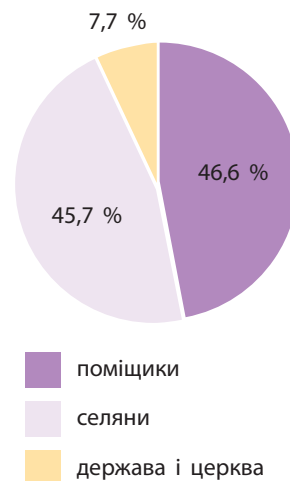
Мировий посередник зачитує зі сходів панського будинку Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності від 19 лютого 1861 р.

Із Загального положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності (19 лютого 1861 р.)

1. Кріпосне право на селян, оселених у поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди, у порядку, зазначеному в цьому Положенні...
3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садібну їх осілість і, крім того, для забезпечення їхнього побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом і поміщиком ту кількість польової землі й інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених у місцевих Положеннях...
8. Поміщики, наділивши селян у постійне користування за встановлені повинності землею, на підставі місцевих Положень не зобов'язані надати ні в якому разі наділяти їх будь-якою додатковою кількістю землі.
17. Селяни, які вийшли з кріпацької залежності, утворюють у справах господарських сільські громади...

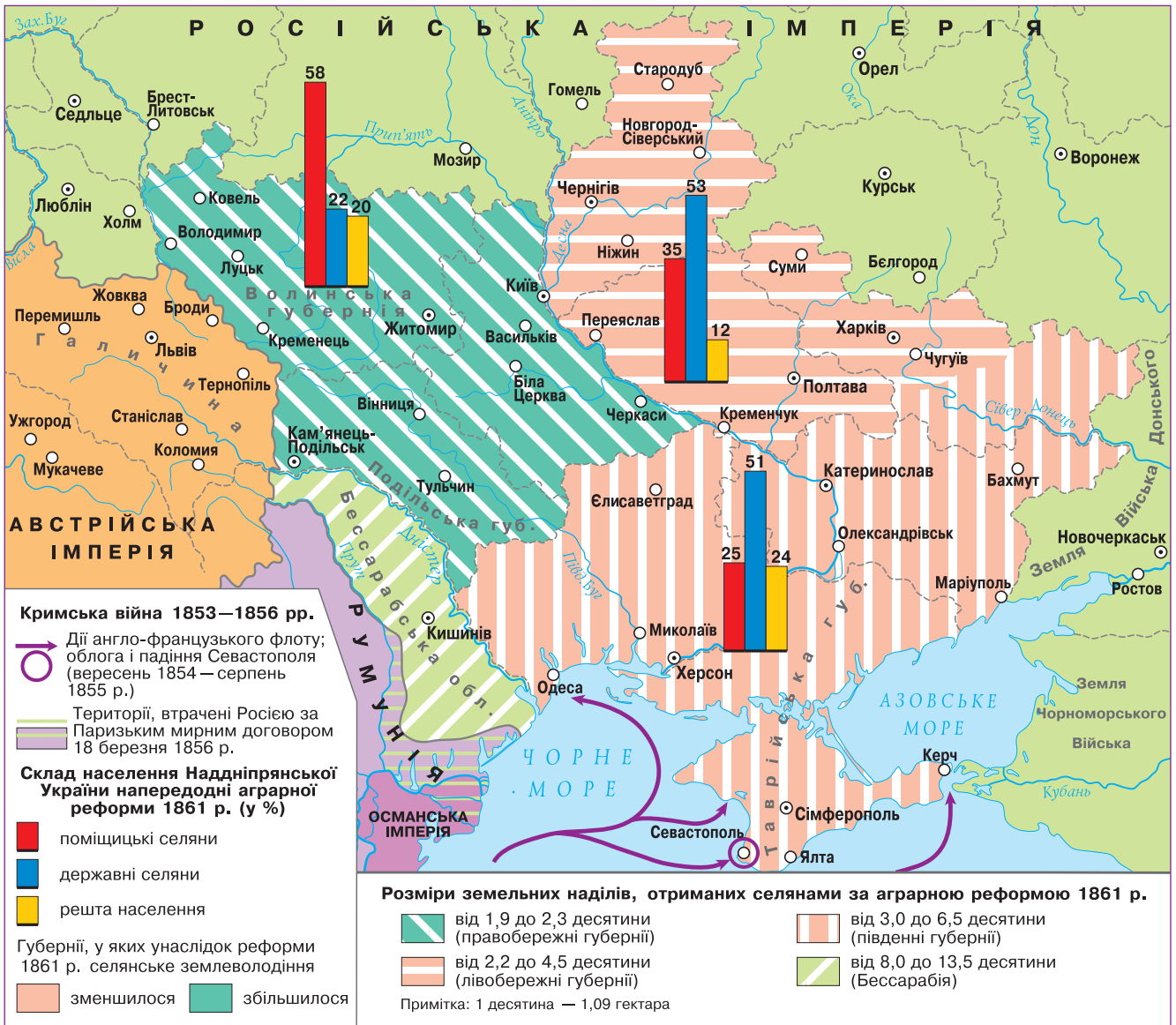
? Робота в парах. Обговоріть джерело і дайте відповіді на запитання: **1.** Як за джерелом вирішувалося питання кріпосного права? **2.** Як вирішувалося питання землі? **3.** Який орган самоврядування мали утворювати селяни, що виходили із кріпосної залежності?

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПІСЛЯ РЕФОРМИ 1861 р. НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

СЕЛЯНСЬКІ РЕФОРМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

між іншими членами громади. Для розв'язання господарських питань члени громади збиралися на сільські сходи. Суміжні сільські громади об'єднувалися у волості. На сільського старосту й волосного старшину, яких вони обирали, покладалися місцеві адміністративно-господарські функції: стежити за порядком, організувати виконання вимог вищих органів влади й державних законів.

Діяльність сільського самоуправління й відносини селянства з поміщиками контролювали мирові посередники. За задумом російського уряду, вони мали перешкоджати зловживанням землевласників. Проте більшість мирових посередників самі були поміщиками й захищали насамперед власні інтереси, інколи навіть у супереч закону.

Центральне місце в реформі посідало питання про землю. Акти реформи базувалися на визнанні за поміщиками права власності на всю землю в маєтках, у тому числі й на селянські наділи. Селяни оголошувалися користувачами цієї землі, зобов'язаними відробляти за неї встановлені «Положенням» повинності — оброк або панщину. Для того щоб стати власником свого наділу, селянин мав викупити його в землевласника. Розміри повинностей та наділів визначалися для кожної місцевості окремо, залежно від якості землі. У середньому селяни отримували 1,9—2,3 десятини землі. Поміщики, згідно із законом, могли відрізати в селян «зайві» землі. Селянські наділи збільшили лише на Правобережжі. Це було викликано бажанням російського уряду повернути на свій бік селян після придушення польського повстання 1863—1864 рр. Загалом розмір селянського землекористування на українських землях після реформи скоротився на 27 %.

Поки селяни не викупили землю, для них вводилося становище **тимчасовозобов'язаних** (було скасовано в 1881 р.). Розмір селянського наділу й обсяг повинностей визначалися окремими угодами. Їх укладення було основною справою мирових посередників. Збільшувати повинності без збільшення розміру наділу поміщикам заборонялося. Однак закон не передбачав зменшення повинностей у зв'язку зі зменшенням наділів. Тому після відрізання «зайвої» землі повинності селян фактично зросли.

Завершальним етапом селянської реформи мала стати **викупна операція**. Селянство зобов'язувалося сплатити за свій наділ п'яту частину суми його вартості. Іншу частину держава надавала в борг селянину, який мав його повертати разом із відсотками протягом 49 років. За цей час селянство мусило сплатити державі втричі більше коштів від початкової вартості землі.

Здійснення викупної операції завершило відокремлення селянського господарства від поміщицького. Одночасно поміщики отримували гроші, за які могли здійснити перебудову своїх господарств на новий лад.

4. Зміни в становищі державного селянства. Через декілька років після реформи 1861 р., що торкалася приватновласницького селянства, зміни відбулися і в становищі державних селян, які становили 44 % усього селянства українських земель. До цієї категорії населення належали колишні козаки, військові поселенці, колоністи Південної України.

Згідно з указом 1866 р., усі землі державного селянства, залишаючись власністю держави, закріплювалися за сільськими громадами в безстрокове користування (подвірне або громадське). Селянство за це мало сплачувати до скарбниці щорічну «оброчну подать». Державні селяни могли стати власниками наділів, сплативши за них викуп протягом восьми років, але розмір їхніх наділів мав становити не більше 8—15 десятин. Унаслідок цієї реформи, здійснення якої тривало 20 років, становище державних селян стало дещо кращим, ніж колишніх кріпосних (їхні наділи були в середньому

Наділ — ділянка землі, яку селянська родина отримувала в користування.

Відрізки — землі, які за реформою 1861 р. забирали в селян, якщо до цього вони користувалися більшим наділом, ніж тепер мали отримати у власність.

Тимчасовозобов'язані — категорія селянства за реформою 1861 р., що за користування своїми наділами мало виконувати колишні повинності (оброк або панщину) до укладення викупної угоди селянина з поміщиком.

Відробітки — виконання селянином різних робіт у господарстві поміщика за оренду землі, позичені гроші, продукти тощо.

Викупні платежі — сума грошей, яку за реформою 1861 р. селянин мав сплатити поміщику для того, щоб отримати у власність присадибну ділянку землі й наділ поля.

- Як змінилося становище державного селянства?

вдвічі більшими, а викупні платежі — значно меншими). Розвиток господарства державних селян стримувала наявність громад зі спільною відповідальністю у сплаті податків.

У значно кращих умовах опинилися колоністи Південної України. Маючи великі наділи до реформи, вони зберегли їх і після неї, а також отримали різні пільги. Так, наприклад, вони сплачували вдвічі-втричі меншу «оброчну подать», ніж інші державні селяни. Більшість господарств колоністів за своїм характером була великими фермерськими господарствами, які широко використовували сільськогосподарську техніку й вільнонайману робочу силу, орендували, крім власних наділів, великі земельні ділянки.

5. Земська, міська та фінансова реформи. Скасування кріпосного права стало поштовхом до перетворень в інших сферах життя, що й обумовило подальші реформи. Із метою вдосконалення системи місцевого управління в 1864 р. здійснили земську реформу. За нею в повітах і губерніях запроваджувалося земське (міське) самоврядування. Земства склалися з розпорядчих (повітових і губернських земських зборів) та виконавчих (повітових і губернських земських управ) установ. До повітових зборів обирали гласних (депутатів) від різних станів — землевласників, міських власників і селянство. На повітових зборах обиралися гласні губернських земських зборів.

На українських землях дія земської реформи поширювалася лише на території Лівобережжя та Півдня. На Правобережжі багато опозиційно налаштованої до російського уряду колишньої польської шляхти, яка брала участь у польському повстанні 1863—1864 рр., тому земства тут не створювали до 1911 р.

За міською реформою 1870 р. самоврядування в містах змінювалося зі станового на безстанове. Відповідно до закону 1875 р., в усіх містах українських земель створювалися міські думи. Виборче право надавалося чоловікам із 25 років, але тільки тим, хто був власником нерухомості, торговельних і промислових підприємств. Робітники, службовці, інтелігенція, які разом становили більшість міського населення, але не мали власності та не сплачували податків, не отримали право голосу. Міські думи обирали міські управи — постійно діючі виконавчі органи. Думу та управу очолював міський голова. Діяльність думи та її голови контролювалася губернатором, який міг скасувати будь-яке її рішення. Міська дума опікувалася благоустроєм міста, сприяла розвитку місцевої торгівлі й промисловості, системи охорони здоров'я та народної освіти.

Незважаючи на обмежений характер реформи міського самоврядування, вона мала позитивне значення, оскільки замінювала старі органи станового управління містом новими, заснованими на буржуазному принципі майнового цензу.

Потреби економічного розвитку спонукали імперський уряд до проведення фінансових реформ. Зокрема, у 1860 р. створили Державний банк, який отримав переважне право кредитування. У всіх губерніях виникли незалежні від місце-

- У чому полягали земська, міська і фінансова реформи?

Земства — виборні органи місцевого самоврядування в Російській імперії за реформою 1864 р.

Завдяки підтримці земств виник селянський кооперативний рух, були створені кредитні установи для селян. Земства опікувалися також будівництвом та утриманням доріг, організацією поштової служби, статистичних досліджень. Вони утримували початкові та професійні школи, навчання в яких було безкоштовним. Земства реорганізували мережу закладів охорони здоров'я, які були безкоштовними й мали дільничний характер. У цих закладах були створені всі необхідні умови для стаціонарного лікування населення. Більшість із цих заходів фінансували земства.

У земському зібранні. Художник К. Лебедєв. 1907 р.

Полтава. Будинок губерньського земства. Листівка початку ХХ ст.

вої адміністрації контрольні палати, які щомісяця перевіряли видатки всіх місцевих установ. Цим кроком уряд протидівав зловживанням і хабарництву.

Було скасовано давню відкупну систему збору податків, за якою більшість грошей надходила до кишені відкупників. Замість цього встановлювалися акцизні збори, які збирали державні установи. Однак селянство та міщани, як і раніше, сплачувати подушну подать, від якої звільнялися привілейовані стани.

6. Судова, військова, освітня, цензурна і національні реформи. Проведена в 1864 р. судова реформа докорінно змінила судоустрій Російської імперії. Раніше існував становий, закритий, залежний від місцевої адміністрації суд із відсутністю захисту обвинуваченого та бюрократичною тяганиною. Відповідно до нових судових статутів суд ставав безстановим, гласним, незалежним від адміністративної влади. Засідання всіх судових органів були відкритими для публіки.

Центральною ланкою нового судочинства став окружний суд. Проте католикам та юдеям у них обіймати посади заборонили. Створені на українських землях губернії входили до Харківського, Одеського та Київського судових округів. Усі дрібні громадянські і кримінальні справи розглядали мирові судді. Їх обирали земства або міські думи. Місцева адміністрація не мала можливості усунути з посади мирового суддю або суддів окружного суду. Однак для селянства, яке становило більшість населення українських земель, у цей час судова реформа мало що змінила. Волосні суди, які судили його за місцевим правом, застосовуючи покарання різками, залишилися в незмінному стані.

Унаслідок військової реформи країну поділили на 15 округів; до складу трьох із них — Київського, Одеського і Харківського — входили губернії, створені російською владою на українських землях. Уряд Російської імперії регулював національний склад військових частин, через що в підрозділах, розташованих тут, українці становили не більше 40 % від загального складу. Водночас їх направляли нести службу в інших регіонах імперії.

- Укажіть особливості судової, військової, освітньої, цензурної і національної реформи.

У коридорі окружного суду. Художник М. Касаткін. 1897 р.

Курсистка. Художник М. Ярошенко.
1880 р.

Олександрівська (чоловіча) гімназія
в Сумах (була відкрита в 1873 р.)

Цензура — у широкому розумінні — система нагляду за змістом і поширенням інформації, притаманна владі; її наявність — невід’ємна риса диктаторських та авторитарних режимів.

Важливим у здійсненні військової реформи стало запровадження в 1874 р. замість рекрутських наборів нової системи комплектування армії. Вона полягала в загальній військовій повинності для осіб чоловічої статі, які досягли 20-річного віку, незалежно від станової належності. Строк військової служби в сухопутних військах становив шість років, на флоті — сім. Наприкінці XIX ст. встановили єдиний п’ятирічний термін служби в усіх родах військ. Особи, які здобули освіту, могли служити менше.

Потреби оновлення імперії спричинили необхідність здійснення освітніх реформ. Прийнятий в 1863 р. новий університетський статут, дія якого, зокрема, поширювалася на Харківський та Київський університети, надавав їм досить широку автономію в питаннях внутрішнього життя. Університет загалом та кожен професор тепер міг вільно отримувати з-за кордону будь-яку літературу, відправляти на стажування в інші країни молодих учених. Навчання для переважної частини студентів залишалось платним.

Освітня реформа започаткувала в Російській імперії вищу жіночу освіту. Хоча жінкам не дозволяли навчатися в університетах, для них запровадили приватні вищі жіночі курси. Так, у Києві було відкрито вищі жіночі курси з природничих (1870 р.), фізико-математичних та історико-філологічних (1878 р.) наук. Проте жіночі курси за якістю та змістом підготовки не були аналогічними університетській освіті і готували курсисток до педагогічної праці в народних школах та жіночих гімназіях. Це було проявом нерівності в доступі жінок та чоловіків до освіти.

Перетворення в галузі середньої освіти полягали в реорганізації гімназій. Право навчатися в них надавалося представникам усіх станів, але плата за навчання не дозволяла здобувати середню освіту усім бажаючим. Гімназії поділялися на реальні та класичні, з окремим навчанням юнаків і дівчат. Закінчення класичної гімназії давало можливість вступу до університету, реальної — до вищої технічної школи. Згідно з реформою запроваджувалась єдина система початкової освіти. Із дозволу влади школи могли засновувати земства, приватні особи або громадські установи. Зміст навчання в усіх видах шкіл контролювала губернська рада училища. Навчання в початкових школах (крім приватних) було безкоштовним.

За цензурною реформою 1865 р. установи цензури отримали широкі повноваження. Редакторам газет і журналів заборонялося торкатися гострих політичних питань, критикувати владу або висловлювати те, що суперечить вченню православної церкви. Порушення цих вимог спричиняло тимчасове закриття видання або навіть його заборону.

До національних реформ відносять певні зміни щодо представників неросійських національностей. Так, відповідно до указів 1859—1880 рр., значна частина єврейського населення отримала можливість безперешкодно розселятися на території всієї імперії.

У Фінляндії дозволили збирати власний сейм, визнали фінську мову державною й дозволили видавати нею літературу.

Уряд Російської імперії також дозволив видавати газети національними мовами. При цьому національно-культурні права українського населення ігнорувалися, а його вважали частиною російської спільноти.

«Великі реформи» 60—70-х рр. XIX ст., як їх називали в тогочасній Російській імперії, розв'язали чимало застарілих соціально-економічних проблем, що заважали її розвитку. Вони усунули багато з того, що гальмувало розвиток капіталістичних відносин. Проте ці реформи не були незавершені, і у 80-ті рр. XIX ст., які увійшли в історію Російської імперії як «доба Контрреформ», деякі з них були скасовані.

Працюємо з хронологією

1861 р. — селянська реформа в Російській імперії.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- характерні риси економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії в цей період;
- чому влада імперії пішла на проведення селянської реформи;
- зміни, що відбулися у середовищі селянства українських земель під впливом реформи 1861 р.;
- вплив реформ 60—70-х рр. XIX ст., здійснених російською владою, на українське суспільство.

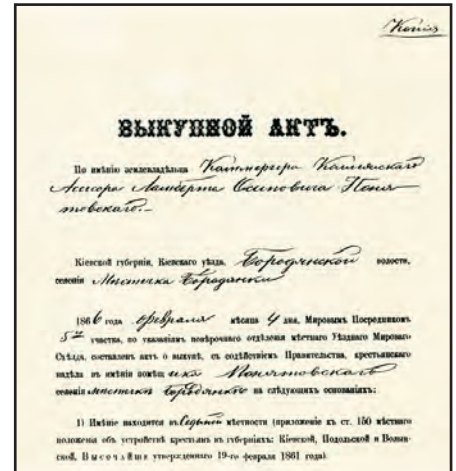

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте дату або термін». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує, не повідомляючи клас, на картці дату або термін та кладе її у конверт. Учні та учениці надається право поставити заздалегідь визначену кількість запитань (наприклад, шість), щоб з'ясувати, про що йдеться. Учитель/вчителька має право відповідати на поставлені запитання «так», «ні» або «частково».
2. Які зміни відбулися в економічному розвитку українських земель у складі Російської імперії в середині XIX ст. порівняно з попереднім періодом? 3. Розкрийте взаємозв'язок між передумовами і причинами селянської реформи. 4. Висловіть обґрунтовану думку щодо того, чи вплинули російські «великі реформи» 60—70-х рр. XIX ст. на розвиток українських земель.
5. Складіть таблицю «Вплив реформ 60—70-х рр. XIX ст. на розвиток українських земель».

Назва реформи	Основні положення	Вплив на розвиток українських земель

6. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за проблемою «Позитивні й негативні наслідки реформ 60—70-х рр. XIX ст. для населення українських земель». За необхідності використовуйте додаткові джерела інформації для кращої аргументації. 7. **Робота в парах.** Розіграйте інсценізацію розмови колишнього кріпосного селянина й державного селянина, де вони повідомляють один одному про зміни в їхньому житті, спричинені реформами 60—70-х рр. XIX ст.

Викупний акт (фрагмент сторінки). Фотокопія

Знак члена Харківської міської управи. XIX ст.

§ 15. Модернізація промисловості й сільського господарства. Урбанізація. Торгівля

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати економічну політику на українських землях у пореформений період; аналізувати процеси модернізації в промисловості та сільському господарстві українських земель; дізнатися про особливості зародження кооперативного руху; визначати характерні риси розгортання урбанізації і розвитку торгівлі.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке індустріальна революція? Які зміни вона викликає в суспільстві та економіці? 2. Що таке суспільна модернізація? Якими бувають її види? 3. Якими були характерні риси розвитку промисловості українських земель наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.? 4. Назвіть явища, притаманні розвитку сільського господарства українських земель цього періоду. 5. Як розвивалися тогочасні українські міста й торгівля?

- Назвіть прикметні риси, притаманні економічній політиці російської влади на українських землях у цей період.

Індустріалізація — процес прискореного соціально-економічного переходу від традиційної аграрної господарювання до економічної системи, у якій переважає промислове виробництво.

Урбанізація — процес зростання міст внаслідок переселення до них сільського населення в пошуках кращих умов життя та роботи.

1. Економічна політика російського уряду на українських землях у пореформений період. Реформи 60—70-х рр. XIX ст., здійснені російською владою, незважаючи на їх обмеженість, створили умови для економічного розвитку українських земель та зробили можливим (хоча і з запізненням) проведення **індустріалізації**. Її темпи у Російській імперії в пореформений період були досить високими. Особливо це відчувалося на українських землях, де лише за кілька років сформувалися нові галузі промисловості. Промисловий розвиток краю супроводжувався змінами і в інших сферах життя: усі головні міста з'єднали між собою новостворені залізниці, розгорталася процеси **урбанізації**, формувалися нові суспільні верстви підприємців і промислових робітників тощо.

Наприкінці XIX ст. українські землі забезпечували 26 % загальноімперських прибутків. Однак на їх власні потреби використовувалося не більше половини від цієї суми. Засобом переміщення капіталів із них до центру стала також політика ціноутворення. Ціни на сировину, яку відправляли звідти, були набагато нижчими, ніж вартість російських товарів, що надходили туди у зворотному напрямку. Так, ці капітали фінансували розвиток інших регіонів.

Використання економічного потенціалу українських земель проявлялося також у тому, що перевага надавалася тим галузям економіки, які задовольняли потреби Російської імперії (вугледобувна, металургійна, залізорудна). Натомість галузі, що могли скласти конкуренцію російським підприємцям (легка промисловість), підтримки не мали. Унаслідок цього швидкими темпами розвивалися сировинні галузі, а інші помітно відставали. Напередодні Першої світової війни українські землі забезпечували 72 % усього видобутку сировини в імперії та лише 15 % виробництва готової продукції. Це стало свідченням того, що тогочасна українська економіка набула однобічного характеру розвитку.

- Назвіть нові явища в розвитку промисловості українських земель в цей період.

2. Особливості модернізації промисловості. Пореформений період став добою подальшого розгортання індустріальної революції. Селянська реформа 1861 р. усунула головну пере-

Відкриття залізниці Одеса—Балта в 1865 р. Літографія

Сортування марганцевої руди на шахті. Друга половина XIX ст.

шкоду до формування ринку вільнонайманої робочої сили. Йти працювати на створювані промислові підприємства селянство примушувало й малоземелля, що постійно зростало. У цей період українські землі переживали демографічний вибух — різке зростання кількості населення. Так, за 40 років кількість жителів зросла майже на 72 %. Протягом 60—70-х рр. XIX ст. кількість промислового робітництва збільшилася з 86 тис. до 330 тис. осіб.

Одним із рушіїв індустріальної революції стало масове залізничне будівництво, яке потребувало металу, машин та іншого обладнання. Спочатку залізниці будувалися для вивезення зерна та інших сільськогосподарських продуктів до чорноморських портів, а також для воєнних потреб. Так, першу залізницю в краї збудували в 1865 р. від Одеси до Балти. Великі промислові центри залізниці почали з'єднувати лише у 80-ті рр. XIX ст. До початку 1900 р. на українських землях було прокладено 8417 км залізниць.

Новими промисловими районами стали Донецький кам'яновугільний, Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий басейни. Активне освоєння Донбасу розпочалося на початку 70-х рр. XIX ст. Завдяки урядовим пільгам тут утворювалися численні акціонерні товариства з іноземним капіталом. Провідне місце серед іноземних вкладників належало французьким та бельгійським підприємцям. Унаслідок бурхливого розвитку вугільної промисловості Донбас перетворився на головного постачальника вугілля в Російській імперії.

Майже через десятиліття від початку освоєння Донбасу в районі Кривого Рогу розгорнувся масштабний видобуток залізної руди. Провідне місце в освоєнні цього регіону також посідав французький капітал.

На початку 70-х рр. XIX ст. на Півдні України розпочалося будівництво перших металургійних заводів. Для спорудження великого металургійного заводу в Донбасі російський уряд безоплатно виділив підприємцеві Джону Х'юзу (британцю валлійського походження) землі з вугільними родовищами

ВИДОБУТОК ВУГІЛЛЯ В ДОНЕЦЬКОМУ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНОМУ БАСЕЙНІ

Рік	Усього в імперії*, млн пудів**	У тому числі в Донбасі	
		млн пудів	%
1860	7,4	6,0	81,1
1870	22,3	15,6	70,0
1880	122,3	86,3	70,5
1890	216,4	183,2	84,7
1900	734,5	671,7	91,4

* (без Польщі)

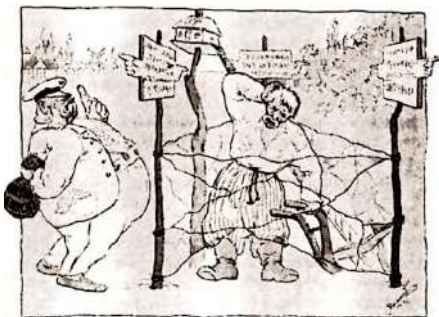
** 1 пуд = 0,0164 тонни.

? Робота в парях. Опрацюйте джерело і дайте відповіді на запитання: Проаналізуйте наведені дані й визначте, як змінювалася роль Донбасу в загальноімперському видобутку вугілля.

Монополія — виняткове право приватних осіб, держави, організацій, фірм тощо в різних сферах діяльності.

Синдикат — монополістичне об'єднання, характерною рисою якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація продукції через єдину систему збуту. Члени синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

Після скасування кріпосного права. Художник В. Різниченко. Малюнки із журналу «Шершень». Київ. 1906 р.

? На яких результатах реформи 1861 р. наголошував автор карикатур?

та призначив премію за кожен пуд рейок, виготовлених на його заводі. Населений пункт, у якому жили працівники заводу, називали Юзівкою (сучасне місто Донецьк). Дуже швидко Юзівка перетворилася на важливий промисловий центр краю. Загалом протягом 1870—1900 рр. виробництво залізної руди на металургійних заводах Півдня України збільшилося у 158 разів, значно випередивши давній центр російської металургії на Уралі.

Бурхливе промислове піднесення 60—80-х рр. XIX ст. спричинило виникнення на українських землях великого фабрично-заводського виробництва. Нові підприємства базувалися на використанні передової техніки (парові двигуни, верстати, системи машин), більш досконалих організаційних форм виробництва. Основним паливом у промисловості стало кам'яне вугілля. Перехід до нових форм виробництва наприкінці 80-х рр. XIX ст. загалом завершився в машинобудуванні. На той час щонайменше 80 % підприємств використовували енергію пари.

Новою рисою розвитку промисловості на українських землях наприкінці XIX ст. став процес концентрації виробництва та поява перших монополій. У цей час виникли Союз рейкових фабрикантів (1882 р.), Союз мостобудівних заводів (1884 р.), Союз фабрикантів рейкових скріплень (1884 р.). Перші монополії існували переважно у формі синдикатів.

3. Процеси модернізації в сільському господарстві. Селянська реформа 1861 р. звільнила селянство від особистої залежності, але мало покращила його економічне становище. Розміри наділів більшості селянства були недостатніми для нормального розвитку господарства. Водночас провідники реформи не врахували природного зростання кількості населення, унаслідок чого наділи, якими володіло селянство, стали зменшуватися до катастрофічних розмірів. У 1914 р. на тій самій кількості землі, яку вони отримали за реформою 1861 р., у краї господарювало майже вдвічі більше селянства. До того ж його обклали досить високими податками й виплатами за землю. За офіційними даними, наприкінці XIX ст. селянство сплачувало в десять разів більше податків, ніж дворянство.

Поява нужденного села стала прямим наслідком реформи 1861 р. Більшість селянства не могла придбати ні додаткову землю, ні сільськогосподарську техніку. Позбавлене можливості вести самостійне господарство, воно було змушене йти працювати на панській землі. Так, збереглися залишки кріпацтва у вигляді відробіткової системи, що полягала в обробітку поміщицької землі селянством його господарським інвентарем.

Українські землі зберігали роль європейської житниці, хоча більшість селянства бідувала. Найпомітнішим зростання виробництва товарного зерна було на Півдні України, де здавна переважала вільнонаймана праця. Урожайність зростала, хоч і повільніше, і в інших регіонах Європи. Унаслідок цього наприкінці XIX ст. українські землі постачали хліб до цен-

тральних губерній Російської імперії та забезпечували 90 % експорту зерна.

Одночасно зі зростанням виробництва товарного зерна збільшувалося виробництво цукру, ячменю й тютюну. Товарного характеру набувало тваринництво. Зокрема у 80-х рр. XIX ст. на українських землях існувало більше тисячі кінних заводів, де розводили високопородних коней на продаж. Провідне місце посідав край у виробництві м'яса, тонкорунної вовни, шкур, кінського волосу та інших продуктів тваринництва.

Розвиток товарного виробництва наприкінці XIX ст. сприяв деяким змінам у спеціалізації районів сільськогосподарського виробництва. Південна Україна, крім Кримського півострова, стала регіоном поширення торговельного зернового господарства. Крим та Бессарабія спеціалізувалися на розвитку виноградарства. Полтавська губернія вважалася одним із головних виробників тютюну в країні. Інші губернії Лівобережжя та Правобережжя стали регіонами переважання цукробурякового виробництва.

4. Зародження кооперативного руху. Новим явищем у модернізації господарства краю став **кооперативний рух**.

Кооперацію представники ліберальної громадськості розглядали як форму організації економічного життя, що сприяє його капіталістичній модернізації, створює ефективні механізми пристосування широких верств населення до умов товарного господарства й забезпечує швидке оновлення соціально-економічних відносин.

На українських землях у 60-х рр. XIX ст. існувало близько 20 споживчих кооперативів. Вони з'явилися в Одесі, Лебедині, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Чернігові, Києві, Єлисаветграді, Бердянську тощо. Виникло чимало товариств кредитної кооперації, що надавали позички селянству на розвиток господарства. Виробнича сільськогосподарська кооперація розвинулася у формі артілей, у яких об'єднувалися ті, хто брав у спільну оренду землю.

Однак усі тогочасні кооперативні об'єднання діяли на основі звичаєвого права, не були оформлені на законодавчому рівні, що спричиняло чимало складнощів. Саме тому перші кооперативні товариства виявилися недовговічними. Перешкодами на шляху їх розвитку ставали низький рівень культури населення, яке негативно ставилося до підприємливих співвітчизників, відсутність навичок самореалізації та самоуправління й проблеми адміністративно-правового характеру.

Унаслідок розпаду перших кооперативів розвиток кооперативного руху в краї в останній чверті XIX ст. зупинився.

5. Урбанізація. Розвиток торгівлі. Друга половина XIX ст. стала періодом швидкого зростання міст. Поряд із великими промисловими підприємствами виникали фабрично-заводські поселення, які згодом перетворювалися на нові міста. Посту-

- Які зміни відбувалися у пореформений період у сільському господарстві українських земель?

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

- Які явища були притаманні кооперативному руху в період його зародження на українських землях?

Першим кооперативом у краї вважається засноване в 1866 р. Споживче товариство в Харкові. Воно розпочало активну діяльність, створивши власну пекарню, їдальню, підприємство з виготовлення мінеральної води, розгорнувши торгівлю одягом, кам'яним вугіллям, дровами і швейними машинками. Однак місцеві купці почали чинити йому перешкоди, заявляючи, що якщо товариство не припинить діяльність, то їм доведеться зачинити свої крамниці. У 1872 р. Харківське споживче товариство самоліквідувалося.

- Назвіть нові явища в розвитку міст і торгівлі в цей період.

НАЙБІЛЬШІ МІСТА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ наприкінці XIX ст.

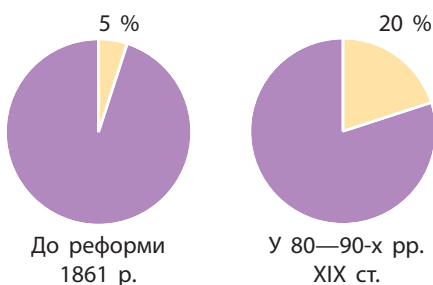
Місто	Кількість населення в 1897 р., тис. осіб
Одеса	403,8
Київ	247,7
Харків	173,9
Катеринослав	112,8

? **Робота в парах.** Обговоріть і порівняйте дані таблиці на с. 00 та наведеної таблиці. Які зміни відбулися в кількості населення найбільших міст українських земель? Із чим вони пов'язані?

Соборний майдан у Житомирі.
На другому плані — Кафедральний собор. XIX ст.

ВИВЕЗЕННЯ ХЛІБА З РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.

пово містами ставали й залізничні вузли. Кількість дрібних міст скоротилася майже вдвічі, тоді як кількість великих і середніх міст подвоїлася. Так, міське населення українських земель в 60—90-х рр. XIX ст. зросло більше ніж удвічі. За переписом 1897 р., тут налічувалося вже 130 міст. Однак міське населення наприкінці XIX ст. становило лише 13 %, незважаючи на загальне зростання кількості жителів.

Особливо швидко кількість міського населення збільшувалася на Півдні України, де виникали нові фабрично-заводські підприємства. Типовим прикладом став розвиток Катеринослава (зараз Дніпро), який із невеликого міста з населенням 19 тис. осіб у середині XIX ст. за кілька десятиліть перетворився на одне з найбільших українських міст, кількість жителів якого зросла в шість разів.

Індустріальна революція швидко змінювала вигляд міст. Ті, у яких зосереджувалися фабрично-заводські підприємства, перетворилися на великі промислові центри. Найбільшими з них стали Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Кременчук, Луганськ, Юзівка, Маріуполь, Кривий Ріг. Щоправда, ремісничі й мануфактурні виробництва повністю не зникли. Протягом другої половини XIX ст. ремісничі майстерні й мануфактури задовольняли потреби міщанства і селянства в одязі, посуді, дрібному господарському інвентарі тощо.

Великі міста стали також значними культурними центрами, де діяли вищі й середні навчальні заклади, науково-культурні товариства, театри й музеї. Життя губернських і повітових міст, які не перетворилися на промислові й торговельні центри, змінилося мало.

Розгортання індустріальної революції, зміни в житті пореформеного українського села сприяли поживленню торгівлі. Велике значення для її розвитку мала поява залізниць, що зробило товарообіг значно дешевшим і швидшим. Унаслідок цього фактично зникло чумацтво.

Протягом 60—90-х рр. XIX ст. змінювалися форми торгівлі. Зростання кількості міст і міського населення поступово замінило базари на стаціонарну торгівлю через крамниці й магазини. Вони передусім зосереджувалися у великих промислових центрах і продавали фабрично-заводські товари.

Для задоволення щоденних потреб населення в невеликих містах і містечках продовжували діяти базари, на яких продавали продукти харчування. Зростання мережі базарів у 60—90-х рр. XIX ст. пов'язувалося з розвитком промисловості та зростанням міст. Наприкінці XIX ст. в Києві щоденно працювали шість базарів, у Харкові та Одесі — п'ять.

У пореформений період край посідав провідне місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Через азовсько-чорноморські порти й митниці Волині й Поділля вивозилася значна кількість товарів, вироблених на українських землях. Більшість експорту становила сировина. Поряд із зерном вивозили продукти тваринництва — м'ясо, сало, шкури, вовну тощо. Через Одесу у 80—90-х рр. XIX ст. експортували український

цукор і спирт. Одночасно із цим ввозили бавовняні, шовкові й вовняні тканини, чай, каву, прянощі, рис, вина тощо. Митні збори з імпортованих товарів залишалися джерелом поповнення скарбниці Російської імперії й не використовувалися на потреби українських земель повністю.

Працюємо з хронологією

1865 р. — будівництво першої на українських землях залізниці Одеса—Балта.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- характер економічної політики російського уряду на українських землях у пореформений період;
- зміни в розвитку промисловості українських земель пореформеної доби;
- особливості процесів модернізації в сільському господарстві;
- тенденції, що виявилися у кооперативному русі в період його зародження.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Що, де і коли?». **Правила гри.** Парам учнів та учениць доручається на підписаних аркушах скласти по два запитання, що починаються словами «що», «де» і «коли» за розглянутим матеріалом. Потім вони обмінюються аркушами й за визначений час відповідають на запитання, складені партнером/партнеркою.
2. Висловіть оціночне судження щодо економічної політики російського уряду на українських землях у цей час. 3. Чи можна стверджувати, що в тогочасній промисловості на українських землях не відбувалося значних змін? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку. 4. Існує думка, що в результаті реформи 1861 р. українське село не перетворилося на заможне, а стало нужденним. Наведіть свою аргументовану точку зору. 5. У чому, на вашу думку, значення виникнення кооперативного руху?
6. Покажіть на карті зміни в спеціалізації районів сільськогосподарського виробництва українських земель. 7. Складіть порівняльну таблицю «Економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії в XIX ст.».

Галузь	Особливості розвитку	
	Перша половина XIX ст.	Друга половина XIX ст.

8. **Робота в малих групах.** Розробіть і представте класу план-проект створення (на вибір): 1) заможного селянського господарства; 2) споживчого кооперативного товариства; 3) великого металургійного заводу. Проведіть конкурс план-проектів, визначивши той, який найкраще відповідає реаліям свого часу.

Район металургійного заводу (на другому плані будинок Дж. Юза). Фотографія 1888 р.

Меморіальна дошка засновнику українського кооперативного руху М. Балліну на будівлі Харківської обласної спілки споживчих товариств (відкрита 20 вересня 2003 р.)

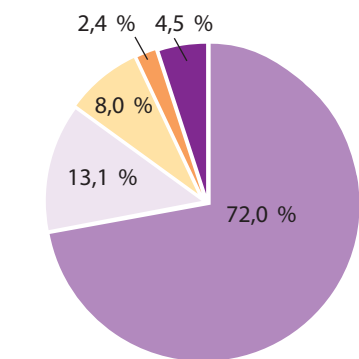
§ 16. Населення українських земель у пореформену добу

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про зміни кількості й складу населення українських земель у цей період; з'ясувати особливості становища різних верств населення тогочасного українського суспільства.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якою була кількість населення українських земель у складі Російської імперії наприкінці XVIII ст.? 2. Назвіть особливості складу населення українських земель, підвладних Російській імперії в цей період.

- Що було характерним для кількості й складу населення українських земель цієї доби?

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ наприкінці XIX ст.

- українці
- росіяни і білоруси
- євреї
- німці
- інші

- ? **Робота в парак.** За схемою охарактеризуйте особливості національного складу населення українських земель у цей період.

1. Кількість і склад населення українських земель, підпорядкованих російській владі в другій половині XIX ст.

Упродовж другої половини XIX ст. кількість населення дев'яти губерній, утворених російською владою на українських землях, збільшилася з 13,5 до 23,5 млн осіб. Особливо швидкими темпами зростала кількість жителів Півдня і Сходу України, де відбувався бурхливий розвиток промисловості (із 3,6 млн осіб у 1858 р. до 8,8 млн у 1897 р.). Міське населення Правобережжя та Лівобережжя за цей час збільшилося у три рази, Півдня і Сходу — у п'ять разів. Більшість населення українських земель (22 млн осіб) становило селянство. Промислових робітників наприкінці XIX ст. налічувалося близько 360 тис. осіб. За національним складом у населенні краю переважали українці. Найчисленнішими національними меншинами були росіяни, білоруси, євреї, німці та молдавани. Найбільша частка росіян була характерна для губерній Півдня і Сходу — 21—27 %.

Суттєвих змін упродовж другої половини XIX ст. зазнав національний склад населення Криму. У 90-х рр. XIX ст. відбулася чергова хвиля масової еміграції з півострова кримсько-татарського населення, викликана постійними релігійними утисками й безвихідним становищем безземельного селянства. Це призвело до того, що на 1897 р. із близько 1,5 млн населення півострова 70 % склали росіяни і лише 13 % — кримські татари, що перетворилися на національну меншину.

2. Селянство. Українське селянство було тією частиною населення, яке поважало народну культуру, вважала своєю рідною мовою українську. За пореформеної доби село загалом зберігало свій давній вигляд. Селянство різних регіонів порізного будувало та прикрашало свої оселі, проте повсюдно вони зберігали традиційні українські риси.

Протягом другої половини XIX ст. в середовищі незаможного селянства переважало житло, що складалося з хати й сіней. Заможні господарі все частіше влаштовували у своєму житлі ще й комору. Із початку XX ст. через вплив міст у хаті вже відгороджували кухню.

У харчовому раціоні українського селянина значних змін не відбулося. Більшість харчувалася дуже просто та одномаїтно. Здебільшого вони споживали круп'яну та борошняну їжу, картоплю та інші овочі.

Важливе місце в житті українського села посідала селянська громада. Проте реформа 1861 р. суттєво змінила економічні й правові основи її життєдіяльності. Громада стала нижньою ланкою імперської адміністрації. Уся земля належала громаді, яка розподіляла її між окремими селянськими господарствами. Час від часу відбувалися земельні переділи. Усі члени громади отримували певну смугу землі з різних полів, унаслідок чого виникало черезсмужжя. Селянин міг продати свою ділянку за згодою громади, але не мав права використовувати на власний розсуд. Спільне господарювання вимагало від нього підпорядковуватися громадівській сівозміні, і порушити це правило було неможливо. Ліси, пасовища, луки, річки, озера залишалися неподільною спільною власністю громади.

Наприкінці 60 — у 70-х рр. XIX ст. українське селянство почало використовувати заводські металеві знаряддя праці. Поширення набули нові залізні плуги та плуги із залізними частинами, до яких впрягали коней. Заміна волів кіньми збільшила продуктивність праці в обробітку землі та перевезенні зерна в кілька разів. Заводи сільськогосподарського машинобудування випускали культиватори, парові молотарки тощо. Проте використовували техніку лише заможні й середняцькі господарства. Наприкінці XIX ст. на українських землях з'явилося чимало механічних млинів, які поступово витіснили дерев'яні вітряки та водяні млини.

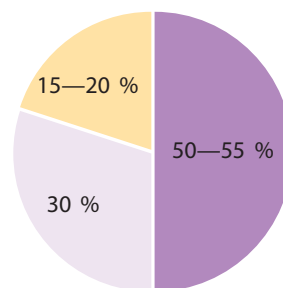
За пореформеної доби, коли селянство почало господарювати самостійно, дедалі помітнішим ставало його майнове розшарування. Унаслідок цього селянство розділилося на три основні групи:

- заможне селянство, яке успішно господарювало завдяки поєднанню тяжкої праці, ініціативності, землеробського таланту, використанню праці сільських найманих працівників (батраків). Їхні господарства пристосувалися до потреб ринку та орієнтувалися на виробництво товарної продукції. Вони збільшували свої наділи, купуючи землю у збіднілих односельців, мали кілька коней і сільськогосподарський інвентар;
- господарі середнього достатку, або середняки. Земельні наділи, що належали цій категорії селянства, давали можливість прогодувати сім'ю. Вони також мали кілька коней та голів худоби. Незважаючи на те що вони були працюючими господарями, придбати дорогу сільськогосподарську техніку середняки могли рідко. Працювали вони переважно самі, бо не мали можливості найняти батраків;
- бідні селяни, або бідняки, що стали найчисленнішою групою тогочасного сільського населення. Вони взагалі не мали землі або мали недостатню її кількість для того, щоб прогодувати себе і свою родину. Бідняки наймалися працювати до заможних односельців і поміщиків або шукали іншої сезонної роботи.

Значна кількість бідняків обумовлювала зростання напруженості в українському селі. Ця ситуація значною мірою стала наслідком земельної реформи 1861 р.

■ Що нового з'явилося в становищі українського селянства в цей період?

РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

- бідняцькі господарства
- господарі середнього достатку
- заможні селяни

? **Робота в парях.** З'ясуйте за схемою, у чому полягало розшарування українського селянства.

- Визначте зміни в становищі дворянства в пореформену добу.

Дворянська родина. Друга половина XIX ст.

- Як відбувалося в цей час формування буржуазії?

Безкоштовна лікарня для робітників (нині — «Охматдит»), що була зведена на кошти М. Терещенка в Києві

3. Дворянство. Реформа 1861 р. стала рубіжною подією для більшості дворянства. Землевласники, які звикли розпоряджатися долею свого селянства і не замислюватися над тим, звідки беруться гроші, опинилися в незвичних умовах. Тепер для забезпечення гідного життя слід було навчитися підраховувати вартість робіт, витрати, прибутки тощо. Для багатьох це виявилось надто складно. Замість переобладнання своїх маєтків, придбання машин тощо дворяни намагалися зберігати звичний стиль життя. Коли грошей не вистачало — закладали маєтки та брали позички. Унаслідок цього на 1877 р. великі борги мали 77 % дворян. Розплачуватися за звичку до безтурботного життя багатьом доводилося землею, яку в них купували підприємливі селяни. У 1862—1914 рр. дворянське землеволодіння на українських землях зменшилося на 53 %.

Проте частина землевласників Правобережжя та Півдня України змогла перебудувати свої господарства відповідно до нових умов. У їхніх маєтках-економіях створювалися великі товарні виробництва з використанням вільнонайманої праці. На початку 90-х рр. XIX ст. серед поміщицьких господарств краю маєтки-економії становили 40 %. Найвідомішими серед них були земельні магнати Півдня України: Фальц-Фейни в Таврії, Аркаси на Херсонщині, Голуби на Катеринославщині. Хоча за своєю соціальною належністю власники нових господарств залишалися привілейованим дворянським станом, фактично вони наближалися до великої буржуазії. Деякі з них згодом стали також власниками фабрик, заводів, банків.

4. Буржуазія. Реформи 60—70-х рр. XIX ст. сприяли появі нових верств суспільства — буржуазії та промислового робітництва. Процес формування буржуазії розпочався ще за до-реформеної доби. Представники нової суспільної верстви були здебільшого вихідцями з купецтва або заможного селянства. Прикладом становлення українського підприємництва була фірма «Брати Яхненки і Симиренко». У пореформений період вона стала лідером у цукровій промисловості.

Наступним етапом формування буржуазії стала індустріалізація. Одночасно з появою фабрично-заводських підприємств, банків, бірж на українських землях посилювалися позиції буржуазії. Її ряди активно поповнювалися представниками інших станів. Крім купецтва, кількість буржуазії збільшувалася за рахунок заможних селян, чумаків, скупників, сільських лихварів. До неї приєднувалися і дворяни, які зуміли створити товарні господарства в сільськогосподарському виробництві, харчовій промисловості тощо. Найвідомішими з них були правобережні дворяни Бобринські, Потоцькі, Браницькі.

У складі буржуазії з'явилися різні за рівнем заможності групи. Велика буржуазія на стала нечисленною, але зосереджувала у своїх руках найбільший капітал. Її представляли власники значних купецьких капіталів, промислових підприємств, найзаможніші господарі маєтків-економій. Основну масу середньої буржуазії становило купецтво. До цієї групи також належали колоністи Півдня України, власники середніх

за розмірами промислових підприємств тощо. Найчисленнішою стала дрібна буржуазія — власники крамниць, ремісничих майстерень, невеликих промислових закладів, заможних сільських господарств.

За складом буржуазія була багатонаціональною верствою, до якої належали українці, росіяни, євреї, поляки, німці, французи, бельгійці та інші. Хоча українці не мали в ній більшості, протягом другої половини XIX ст. їхні позиції посилювалися.

Серед найвідоміших українських підприємців була сім'я Терещенків з давнього козацького роду міста Глухова. Представниками української буржуазії пореформеної доби були також Харитоненки, Римаренки, Симиренки та інші.

5. Промислове робітництво. Новою суспільною верствою пореформеного українського суспільства стало промислове робітництво. Наприкінці XIX ст. його кількість становила 330 тис. осіб. Це було лише 7 % наявної робочої сили, хоча загалом їхнє число за пореформені роки зросло в чотири рази.

На відміну від селянства воно не мало засобів виробництва та мусило продавати свою робочу силу. У другій половині XIX ст. воно було неоднорідною за складом верствою. Велику кількість робітництва становили сезонні працівники, зайняті в цукровій промисловості. У позасезонний час вони поверталися до своїх сіл. Суто промисловими робітниками стали насамперед жителі нових промислових районів — шахтарі Донбасу, металурги Кривого Рогу та інші.

Український громадський діяч С. Подолинський про умови життя працівників цукроварень

...Тільки на деяких цукроварнях людей харчують вволю й непогано, наприклад, у Бобринських і в Симиренка належить по фунту м'яса на день на робітника. Зате майже в усіх інших заводах м'яса дають тільки двічі-тричі на тиждень і не більше як по 1/2 фунта. Житнього борошна належить від 1 пуда 30 фунтів до 2 пудів на місяць на особу, каші — зазвичай пшена, по 30 фунтів. Солі відпускається 3—4 фунти і стільки ж сала. У піст замість сала дають конопляну олію. Приварку, тобто борщу та іншого, дають дуже мало, хоча в нашій краї овочі недорогі... На вечерю дають те саме, що й на обід, на сніданок та полудень зазвичай тільки самий хліб... Далеко не на всіх заводах є лазні... Так само ніде на заводах нема особистих прачок для прання сорочок робітника, які через те ходять у чорних сорочках, аж поки вони на їхніх плечах не розпадуться... Далеко не при всіх заводах є шпиталі та навіть не на всі заводи наймають лікаря для своїх робітників... У кожному випадку хворий робітник позбувається заробітної платні, а підрядники навіть вираховують з їхньої платні за харчі. Робітники, покалічені на заводах, тільки зрідка дістають карбованців 10 за своє каліцтво, зазвичай їм не дають нічого...

? Робота в парах. Виконайте разом такі завдання: **1.** Обчисліть, скільки харчів становила щоденна норма робітника в грамах і кілограмах (1 пуд = 40 фунтів = 16 кілограм). **2.** Дайте оцінку рівню соціальної захищеності робітництва.

Головою родини був Артем Терещенко. Свій капітал він створив, забезпечуючи продовольством російську армію під час Східної (Кримської) війни. Зароблені гроші він вклав у будівництво великої цукроварні в селі Хутір-Михайлівський на Чернігівщині. Пореформена доба стала періодом активізації підприємницької діяльності голови родини та його синів — Миколи і Федора. Родина посіла провідні місця в торгівлі хлібом, цукром, худобою, у лісообробці, цукровому, гуральному, суконному виробництві, їй належало понад 200 тис. десятин землі.

За успішну підприємницьку діяльність А. Терещенку надали дворянське звання. Згодом брати Терещенки стали одними із засновників цукрового й рафінадного синдикатів та Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

Родина Терещенків ушлявилася також своєю **меценатською** діяльністю, витративши на добродійність близько 5 млн крб. М. Терещенко виділяв кошти на будівництво притулків, навчальних закладів, лікарень, храмів, музеїв, пам'ятників, театральних приміщень. Допомогав він і окремим українським митцям.

Меценат — заможний покровитель наук і мистецтв, який добровільно і безкорисливо сприяє розвитку сфер культури, освіти і науки або підтримує набувачів благодійної допомоги.

- Що було притаманне становищу промислового робітництва в цей період?

Барак робітника цукроварні.
Реконструкція. Експозиція Вінницького
обласного краєзнавчого музею

- Які риси були притаманні становищу інтелігенції й місцю жіноцтва у тогочасному українському суспільстві?

Інтелігенція — соціальна верства, яка формується у суспільстві з осіб, професійно зайнятих розумовою працею (лікарі, педагоги, інженери, вчені тощо).

Дружина заводського робітника.
Художник Н. Касаткін. 1901 р.

Умови життя й праці промислового робітництва, за деякими винятками, зовсім не відповідали тогочасним європейським нормам. Особливо тяжким було становище робітництва у великих промислових центрах.

Заробітна плата промислового робітника була єдиним джерелом його існування. Проте й цю платню видавали не регулярно. Зазвичай розрахунки з робітниками здійснювалися три-чотири рази на рік — на Різдво, Великдень тощо. До чергової платні робітник отримував продукти в заводській крамниці в кредит за цінами, що значно перевищували ринкові. Унаслідок цього вони майже не вживали м'яса, споживали найпростішу їжу — хліб, картоплю, сало тощо.

Знедолене становище спричиняло страйки та інші сутички між власниками підприємств та їхніми працівниками. Завдяки своїм виступам робітництва інколи виборювали деяке поліпшення свого становища.

Висококваліфіковані робітники згодом почали отримувати непогану платню. Деякі з них навіть могли наймати прислугу.

6. Інтелігенція. Становище жіноцтва. Новою верствою, яка з'явилася у тогочасному українському суспільстві, стала **інтелігенція**. До неї належали особи, які займалися правом, медициною, педагогікою, наукою, мистецтвом, літератури, державні службовці та інші. Головними рисами, притаманними їй в цей час, на думку дослідників, стали:

- стрімке кількісне зростання;
- формування за рахунок представників різних соціальних верств;
- посилення суспільної ваги й впливу на суспільно-політичне життя;
- поступове оформлення в окрему суспільну верству;
- формування традиції опозиційного ставлення інтелігенції до влади.

Відомий український громадсько-політичний діяч й публіцист ХХ ст. Іван Лисяк-Рудницький називав період другої половини ХІХ — початку ХХ ст. «інтелігентською добою».

За даними перепису 1897 р. у Російській імперії на території дев'яти губерній, утворених владою на українських землях, проживало понад 134 тис. осіб, які за своїми заняттями належали до інтелігенції.

ХІХ ст. стало добою зміни уявлень про місце жінки в суспільстві провідних країн Європи. Із розгортанням процесів модернізації ці тенденції набули поширення й на українських землях. Проте вони торкнулися лише незначної частини жіноцтва. Переважно це були жінки, що належали до еліти суспільства, а також жительки великих промислових центрів. В українському селі зберігалися давні традиції родинного життя і місця жінки в ньому.

Частина жінок із заможних родин прагнула здобути вищу освіту та брати активну участь у громадському житті. Проте в суспільстві існувало безліч упереджень і законодавчих перешкод, що заважали їм у цьому.

Швидкий розвиток великої промисловості зумовив зростання міст та їх жителів. У нових умовах життя відбувся злам традиційних родинних відносин, переважно не на користь жінки. Хатнім господарством і доглядом дітей, як і раніше, займалися жінки. Ця праця не була легкою, але вона не мала грошового виразу. Жінка залишалася економічно несамотійною, а це породжувало нерівність та нерівноправ'я. Таким чином, покладені на жінок обов'язки по догляду за родиною, виховання дітей та ведення сімейного господарства обмежували їхню економічну самотійність, ставили в залежність від чоловіка, призводили до сімейного насилля.

Найчастіше на роботу влаштовувалися незаміжні жінки, або ті, сім'ї яких перебували в скрутному матеріальному становищі. Загалом на тогочасних промислових підприємствах працювало близько 15 % жінок. Проте зарплата жінок становила лише дві третини від зарплати чоловіків за ту саму роботу.

На думку українського історика Олександра Рубльова, на українських землях під владою Російської імперії оформлення української інтелігенції започаткувало Кирило-Мефодіївське товариство.

У підпорядкованих Австрійській імперії українських регіонах початок формування української інтелігенції дослідник пов'язує з діяльністю «Руської трійці» та Головної руської ради.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- нові явища у становищі селянства, дворянства, буржуазії та промислових робітників у цей період;
- становище жіноцтва в другій половині XIX ст.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Шість запитань». **Правила гри.** Парам учнів та учениць доручається на підписаних аркушах скласти шість запитань, що потребують короткої відповіді, за розглянутим матеріалом. Потім вони обмінюються аркушами й за визначений час відповідають на запитання, складені партнером/партнеркою по парі.
2. Висловіть оціночне судження щодо характеру змін кількості й складу населення українських земель у цей період. 3. Чим становище селянства і дворянства в пореформений період відрізнялося від того, яким воно було в першій половині XIX ст.? 4. Чи можна погодитися з судженням, що вага і значення буржуазії й промислового робітництва в соціальній структурі тогочасного українського суспільства зменшувалися? Чому? 5. Висловіть думку про те, яке значення мало формування інтелігенції для суспільства цієї доби. 6. Визначте головні проблеми, пов'язані зі становищем жінок в українському суспільстві.
7. Складіть таблицю «Зміни становища основних верств суспільства українських земель другої половини XIX ст.».

Верства	Зміни у становищі

8. Напишіть листа від імені представника обраної вами верстви до вигаданої особи, що жила на українських землях під австрійською владою, з описом скільки харчів становила щоденна норма робітника умов її життя, становища, інтересів і потреб у пореформений період.

Будинок Ф. Фальц-Фейна в Одесі. Сучасний вигляд

Етикетка цукрової продукції, яку випускала компанія «Брати Яхненки і Симиренки». 1870 р.

§ 17. Український національний рух наприкінці 50 — у 60-х рр. XIX ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити завдання українського національного руху як одного з тогочасних європейських визвольних рухів; дізнатися, у яких формах відбулося відродження українського національного руху в цей період; з'ясувати роль хлопоманів у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини; характеризувати початок громадівського руху; пояснювати, як на суспільну ситуацію в Наддніпрянщині вплинуло польське повстання 1863—1864 рр.; розкривати наслідки Валуєвського циркуляра для українського національного руху.

- Яким було першочергове завдання українського руху в другій половині XIX ст.?

Лібералізація суспільно-політичного життя сприяла проголошенню амністії членам Кирило-Мефодіївського братства, які в 1857 р. повернулися до Санкт-Петербурга із заслання. Їм навіть дозволили обійняти високі посади: М. Костомаров став професором Петербурзького університету, Т. Шевченко — академіком Академії мистецтв, В. Білозерський — чиновником однієї зі столичних канцелярій. Новий міністр освіти, українець Є. Ковалевський дав дозвіл на друкування «Кобзаря» Т. Шевченка, підтримав клопотання В. Білозерського щодо відкриття в Санкт-Петербурзі журналу «Основа».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості українського національного руху в Наддніпрянщині першої половині XIX ст.? У яких формах він розгортався? 2. Якими були здобутки та втрати українського національного руху Наддніпрянщини на середину століття?

1. Основні завдання українського руху в другій половині XIX ст. Друга половина XIX ст. як у Європі, так і в Україні характеризувалася організаційним оформленням і виробленням ідейних засад визвольних рухів, що виникли в першій половині XIX ст.

Кожен європейський визвольний рух розв'язував завдання у трьох основних напрямках: національному, загальнодемократичному та соціальному. У першому напрямі головним є боротьба за національну свободу, у другому — за демократичний устрій суспільства, права й свободи людини, у третьому — за соціальну справедливість. Діячі й напрями, що зводять розв'язання всіх проблем до здобуття національної незалежності, отримали назву **націоналістів**. Для послідовного **демократа** (тоді їх називали **лібералами**) усі питання розв'язуються з вирішенням проблем прав і свобод людини. Діячів, що обстоювали принципи соціальної справедливості, називали **соціалістами**, а напрям — **соціалістичним**. Термін «соціаліст» у той період не належав до певного соціально-політичного вчення, яких було багато (марксиста, прудоніста, фабіанці та інші), його сприймали широко — як відстоювання соціальної справедливості щодо бідних, знедолених, вихідців із простого народу.

Усі ці напрями та течії об'єднувало прагнення покращити життя, змінити існуючий лад на справедливий. Боротьба за розв'язання цього завдання змушувала їх знаходити спільну мову. Перед українським рухом стояла проблема виробити збалансовану в трьох площинах політичну платформу, що була б прийнятною для всіх верств суспільства. Необхідно було також відновити роботу другої — культурницької, або літературної, стадії українського руху, зупиненої внаслідок переслідування владою членів Кирило-Мефодіївського братства, і рухатись далі, до наступної — політичної стадії. Крім того, слід було віднайти й організаційні форми руху. Над розв'язанням цих завдань і працювали діячі українського руху протягом другої половини XIX ст.

2. Відродження українського національного руху наприкінці 50 — на початку 60-х рр. XIX ст.

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. відбувалося відродження українського національного руху. Поштовхом до цього стала лібералізація суспільно-політичного життя в умовах підготовки до скасування кріпацтва. Одним із центрів відродження національного руху стала столиця Російської імперії Санкт-Петербург, у якому проживала велика кількість українців. Тут завдяки фінансовій підтримці українських поміщиків-меценатів Тарновських і Галаганів П. Куліш заснував друкарню для видання творів української літератури. У ній друкувалися твори П. Куліша, І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших. П. Куліш спробував започаткувати видання альманаху «Хата» (1858 р.).

Українські діячі Санкт-Петербурга в 1859 р. створили першу українську громаду — культурно-освітню організацію, що мала на меті популяризацію національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення вечорів. Крім колишніх кирило-мефодіївців, до першої громади увійшли правник О. Кістяківський, видавець популярних книжок Д. Каменецький, письменник М. Стороженко, друзі Т. Шевченка брати Лазаревські. Це об'єднання стало прикладом для наслідування й розгортання нового етапу українського культурно-національного руху. Уже в 1861 р. громади з'явилися в Києві, згодом — у Харкові, Полтаві, Чернігові та Одесі.

Відродження національного руху тісно пов'язане зі створенням журналу «Основа». За цю справу взявся В. Білозерський. Перший номер журналу вийшов 12 січня 1861 р. Він друкувався українською і російською мовами. Програмові завдання журналу визначалися так: «Мета нашого видання — всебічне й неупереджене вивчення Південноросійського краю... Загальнолюдська просвіта... буде керівною ідеєю редакції».

У 60-ті рр. XIX ст. це було єдине українське універсальне періодичне видання, що прагнуло охопити всі загальноукраїнські проблеми — у культурі, економіці, політиці, освіті, науці, літературі, фольклорі, історії, міжнародних відносинах. Цим воно викликало до себе широкий інтерес і загальне визнання як провісника народного пробудження на українських землях.

Наклад журналу в різний час становив від 800 до 1000 примірників. Усього вийшло 12 номерів у 1861 р. та десять — у 1862 р. Зрештою відсутність коштів змусила припинити видання «Основи».

3. Хлопомани.

На початку 60-х рр. XIX ст. серед нащадків польської та спольщеної шляхти Правобережжя відокремилася група студентів. Усвідомивши те, що їхня верства впродовж століть гнобила український народ, вони вирішили зблизитися з народом. Цю групу на чолі з **Володимиром Антоновичем** називали **хлопоманами**, хоча самі діячі вважали себе **українофілами**. Свою кінцеву мету хлопомани вбачали в ліквідації царизму, кріпацтва, а також у встановленні демократичної республіки на основі добровільного співжиття росіян, українців і поляків.

- Які обставини сприяли відродженню українського руху?

Обкладинка часопису «Основа». 1861 р.

Хлопоманство — назва руху української ліберальної інтелігенції початку 60-х рр. XIX ст. за зближення із селянством.
Українофільство — термін, поширений з другої половини XIX ст.; означає любов до України, українського народу та його культури.

Студент-хлопоман Володимир Антонович у селянському вбранні. 1860 р.

Володимир Антонович (1830(1834)—1908) серед українських діячів другої половини XIX ст. був надзвичайно яскравою постаттю: історик, археолог, етнограф, археограф; засновник народницької школи в українській історичній науці; головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (1863—1880 рр.); із 1878 р. — професор російської історії Київського університету; із 1881 р. — голова Історичного товариства Нестора-літописця, один із засновників і лідерів київської «Української громади»; автор багатьох історичних і публіцистичних праць. Протягом усього свого життя він залишався вірним словам, що завершували його твір «Моя сповідь»: «Сподіваюсь, що працюю і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, оскільки я все готовий розділити з ним».

Спершу хлопомани віддавали перевагу етнографічній діяльності. Під час студентських канікул або в інший вільний час вони мандрували селами Наддніпрянщини, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї та обряди. Протягом 1857—1859 рр. хлопомани здійснили три подорожі, пройшовши Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, більшу частину Катеринославщини та Херсонщини.

Крім подорожей українськими землями, хлопомани влаштовували зібрання, готували й зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували в 1859 р. підпільну семирічну школу, де зібрали до 15 юнаків із бідних сімей, яких «навчали в національному напрямі». Хлопомани утримували учнів на власні кошти, самі викладали, писали підручники українською мовою. Однак влада й поліція постійно переслідували хлопоманів. У 1862 р. школа припинила своє існування, а через рік у зв'язку з репресіями царизму діяльність хлопоманів узагалі припинилася.

4. Київська «Українська громада». Діяльність громад у 1861—1863 рр. Початок відродження українського руху був позначений тяжкою втратою — смертю Т. Шевченка. Похорон великого поета став приводом до масових українських виступів. Найбільш масовими вони були в Києві, організовані за участю київської громади. Могила Т. Шевченка в Каневі стала місцем паломництва українських патріотів.

У 1861 р. колишні діячі гуртка хлопоманів разом із викладачами та студентами Київського університету (серед них були П. Чубинський, брати Синьогуби, І. Касьяненко, М. Драгоманов) утворили нове товариство — «Українську громаду». На 1862 р. вона налічувала близько 200 членів. Діяльність громади була легальною за формою й культурницькою за зміс-

Жандармський рапорт про діяльність «Української громади» (1861 р.)

У Росії існує особливе товариство малоросів, пройнятих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх послідовників... Так, у Київському університеті виникло товариство малоросів під назвою «Українська громада». Це молоді та пристрасні вільнодумці, які докладають усіх зусиль для здійснення пестованої ними думки про свободу Малоросії та прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоти й поступово навести його на думку про колишню славу Малоросії та принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їхньому впливу, діяти на шкоду монархії. Із цією метою, наскільки відомо, видається малоросійський журнал «Основа», розсилаються пропаганди (!) малоросійською мовою, пишеться історія України та існує в Київському університеті щоденна народна школа, і з цією ж метою виїжджають молоді люди до різних місць Малоросії та України.

? Опрацюйте джерело і дайте відповіді на запитання: **1.** Як оцінювалася в жандармському звіті діяльність «Української громади»? **2.** Якою, на думку жандармів, була основна мета діяльності громади та хто її підтримував?

том. Вона і всі наступні, що виникли пізніше, об'єднували людей із різними політичними поглядами й переконаннями, але прагнули зробити щось корисне для власного народу.

У жовтні 1859 р. попечитель Київського освітнього округу **Микола Пирогов** дозволив відкрити першу в Російській імперії недільну школу для дорослих. Це дало змогу громадівцям організувати народну освіту рідною мовою. Члени громади виступали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних учителів, організували публічні лекції та бібліотеки тощо. Важливим у діяльності громадівців стало написання україномовних підручників і популярних книг для народу на релігійну, історичну та іншу тематику. Так, зусиллями громадівців вийшли книжки «Дещо про світ Божий», «Оповідання зі Святого Письма», яку опрацював священник С. Опанович, «Арифметика, або Щотниця», «Українські прописи», «Перша граматика, або Читання» О. Кониського та інші. Також громадівці поширювали серед народу твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників, брали участь у суспільно-політичному житті. Одним із провідників та ідейних натхненників громадівського руху був В. Антонович.

Услід за київською «Українською громадою» були організовані громади в Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Катеринодарі на Кубані, Одесі, Полтаві, Харкові, а також у Москві. Вони розширювали мережу недільних шкіл, доки їхня кількість в Україні не наблизилася до сотні.

Також громадівці займалися видавничою діяльністю. Так, у Чернігові виходив тижневик «Чернігівський листок». Його видавцем і редактором був відомий поет-байкар **Леонід Глібов**.

5. Польське повстання 1863—1864 рр. У 1863—1864 рр. Правобережна Україна стала одним із районів, де розгорталися події останнього в XIX ст. польського національно-визвольного повстання. Його головною метою проголошувалося здобуття національної незалежності Польщі та проведення реформ. Більшість керівників повстання виступала за відновлення Польщі в кордонах 1772 р., тобто до поділів Речі Посполитої. Стосовно соціальних реформ чіткості також не було. Невизначеність, зрештою, мала негативні наслідки: українське селянство та діячі українського руху не підтримали повстання.

Готуючи повстання, його керівники велику увагу приділяли Правобережній Україні. Тут проживала значна частина польського населення (485 тис. осіб, або 9,2 %). Заворушення на українських землях мали відволікти сили царських військ від повстання на власне польській території.

Повстання, що почалося в ніч на 23 січня 1863 р. у Польщі, швидко поширилося на землі Литви, Білорусії та Правобережної України. На бік повсталих перейшли незначна частина солдатів і офіцерів російської армії та діячів таємної російської революційної організації «Земля і воля».

У Правобережній Україні діяло близько 20 партизанських загонів, що склалися переважно з представників польської шляхти. Усі спроби повсталих залучити на свій бік українське

- Чи можна стверджувати, що в 1861—1863 рр. громади діяли легально?

Обкладинка збірки «Оповідання зі Святого Писання» С. Опатовича. 1863 р.

- Чому українське населення залишилося байдужим до боротьби польських повстанців?

Листівка, присвячена Польському повстанню 1863 р. Початок XX ст.

селянство успіху не мали. Активну участь у повстанні взяли лише 500 українців.

Незважаючи на героїчний опір, цей виступ у 1864 р. було придушено. Хоча під час повстання більшість українців засвідчила свою прихильність царському режиму, це не врятувало український рух від наступних переслідувань.

6. Валуєвський циркуляр та його наслідки. Відродження українського руху спочатку не викликало занепокоєння в російській владі. Проте вже в 1862 р. ситуація різко змінилася. Незважаючи на відсутність політичного забарвлення в діяльності громадівців, царські чиновники дійшли висновку про загрозу українського руху Російській імперії. У Наддніпрянській Україні було проведено арешти, у засланні опинилися етнографи П. Чубинський і С. Ніс, історик П. Єфименко, письменник О. Кониський. М. Костомаров після трьох років блискучої кар'єри був змушений відмовитися від посади професора російської історії в Санкт-Петербурзі. Було розгромлено Полтавську та Чернігівську громади; припинилося видання журналу «Основа» та газети громадівців «Чернігівський листок»; за указом царя від 12 червня 1862 р. було закрито недільні школи. Проти українофілів розгорнулася кампанія в пресі, з'явилися звинувачення в намаганні створити українську самостійну державу. Спроби В. Антоновича і 20 членів київської громади спростувати ці твердження успіху не мали.

У Наддніпрянщину для розслідування справи про український сепаратизм (бажання відділитися) було надіслано флігель-ад'ютанта М. Мезенцева. За результатами слідства міністр внутрішніх справ **Петро Валуєв 20 липня 1863 р.** видав таємний **циркуляр**, який забороняв публічно вживати українську мову в державних установах, школах, церквах, друкувати українською мовою науково-популярну й релігійну літературу, крім художніх творів, де вона розглядалася як просте наріччя. Проблема існування української мови вирішувалася фразою: «Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може».

Сутність Валуєвського циркуляра полягала в забороні не української мови, а її використанні як мови науки та культури. Її можна було вживати як простонародну говірку — в етнографії, фольклористиці, літературі тощо. Заборона видання навчальної та релігійної літератури українською мовою мала позбавити український рух можливості поширювати свої ідеї в народі й не дати йому усвідомити свою самотність. Документ зберігав чинність до 1905 р.

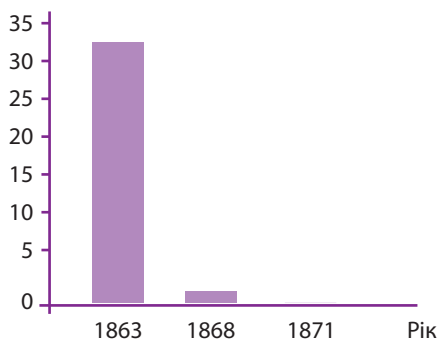
Після Валуєвського циркуляра громади було розпущено. Київська «Українська громада» згорнула свою роботу восени 1864 р. Так завершився перший етап громадівського руху.

Проте українські діячі не припинили свою діяльність і зосередились на просвітницькій роботі в таких громадівських організаціях, як товариства грамотності, допомоги бідним учням тощо. Громадівці також посіли відповідне становище в суспільстві, обійнявши викладацькі, наукові, державні посади.

■ Чи можна стверджувати, що Валуєвський циркуляр мав руйнівний вплив на громадівський рух?

Російські чиновники застосовували Валуєвський циркуляр із великою наполегливістю. Українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії. Так, у 1862 р. було видано 40 українських книжок, у 1863 р. — 15, у 1864 р. — 12, у 1865 — п'ять, у 1867—1869 рр. — по дві на рік.

ЗМІНИ КІЛЬКОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- лібералізацію Російської імперії на початку 60-х рр. XIX ст. та розгортання нової хвилі українського руху — громадівського руху;
- лідера громадівського руху В. Антоновича;
- вплив Польського повстання 1863—1864 рр. на подальший розвиток українського руху.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте героя або героїню». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує на картці ім'я історичної особи та кладе її в конверт. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гра проводиться в парах, малих групах або з усім класом.
2. Прокоментуйте основні завдання, що стояли перед українським рухом у цей період. Обґрунтуйте їхню важливість. 3. Як відбулося відродження українського національного руху наприкінці 50 — на початку 60-х рр. XIX ст.? 4. Визначте місце і роль хлопоманів у тогочасному українському русі. 5. Як розгортався громадівський рух у 1861—1863 рр.? 6. **Робота в парах.** Обговоріть і розкрийте мету появи, зміст і наслідки Валуєвського циркуляра. Які обмеження щодо української мови запровадила за ним влада?
7. **Робота в малих групах.** Обговоріть, яким були місце і роль першого етапу діяльності громад у розгортанні українського національного руху в XIX ст. 8. Розпочніть складання таблиці «Громадівський рух у Наддніпрянській Україні».

Етап діяльності	Лідери	Форма діяльності	Зміст діяльності	Результати та наслідки
Кінець 1850-х — 1863 рр.				
Кінець 1860-х — 1876 рр.				
1876—1890 рр.				

9. За додатковими джерелами інформації підготуйте повідомлення про життя і діяльність В. Антоновича, О. Кониського або М. Пирогова (на вибір). 10. **Колективне обговорення.** Сучасний український історик Ярослав Грицак сказав, що «нація — штучне утворення, як парк або сад, котрі виникають завдяки діяльності людини. Проте це не зменшує цінність останніх. Націю створюють зацікавлені у її існуванні». Що робили тогочасні українські діячі для виникнення української нації? Які уроки для розуміння процесу націотворення можна зробити на підставі аналізу їхньої діяльності?

Із Валуєвського циркуляра (1863 р.)

Навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноноруською мовою, і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено: саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів... Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії. Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події... до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красномовства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити...

? На вашу думку, який вплив мав Валуєвський циркуляр на розвиток української мови? Чому?

Працюємо з хронологією

1859 р. — виникнення громадівського руху.

1863—1864 рр. — Польське повстання.

1863 р. — Валуєвський циркуляр.

§ 18. Український національний рух наприкінці 60 — у 90-х рр. XIX ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати особливості, форми та зміст українського національного руху в Наддніпрянщині в цей період; аналізувати зміст Емського указу та його вплив на український рух; визначати місце й роль в українському русі «Братства тарасівців» та Загальноукраїнської безпартійної організації; давати оцінку громадівському руху кінця 60-х — 90-х рр. XIX ст.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Охарактеризуйте основні події та здобутки попереднього етапу українського національного руху. 2. Яким був вплив Валуєвського циркуляра на український національний рух?

- Чи можна стверджувати, що всупереч заборонам український рух продовжував розвиватися?

1. Громадівський рух наприкінці 60 — на початку 70-х рр. XIX ст. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. в умовах певного послаблення антиукраїнської політики влади відбувалося відновлення громадівського руху, але вже у формі напівлегального. Центром його відродження знову став Київ, де були зібрані значні інтелектуальні сили. Поряд із колишніми громадівськими діячами з'явилася талановита молодь — М. Зібер, О. Русов, С. Подолинський та інші. Завдання кожного громадівця полягало в конкретних справах за його фахом: історія, мовознавство, література тощо.

Крім Києва, громади відновили свою діяльність у Чернігові, Полтаві, Харкові, Єлисаветграді, Одесі. Їхню діяльність координувала київська «Українська громада». У 1873 р. вона виступила з політичною програмою, основною тезою якої були вимоги до оформлення федеративного ладу Росії і надання Україні широкої автономії.

У своїх переконаннях значна частина громадівців дотримувалася досить радикальних поглядів, особливо діячі одеської громади (Л. Смоленський, П. Климович, М. Боровський, А. Крижанівський, І. Луценко).

Межі напівлегальної роботи значно стримували розвиток громадівського руху. Його провідники постійно прагнули знайти законну основу, яка відкрила б простір для широкої літературної, етнографічної, видавничої та іншої діяльності.

Вагомим кроком у цьому напрямку стала участь громадівців у роботі Колегії Павла Галагана, яку було відкрито в 1871 р. Завдяки викладацькій діяльності членів київської «Української громади» вона перетворилася на кращий навчальний заклад Києва. Іншим кроком до розгортання діяльності громадівців стало створення в січні 1873 р. Історичного товариства Нестора-літописця. Проте найбільш плідну діяльність громадівці розгорнули завдяки появі **Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства**, яке стало центром українознавчих досліджень, та придбання ними газети «**Київський телеграф**» — легальної трибуни, яка відкривала нові можливості для українознавчої діяльності.

Урок трудового навчання в Колегії П. Галагана. Друга половина XIX ст.

2. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. У 1869 р. клопотаннями Російського географічного товариства Павлу Чубинському було доручено очолити експедицію до Південно-Західного краю (Правобережна Україна) для вивчення народонаселення регіону.

П. Чубинський значно розширив програму досліджень, долучивши до неї, крім етно-соціальних і демографічних характеристик, ще й побутові та культурні особливості населення. Він вивчав межі не тільки Південно-Західного краю, а й інші українські етнічні території.

Зусиллями членів експедиції, яка працювала із травня 1869 р. й до осені 1870 р., було досліджено 54 повіти восьми губерній і зібрано багатий етнографічний матеріал — пам'ятки усної народної творчості, записи весільних обрядів, місцевих говірок, звичаєве право Правобережної України. Також було отримано відомості про заняття населення, заробітну плату, урожаї, стан торгівлі та промисловості.

Урочисте відкриття Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства відбулося 13 лютого 1873 р. у Києві. Головою відділу обрали Г. Галагана, управителем справ — П. Чубинського. Друкованим органом відділу стали «Записки Південно-Західного відділу І.Р.Г.Т.». Неформальним органом відділу була також газета «Київський телеграф», що виходила в 1874—1876 рр. До її редакційного комітету увійшли М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Лисенко, П. Житецький. Газета стала захисником і пропагандистом великої і плідної праці з вивчення культури українського народу, яку розгорнули діячі київської «Української громади» під покровительством відділу.

Не порушуючи жодних законів і циркулярів, вживаючи тільки російську мову, вчені-гуманітарії створили в Наддніпрянщині справжній науковий центр з українознавства. За роки існування відділу (1873—1876 рр.) було зібрано матеріали та видано сім томів «Праць Південно-Західної експедиції» (по 1200 сторінок кожний), два томи «Записок Південно-Західного відділу І.Р.Г.Т.», три томи праць М. Максимовича. Зусиллями членів відділу було створено етнографічний музей, бібліотеку, архів.

Минуло небагато часу, і активна українознавча праця занепокоїла як поліцію, так і тих представників українства, російської громадськості, які віддано служили владі.

3. Емський указ. У січні 1875 р. київський цензор І. Пузиревський отримав від начальника головного управління у справах друку таємний наказ: «...пропонується вам під час цензурування зазначеної газети “Київський телеграф” ставитися до неї з особливою обачністю та, між іншим, не допускати в ній жодних статей, що проводять українські тенденції».

Після цього почали з'являтися доноси, у яких представників українського руху звинувачували в сепаратизмі. Найбільше зусиль для дискредитації українського руху доклав полтавський поміщик М. Юзефович, колишній член київської

Павло Чубинський (1839—1884) вдало поєднував талант поета, організатора і прискіпливого дослідника. Він народився в Борисполі під Києвом. Навчався в 2-й Київській гімназії, потім — на юридичному факультеті Петербурзького університету. Активно працював у недільних школах Санкт-Петербурга, співпрацював із журналом «Основа». Повернувшись після навчання на Батьківщину, П. Чубинський став провідним членом київської «Української громади». Його наукова діяльність неодноразово відзначалася нагородами, у той час як громадсько-політична зазнавала переслідувань. Приводом до цього були його українофільські переконання, а особливо вірш «Ще не вмерла України...», який згодом став національним гімном нашої держави. П. Чубинського двічі висилали з Києва, наслідком чого стала тяжка хвороба, яка й спричинила його передчасну смерть.

- Що спонукало російську владу видати чергову заборону української мови?

3 Емського указу (1876 р.)

- 1) Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоросійському наріччі.
- 2) Друкування і видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток та б) творів красного письменства, але з тим, щоб при друкуванні історичних пам'яток безумовно дотримуватися правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати жодних відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні.
- 3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоросійському наріччі, а також друкування на ньому текстів до музичних нот.
- 4) Припинити видання газети «Київський телеграф».

? До чого, на вашу думку, мали призвести встановлені указом заборони стосовно української мови?

Емський указ негативно вплинув на український рух, а саме:

- обмежував засоби, за допомогою яких можна було впливати на пробудження національної свідомості українського народу;
- стримував розвиток української культури;
- на деякий час призвів до дезорганізації українського руху в Наддніпрянській Україні, але не до його припинення.

«Української громади». Як відданий служитель імперії, він не міг погодитися з українознавчою спрямованістю діяльності відділу. За дорученням царя було створено спеціальну комісію, яка дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на простонародному українському наріччі означало б закласти тривалу основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії».

Члени комісії надавали українському питанню настільки велику увагу, що навіть потурбували царя, коли він перебував на відпочинку в німецькому місті Емс. Комісія підготувала йому на підпис таємний указ, що отримав назву **Емського указу** (від назви міста). 18 (30) травня **1876 р.** указ набув чинності.

Емський указ в цілому повторював Валувеський циркуляр, але з деякими відмінностями. Він різко посилив обмеження проти української культури, заборонивши ввезення книжок українською мовою, друкування й видання в Росії оригінальних українських творів та перекладів, п'єс для театральних вистав, текстів до нот, крім історичних пам'яток зі збереженням правопису оригіналу. Указ припинив діяльність громад, ліквідував Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, установив суворий контроль над художніми творами українською мовою, які мали друкуватися російським правописом. Заборонялася діяльність театральних труп із суто українським репертуаром, українська п'єса мала йти наприкінці репертуару, після російських. Окремий пункт Емського указу стосувався особисто М. Драгоманова й П. Чубинського, яким було заборонено жити в Україні.

Чиновникам Міністерства освіти було рекомендовано особливо обережно добирати вчителів для шкіл у південно-західній частині імперії. Перевага мала надаватися росіянам. Тим учителям-українцям, які здобули освіту в Київському, Харківському, Одеському навчальних округах, пропонувалося виїжджати на роботу за межі українських земель.

Пункти Емського указу були дещо пом'якшені в 1881 р., коли уряд дозволив друкувати українською мовою словники, щоправда, російською абеткою. У цілому Емський указ зберігав чинність до 1905 р.

4. Стара громада. Молоді громади. М. Драгоманов. Після Емського указу громадський рух не припинився, хоча й був змушений перейти до нелегальних форм діяльності.

Діячі київської «Української громади», заявивши про розпуск організації, продовжили свою діяльність підпільно. У результаті кількість членів громади зменшилася зі 100 до 55 осіб. У нових умовах київські громадівці й далі опікувалися справами культури, підтримуючи «свідомих українців» і допомагаючи їм влаштовуватися на службу.

Емський указ поставив перед провідниками українського руху питання про подальший розвиток. Підпільна робота була несумісна з культурницькою діяльністю. Як і на початку 70-х рр. XIX ст., постала проблема знайти легальний спосіб для пропаганди своїх ідей.

У межах Російської імперії, де українська мова перебувала під забороною, це було неможливо. Тому громадівці вирішили організувати за кордоном український національний центр, який мав налагодити видання вільної української преси й представити український рух у Європі. Виконати таке завдання громада доручила **Михайлу Драгоманову**, якого за Емським указом було звільнено з Київського університету.

Для українського руху важливими були погляди М. Драгоманова на майбутній державний устрій. Він не виступав за відокремлення України від Росії, стояв на федералістських позиціях. Однак при цьому М. Драгоманов виходив із можливості реорганізувати Російську імперію. Він бачив її не централізованою державою, а вільною конфедерацією автономних регіонів. Такі його погляди спиралися на положення, що в українському суспільстві не було сил, які могли б довести справу національного визволення України до кінця. Не протиставляючи народи одне одному, М. Драгоманов доводив самотність українців, їхню здатність самотійно вирішувати питання суспільного життя.

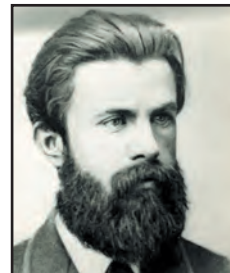
Наступ на українську культуру в 1875—1876 рр. змусив М. Драгоманова залишити Батьківщину. У Женеві (Швейцарія) він разом з іншими українськими політемігрантами видавав перший український політичний журнал «**Громада**» (1878—1879, 1880, 1882 рр.). Цей часопис став друкованим органом, де були узагальнені погляди громадівців і висунуто програму українського руху. В основі програми лежали такі принципи, як **демократизм** (запровадження демократичних прав і свобод та відповідних установ, які б їх захищали), **федералізм** (здобуття національно-культурної автономії України у складі федеративної держави), **культурництво** (покращення рівня освіти народу), **еволюційність** (упровадження нового ладу шляхом поступових реформ), **соціалізм** (запровадження принципу соціальної справедливості). У програмі також зазначалося, що тенденції українського руху збігаються із загальним напрямком загальнолюдського прогресу. Однак такі погляди М. Драгоманова для діячів Старої громади виявилися занадто радикальними. Після взаємних звинувачень вони припинили співробітництво. У 1889 р. М. Драгоманов переїхав до Софії (Болгарія), де займався викладацькою діяльністю.

М. Драгоманов мав вплив на українців не лише в Росії, а й у Галичині. Його ідеї підтримувала молодь. Поширенню соціалістичних ідей та створенню гуртків у Галичині та Наддніпрянській Україні допомагали друзі М. Драгоманова — М. Зібер і С. Подолинський. Під впливом ідей М. Драгоманова в Наддніпрянській Україні організувалися **Молоді громади**, у яких гуртувалася переважно студентська молодь. Їх приваблювала ідея поєднання боротьби за національне й соціальне визволення.

5. Громадівський рух у 80-х рр. XIX ст. «Київська старовина». 80-ті рр. XIX ст. увійшли в історію національного відродження в Наддніпрянщині як «мертві роки». Серед більшості членів Старої громади поширилась думка, що будь-які

- Чи можна стверджувати, що члени молодих громад висловлювали більш радикальні погляди, ніж їхні попередники?

Залучення до громади нових членів відбувалося за рекомендацією щонайменше двох громадівців, після оголошення на двох зібраннях на третьому зібранні таємним голосуванням. Якщо хоч один голос був проти, то кандидата не приймали, оскільки в такому братстві, яким вважалася громада, не могло бути того, щоб хтось «проти когось щось мав». Така система формування громади робила її досить консервативною й вирізняла серед інших громад, що засновувалися молоддю. Від цього й походила її нова назва — **Стара громада**.

Михайло Драгоманов (1841—1895) належав до молодшого покоління Старої громади. На час приєднання до громадівців він був переконаним демократом, маючи палке бажання допомогти своєму народу. М. Драгоманов відчував потребу вийти за межі культурно-просвітницької діяльності громадівців і перейти до розв'язання політичних, соціально-економічних і національних проблем. Тому його погляди вносили в український рух нову ідеологію, хоча вона не одразу набула поширення в колі інтелігенції.

спроби політизації українського руху можуть викликати нову хвилю переслідувань, а отже, повне його придушення. Старі громадівці вважали за потрібне зосередити свою діяльність лише на ниві культурництва, вести «поважне життя осередків українства в Російській імперії», продовжувати формувати національну самосвідомість народу не через нелегальну пропаганду, а за допомогою законної культурно-освітньої діяльності. Така позиція суперечила гаслам, що проголошувались М. Драгомановим у журналі «Громада». Як уже згадувалося, це спричинило різкі суперечки між М. Драгомановим і лідерами Старої громади. Спільної мови так і не було знайдено. Стара громада в 1886 р. відмовила в подальшому фінансуванні діяльності М. Драгоманова за кордоном.

В умовах заборони українського слова вихід громадівці вбачали у виданні альманахів. Зміст їх був здебільшого художньо-літературний, інколи з'являлися матеріали бібліографічного або етнографічного характеру. Перший альманах під назвою «Луна» з'явився 1881 р. У 1883 р. в Києві вийшов альманах «Рада», у 1885 р. в Одесі — український збірник під назвою «Нива». Наступного року в Херсоні була надрукована збірка «Степ» тощо. Проте альманахи не могли замінити періодичні видання. Зрештою завдяки зусиллям Старої громади та фінансовій підтримці підприємця-мецената В. Симиренка стало можливим видання російськомовного журналу на історичну тематику «Київська старовина». Його перший номер з'явився в січні 1882 р. За час існування журналу (до 1907 р.) вийшли друком 97 номерів. Це були праці й матеріали з історії та археології України, етнографії, мовознавства, спогади тощо. У журналі співпрацювали В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, М. Костомаров, Д. Багалій та багато інших.

Однак орієнтацію саме на культурницький аспект діяльності сприймали не всі. Молодь здебільшого «йшла в революцію», відавала свої сили політичній боротьбі. Вони не тільки залишали без уваги національні інтереси свого народу, а й із презирством ставилися до тих «вузьких культурників», що присвячували себе «малим ділам» замість боротьби за «великий схід революційного сонця».

Важливим наслідком періоду 80-х рр. XIX ст. для українського руху було те, що його провідники усвідомили: цей рух потребує щоденної наполегливої праці, що не дозволить йому зійти нанівець. Вони вирішили зосередитися на Галичині, де були більш сприятливі умови для розвитку українського руху, але не припинили діяльність і в Наддніпрянській Україні.

6. Студентський громадівський рух у 90-х рр. XIX ст. «Братство тарасівців». 90-ті рр. XIX ст. стали часом, коли молодь активно організовувала гуртки та більші товариства з єдиною метою — зробити щось корисне для свого народу.

Із 1896 р. в Києві існувала таємна громада «Молода Україна» із понад сотнею учасників, що сповідувала ідеї і соціалізму, і національної самостійності українців. За даними поліції, таких громад було 22, причому найважливіші

У 1898 р. провідники українського студентства скликали перший з'їзд студентських громад, який відбувався нелегально. На з'їзді було прийнято постанови, у яких, зокрема, проголошувалося: «Ми, українська молодь... домагаємося рівності всіх перед законом... свободи совісті і рівності всіх віросповідань, просвіти на рідній мові, уведення обов'язкової безплатної науки... конституційної свободи з політичною автономією, свободи слова, друку і зборів». Також висувалися вимоги обов'язкового вивчення студентами української культурної та політичної спадщини, поширення просвіти в народі, проведення соціально-економічних реформ. Через рік українські студенти провели другий з'їзд, на якому заснували свою Центральну спілку. Основні принципи діяльності спілки були такими: 1) «зупинити згубну для нашої нації русифікацію студентської молоді в Наддніпрянщині і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам свого народу»; 2) «довести до відома як народних мас, так і інтелігенції, що поганий соціально-економічний і культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного гноблення як безпосереднього наслідку російського панування».

з них — у Києві, Чернігові, Лубнах та Одесі. Входили до них переважно студенти. Члени громад усвідомлювали, що до спільної мети треба йти разом.

Найбільш радикально налаштованою серед студентських громад було «Братство тарасівців», що існувало в 1891—1898 рр. Воно започаткувало період політизації та націоналістичну течію в українському русі в Наддніпрянщині.

На початку 90-х рр. XIX ст. в Києві утворився студентський гурток, до якого входили **М. Міхновський, В. Шемет, А. Кучинський** та інші. Ще в 1891 р. під час перепису рухомого майна в Полтавській губернії відомий українофіл **О. Русов** залучив до цієї роботи студентів. До складу гуртка увійшли **І. Липа, Б. Грінченко, М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик**. Улітку 1891 р. вони, склавши на могилі Т. Шевченка клятву вірності ідеї визволення України, заснували таємне товариство, яке згодом назвали «Братство тарасівців». Воно було створене за принципами таємної організації й поділялося на «п'ятірки», які в середині 90-х рр. XIX ст. діяли в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах.

Першим виступом братства стало проголошення «Декларації віри молодих українців» на шевченківських роковинах у березні 1893 р. в Харківському університеті. Того ж року вона була надрукована у львівській газеті «Правда». У ній проголошувалися такі принципи: 1) українці є окремою нацією; 2) як і кожна нація, українці потребують національної волі для праці й розвитку; 3) повна автономія України (на той час на це гасло не наважувався ніхто); 4) єдність українського народу (це гасло стало зародком майбутньої ідеї соборності Української держави); 5) негативне ставлення до українофільства (культурництва), але при цьому визнання його користі для національного руху; 6) необхідність існування українських шкіл; 7) вживання української мови тощо. На тлі занепаду українського громадсько-політичного руху після Емського указу ідеї, висловлені в промові, виглядали національним радикалізмом.

Ідеї братства знайшли своїх прихильників, але значного поширення не набули. Причиною цього було різко негативне ставлення до них представників інших течій українського руху. До цього додавалося ігнорування членами братства соціально-економічних питань.

У 1893 р. в Києві відбувся організаційний з'їзд братства. Проте «Братство тарасівців» не мало конкретної програми дій, а іноді просто дублювало старе культурництво у своєрідних формах (наприклад демонстративне носіння національного одягу). Тому поступово воно стало занепадати, а наприкінці 90-х рр. XIX ст. фактично розпалося. Цьому сприяли й поліцейські переслідування членів організації.

7. Загальноукраїнська безпартійна організація (ЗУБО).

Починаючи із 90-х рр. XIX ст. відбувалось і своєрідне організаційне оформлення культурництва, діяльність якого була спрямована на закладення основ майбутньої політичної організації. Першим кроком на цьому шляху стало створення в 1898 р. на з'їзді громад Наддніпрянщини в Києві зусиллями **В. Антоно-**

Учасники «Братства тарасівців» у Харкові. 1891 р.

ЗУБО об'єднувала значну частину української інтелігенції, безпосередньо пов'язаної з народними масами. Однією зі сфер її діяльності було працевлаштування в земствах національно свідомих інтелігентів та поширення в Наддніпрянській Україні забороненої літератури. Діяльність організації розгорталася здебільшого під прикриттям якихось офіційних державних установ, завдяки чому вона уникала ускладнень у відносинах із поліцією.

Історичне значення громадівського руху:

- поєднали лівобережних та правобережних діячів в одних організаціях;
- забезпечили наступність поколінь в українському русі;
- довели, що українці мають глибоке історичне коріння, етнічні особливості й межі розселення;
- справили чималий вплив на український рух на західноукраїнських землях;
- наукова діяльність громадівців поповнила українську науку новими досягненнями.

Працюємо з хронологією

1873—1876 рр. — діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

1876 р. — Емський указ.

1878—1879, 1880, 1882 рр. — видання М. Драгомановим першого українського політичного журналу «Громада».

1891—1898 рр. — «Братство тарасівців».

1898 р. — заснування

Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО).

вича та О. Кониського **Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО)**. Восени 1898 р. вона об'єднувала вже 22 громади в різних містах України. До організації входило 438 членів. Значну фінансову підтримку ЗУБО надавав підприємець-меценат В. Симиренко. Керівництво організацією здійснювала рада, яку в різні роки очолювали композитор М. Лисенко, історик В. Антонович. При раді діяв видавничий гурток, на основі якого утворилось українське видавництво «Вік».

Отже, на перший погляд, ЗУБО опікувалася тими самими культурницькими справами, що і її попередники. Однак це культурництво було вже не гуртківським, а орієнтувалося на інтелігенцію, особливо сільську. Крім того, діяльність розкиданих по українських землях та ізольованих громад почали координувати з одного центру. Культурницький етап національно-визвольної боротьби почав переходити до політичного етапу.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- урядові заборони, під які підпадав український рух;
- перехід від культурницької роботи в межах громад до політичної діяльності М. Драгоманова та молодих громад.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Хто з них?». **Правила гри.** Учні та учениці вибирають зі списку історичну особистість (тут: В. Антонович, П. Чубинський, М. Драгоманов та інші). Учитель/учителька зачитує перелік подій, на які мають відгукуватися головні герої, якщо вони брали в них участь.
2. **Колективне обговорення.** Чим діяльність громадівців наприкінці 60 — на початку 70-х рр. XIX ст. відрізнялася від попереднього періоду? 3. Яку роль у тогочасному українському русі відіграла діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства? 4. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, як був прийнятий Емський указ. Який він мав вплив на український рух? 5. Охарактеризуйте роль в українському русі Старої громади і Молодих громад. 6. Якими були особливості й здобутки громадівського руху у 80-х рр. XIX ст.? 7. Як розгортався й чим відрізнявся від попередників студентський громадівський рух 90-х рр. XIX ст.? 8. Як утворилося «Братство тарасівців»? Чому з ним пов'язують початок політизації й виникнення націоналістичної течії в українському русі? 9. Яку роль в українському русі відіграла Загальноукраїнська безпартійна організація?
10. Завершіть складання таблиці «Громадівський рух у Наддніпрянській Україні» (с. 111). 11. Проведіть дискусію за проблемою «Якими були здобутки українського руху в Наддніпрянщині наприкінці 60 — у 90-х рр. XIX ст.?».
12. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією про життя і діяльність П. Чубинського, М. Драгоманова або Б. Грінченка (на вибір).

§ 19. Народницький рух у Наддніпрянській Україні

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити причини появи, масштаби, напрями, особливості діяльності народницького руху в Наддніпрянщині.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які загальноросійські політичні, революційні рухи діяли на українських землях у першій половині XIX ст.? 2. Які зміни відбулися в Російській імперії на початку 60-х рр. XIX ст.?

1. Народницький рух та його ідеологія. Народницькі гуртки в Україні. Обмеженість і непослідовність реформ 60-х рр. XIX ст. спричинили зростання невдоволення різних верств суспільства. Молодь, схильна до максималізму, стала основою радикального руху, який виступав за прискорення докорінних змін. Радикально налаштовану молодь імперії, що об'єднувалася в таємні організації для боротьби з існуючим ладом, називали **народниками**. Ця назва походила від ідеалізації молодою інтелігенцією народу (в умовах Російської імперії — селянства). Народники, запозичивши ідеологію своїх попередників О. Герцена, М. Чернишевського про селянський соціалізм, стала на шлях боротьби проти царизму.

З'явившись наприкінці 60-х рр. XIX ст., народницький рух став вагомим чинником суспільно-політичного життя в середині 70-х рр. Народники були переконані в тому, що колективістські традиції сільської громади є основою соціалістичної організації суспільства. Росія, на їхню думку, на відміну від країн Західної Європи, мала обминути капіталістичну стадію розвитку, а селянство народники вважали рушійною силою революції на шляху суспільства до соціалізму.

У загальноімперському русі народників взяла активну участь і радикально налаштована українська молодь, яку не задовольняли культурницькі межі українського руху.

До лав російських народників належало багато українців (Д. Лизогуб, М. Кулябко-Корецький, І. Рашевський, В. Малинка, М. Кибальчич, С. Перовська та інші), але вони майже не цікавилися визвольними прагненнями поневолених Росією народів і не вважали їх із погляду інтересів революції варти уваги. Лише інколи російські народники вживали українську мову в пропагандистських цілях (зокрема, відома Ф. Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» 1875 р.).

Перший гурток народників було організовано 1871 р. в Санкт-Петербурзі Михайлом Чайковським. Згодом подібні гуртки виникли у багатьох містах імперії.

Народництво в Україні розвивалося майже так, як і в усій Російській імперії, але з деякими особливостями. Тут воно, попри своє соціальне спрямування, мусило зважати на український національний рух, національні особливості українців, їхнє історичне минуле. До того ж в українському селі селянська громада не відігравала такої ролі, як у центральних районах Росії, а в українського селянства було розвинено по-

- На яких ідеологічних засадах формувався народницький рух?

Народництво — це загальноросійський рух різночинної інтелігенції, який виник під впливом ідей соціалізму й особливостей розвитку Російської імперії в другій половині XIX ст. Народники виступали за повалення самодержавства шляхом селянської революції.

Студент. Художник М. Ярошенко. 1881 р.

М. Бакунін виступає перед прихильниками. 1869 р.

чуття власності. Це вступало в суперечність із головною ідеєю народництва про природну схильність селян до соціалізму.

Перший гурток виник у Києві в 1872 р. (П. Аксельрод, Г. Гуревич, С. Лур'є та інші). У 1873 р. в Одесі сформувався один із найбільших у Російській імперії гурток під керівництвом Ф. Волховського. Із-поміж 115 його членів були такі відомі в майбутньому діячі народницького руху, як А. Желябов, А. Франджалі, С. Чудновський, В. Костюрін та інші.

Розгортання народницького руху спричинило суперечки щодо найефективніших методів досягнення поставленої мети. Один із напрямів, пов'язаний із відомим російським народником Петром Лавровим, обстоював поступовий підхід у готуванні народу до революції за допомогою освіти та пропаганди. Інший підхід був пов'язаний з постаттю відомого не тільки в Росії, але й в Європі Михайла Бакуніна. Він був засновником нового напрямку в революційному русі — анархізму, який заперечував необхідність державної та іншої політичної влади, проповідував необмежену свободу особи. Прихильники анархізму (бакунізму) вважали, що народ, який живе в злиднях, завжди готовий до повстання (бунту). Його лише необхідно підняти на бунт, що переросте в революцію. М. Бакунін стверджував, що для здійснення революції можна використовувати будь-які засоби: «Ніж, отрута, зашморг — революція все однаково виправдовує».

В Україні найбільш активним гуртком бакуністів була «Київська комуна». Вона об'єднувала до 80 осіб, переважно студентів. Такі її члени, як Віра Засулич, Володимир Дебогорій-Мокрієвич та Яків Стефанович, згодом стали відомими революціонерами-народниками.

Крім двох зазначених напрямів, існував ще й третій, ідеологом якого був П. Ткачов. Він уважав, що в Російській імперії ні пропаганда, ні заклик до народного бунту не дадуть бажаного результату. На його думку, єдиним способом досягти змін у суспільстві була революційна змова, а саме: невелика група змовників, вдавшись до державного перевороту, мала захопити владу, а потім здійснити необхідні соціалістичні перетворення.

- Чому «ходіння в народ» народників зазнало поразки?

«Побіжчик». Художник К. Савицький. 1883 р.

2. «Ходіння в народ». Чигиринська змова. У 1874 р. близько 3 тис. народників «пішли в народ». Вони розгорнули пропагандистську роботу серед селянства. Кинувши навчання в університетах, переодягнувшись у селянський одяг, народники поширювали в селах революційні соціалістичні ідеї. Проте «ходіння в народ» не досягло своєї мети. Майже всі учасники «ходіння» зазнали репресій із боку уряду. Селяни остерігалися мати справу з чужинцями з міста, а іноді навіть допомагали жандармам викривати революціонерів. Якщо народникам удавалося налагодити контакт, то селяни слухали тільки те, що безпосередньо стосувалося їхніх потреб, а розмов про соціалізм узагалі не розуміли. Селяни вірили в «доброго» царя, який задовольнить прагнення селян про справедливий

розподіл землі та покарає кривдників (поміщиків і чиновників).

Провал «ходіння в народ» змусив народників шукати нових способів боротьби.

Одним із них стало об'єднання революціонерів-народників у єдину організацію, яка мала координувати й спрямовувати діяльність усіх революційних сил. Восени 1876 р. в Санкт-Петербурзі було створено законспіровану революційну організацію «Земля і воля». У різний час до неї входило понад 60 активних членів, серед них були й вихідці з України: син павлоградського купця Йосип Аптекман, син тульчинського купця Лев Дейч, син військового лікаря з Полтавщини Сергій Кравчинський, нащадок давнього старшинського роду з Чернігівщини Дмитро Лизогуб та інші. У програмі «Землі і волі» наголошувалося на необхідності створення «народно-революційної організації». Для цього передбачалося розгорнути широку агітацію серед населення, викликати протест проти дій влади та організувати збройні бунти. Перехід до нового суспільства мав відбутися через передачу землі селянам, громадське землеволодіння та мирське самоврядування. Причому захопити владу передбачалося в найкоротший термін завдяки насильницького перевороту.

Народницькі організації, що діяли в Україні, не вступили до складу «Землі і волі», проте підтримували з нею тісні зв'язки. Вони ще на початку 1875 р. об'єдналися в гурток «Південних бунтарів» на чолі з В. Дебогорієм-Мокрієвичем. До його складу входило 30 осіб, у тому числі І. Бохановський, Л. Дейч, В.Засулич, М. Ковалевська та інші. У 1877 р. із гуртка відокремилася група Я. Стефановича, що намагалася використати заворушення, що охопили селян Чигиринського та Черкаського повітів Київської губернії, для організації повстання, що мало перекинутися на інші повіти. Ураховуючи досвід, Я. Стефанович вирішив скористатися з монархічних настроїв селянства. Із допомогою Л. Дейча й І. Бохановського він сфальсифікував «Височайшу таємну грамоту», у якій писалося, що цар знає про тяжке становище своїх підданих, але йому заважають поміщики. Тому селяни самі мають подбати про себе: скинути поміщиків і справедливо розділити всі землі. А для цього їм потрібно об'єднатися в «таємні дружини». Статут цих підпільних селянських організацій теж було розроблено.

Я. Стефанович, видаючи себе за царського комісара, спираючись на «царські грамоти», почав організовувати нелегальну селянську організацію «Таємна дружина». У середині 1877 р. вона налічувала близько 2000 членів, на чолі її стояв отаман Є. Олійник. 1 жовтня 1877 р. планувалося розпочати повстання. Проте у вересні змову було розкрито, а близько 1000 її учасників заарештовано. Події в Чигиринському повіті, відомі як Чигиринська змова, були єдиним масовим селянським виступом, спровокованим народниками.

Приїзд вчительки до села. Художник В. Маковський. 1896—1897 рр.

Вечірка. Художник В. Маковський 1875—1897 рр.

- Чим був зумовлений перехід народників до терористичної діяльності?

Так, 23 лютого 1878 р. в Києві В. Осинський, І. Івичевич та О. Медведєв вчинили невдалий замах на відомого своєю непримиренністю до народників заступника прокурора київського окружного суду М. Котляревського. У травні Г. Попко кинджалом заколов жандармського поручика барона Г. Гейкінга, відомого своєю боротьбою проти народників. Найбільшого розголосу набрало вбивство Г. Гольденбергом за участю Л. Кобилянського харківського губернатора Д. Кропоткіна за жорстоке поводження в місцевих тюрмах з політичними в'язнями.

Арешт. Художник А. Шуригін. 1867 р.

3. Терористична діяльність народників. Розгром і занепад народницького руху.

Втративши віру в те, що селянство здатне піднятися проти самодержавства, народники переглянули тактику боротьби та вдалися до терору. Постріл В. Засулич у петербурзького градоначальника Ф. Трепова в січні 1878 р. та її виправдання в суді породив хвилю замахів на вищих чиновників царського апарату й безпосередньо на царя.

Терор народників від самого початку був приречений на поразку. Без широкої народної підтримки змінити існуючий лад було неможливо. На боротьбу проти народників кинули всі сили поліції. Протягом 1878—1879 рр. поліція розгромила найбільші гуртки ц групи та віддала до суду їхніх учасників.

Незважаючи на репресії, радикально налаштовані народники намагалися активізувати терористичну діяльність. Проте не всі поділяли такі погляди.

У серпні 1879 р. «Земля і воля» розпалася на самостійні організації — «Народна воля» та «Чорний переділ». «Народна воля» відкрила новий етап революційного руху — етап революційного терору. У ній склалася військова організація. Подібні гуртки існували в Одесі, Миколаєві, Херсоні та інших містах України. Члени організацій здійснили терористичні акти проти вищих чиновників і царя. Найбільш активними членами «Народної волі» в Україні були І. Глушков, В. Бичков, І. Левинський, М. Тригона, В. Жебуньов, В. Фігнер та інші. Винесений народовольцями смертний вирок царю Олександру II було виконано 1 березня 1881 р. Однак до позитивних результатів це не призвело. Загибель царя викликала загальний осуд насильства в суспільстві та підірвало довіру до народного руху. Наступний цар Олександр III посилив репресії проти народників, а у внутрішній політиці проводив політику контрреформ. Політика революційного терору зазнала цілковитої поразки.

Члени «Чорного переділу» залишилися вірними ідеям «Землі і волі» та продовжили пропагандистську діяльність. До керівництва цієї організації входили, зокрема, П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Засулич, Г. Плеханов, Я. Стефанович. Гуртки «Чорного переділу» діяли в Києві, Харкові та інших містах України. Переслідування з боку поліції змусили засновників «Чорного переділу» емігрувати.

Отже, ні терористична, ні пропагандистська діяльність народників не досягла поставленої мети. Серед лідерів руху поширювалося усвідомлення помилковості їхніх поглядів і переконань. Здійснити соціалістичну революцію, спираючись на селянство, виявилось неможливим.

Наприкінці 80 — на початку 90-х рр. XIX ст. народницький рух поступився масовому робітничому і соціалістичному рухам. Упродовж 90-х рр. XIX ст. одна частина народників перейшла на позиції лібералізму, друга — сприйняла марксизм, третя — залишилася на старих позиціях, організувавши на початку XX ст. Партію соціалістів-революціонерів.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- народницький рух, як загальноросійський, що боровся проти самодержавства;
- формування перших гуртків народників в Україні;
- наймасштабніші акції народників;
- розкол у народницькому русі;
- найбільші терористичні акти народників.

Запитання та завдання

- ◆ **1.** Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте героя/героїню». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує на картку прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) і часу відгадати про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.
- ▲ **2.** Висловіть обґрунтовану думку про причини появи народницького руху. **3.** Що лягло в основу ідеології народництва? Чи можна стверджувати, що ідеологічні засади стали передумовою поразки руху? **4.** Наведіть факти, на підставі яких можна стверджувати, що народники не знайшли шлях до порозуміння з народом для поширення своїх поглядів. **5.** Що таке Чигиринська змова?
- ✦ **6.** Охарактеризуйте основні течії народницького руху. **7. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, що спонукало народників до терористичних методів боротьби. Чому навіть убивство царя не наблизило народників до мети боротьби? **8.** Заповніть таблицю «Етапи розвитку народницького руху».

Етапи	Хронологічні межі	Організаційні форми	Лідери	Характеристика

- ★ **9.** Якими були основні особливості народницького руху на українських землях? **9.** Колективне обговорення. Визначте причини занепаду народницького руху.

Працюємо з хронологією

- 1872 р.** — утворення першої народницької організації в Україні.
1874 р. — «ходіння в народ».
1877 р. — Чигиринська змова.
1878 р. — перший терористичний акт народників.
1879 р. — розкол у народницькому русі.

Арешт пропагандиста. Художник І. Рєпін. 1892 р.

§ 20. Національне відродження кримських татар. Соціал-демократичний та земський рухи

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості кримськотатарського національного відродження; аналізувати виникнення й початок робітничого та соціал-демократичного рухів; характеризувати земський рух.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як і коли було ліквідовано Кримське ханство? 2. Якими були особливості робітничого руху в тогочасній Європі? 3. У чому полягала ідеологічна концепція соціалізму? 4. Поясніть сутність марксистського вчення. 5. Що таке земства? Якими були їхні повноваження?

- Якій стадії відповідав національний рух кримських татар наприкінці XIX ст.? Що таке джадидизм?

Клерикалізм — політичний напрям, прибічники якого виступають за панування церкви й духовенства в суспільно-політичному та духовному житті країни.

Ісмаїл Гаспринський усе своє життя присвятив захисту прав кримських татар, їх виживання як народу і національне відродження. У 1875 р., після повернення до Криму з Туреччини його було обрано депутатом міської думи, а пізніше — міським головою Бахчисарая. Саме завдяки його зусиллям було втричі збільшено бюджет міста, розпочато суттєві перетворення в міському господарстві й збільшено представництво бахчисарайських татар в органах місцевого самоврядування.

1. Розгортання національного відродження кримських татар. І. Гаспринський. Процес становлення кримськотатарського національно-визвольного руху розпочався у 80-х рр. XIX ст. Його основні ідеї сформувалися в Туреччині й пов'язані з виникненням руху молодотурків, які боролися проти султанської монархії в країні та всього того, що перешкоджало розвитку турецького народу. У Стамбулі — тогочасному центрі освіти — татарська інтелігенція під впливом молодотурків почала розвивати свій рух. Молодотурки відіграли помітну роль у подальшому розгортанні кримськотатарської національно-визвольної боротьби. Вони вважали за необхідне відмовитися від традиційного для татарського суспільства **клерикалізму**, боротися за підняття рівня освіченості народу, за зміни у традиційній соціальній структурі й статусі жінок. В економічній сфері вони виступали за визволення селянської праці від будь-якого гноблення.

У національному питанні молоді татарські націоналісти були прибічниками захисту національної самосвідомості свого народу й кримськотатарської самостійності. Найбільш яскравим представником цих ідей став **Ісмаїл Гаспринський** (1851—1914). Його погляди, хоча й були досить утопічними, знаходили підтримку в кримськотатарському середовищі. Самого І. Гаспринського татари поважали як захисника скривджених і прибічника рівноправ'я татар.

Із 1883 р. І. Гаспринський почав видавати в місті першу національну газету «Терджиман» кримськотатарською й ро-

З ім'ям І. Гаспринського пов'язане виникнення **джадидизму** — просвітнянського руху народів ісламського Сходу. У його основі був новий звуковий спосіб навчання грамоти, коли окремі літери відповідали конкретні звуки. Він розробив нові методи навчання, завдяки яким навчанню кримськотатарських дітей було надано більш світського характеру. Для своїх новометодних шкіл він написав і видав власну серію навчальних посібників, найвідомішим серед яких став «Учитель дітей» у чотирьох випусках. Учителі шкіл під керівництвом І. Гаспринського поширювали його ідеї у кримськотатарському середовищі, сприяли оновленню повсякденного побуту й усього духовного життя народу.

сійською мовами. Тривалий час вона була єдиним тюркомовним періодичним виданням у Російській імперії.

За своїм світоглядом І. Гаспринський був лібералом, виступав за дружбу слов'янських і кримськотатарських народів, релігійну терпимість та співпрацю християн і мусульман, категорично відкидав соціалістичні ідеї та методи боротьби.

На честь І. Гаспринського встановлено пам'ятники в Сімферополі та Бахчисараї, його ім'ям названі кримськотатарська бібліотека у Сімферополі, вулиці та школи. У Бахчисараї існує музей І. Гаспринського.

2. Зародження соціал-демократичного і робітничого рухів.

Друга половина XIX ст. стала періодом поширення в Європі соціал-демократичного і робітничого рухів. Це пояснюється тим, що промислова революція та індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства — промислових робітників. Не маючи власності, вони могли поклатися лише на свою працю. Таке становище робило працівника, з одного боку, незахищеним перед життєвими негараздами (економічними кризами, хворобами, сваволею власника підприємства тощо), а з іншого — сприйнятливим до різних революційних учень, що обіцяли «світле майбутнє».

Одним із таких революційних вчень, що набув поширення у другій половині XIX — на початку XX ст., як ви знаєте зі всесвітньої історії, став **марксизм**. Він пов'язував соціалістичний переустрій суспільства саме з промисловими робітниками, або **пролетаріатом**.

Марксистське вчення як у Російській імперії взагалі, так і на території українських земель зокрема, знайшло багато прихильників. Проте слід зауважити, що в Європі марксизм виник із робітничого руху, у той час як у Російській імперії його носієм стала **інтелігенція**, що поспішила з «новими ідеями» в робітниче середовище.

Першими пропагандистами нового вчення на українських землях ще на початку 70-х рр. XIX ст. стали **Микола Зібер** і **Сергій Подолинський**.

Спочатку з основами свого вчення М. Зібер ознайомив студентів і колег у Києві в 1871 р. Головну увагу він зосереджував лише на економічному змісті вчення, пропускаючи його революційний бік. Інший поширювач марксизму С. Подолинський, як вам уже відомо, у 70-х рр. XIX ст. брав участь у громадському русі. Він організував у Відні видавництво популярної соціалістичної літератури, у Женеві разом із М. Драгомановим і М. Павликом започаткував видання журналу «Громада», а також надрукував власні брошури соціально-економічного змісту: «Про багатство та бідність», «Про хліборобство», «Ремесла і фабрики на Україні» та інші. С. Подолинський розробив оригінальну теорію «громадського соціалізму» (федерація вільних громадян), що ґрунтувалася на національних традиціях українського народу.

Перша постійно діюча марксистська група на українських землях під назвою «Російська група соціал-демократів» ви-

Кримські татари — продавці овочів на базарі в Сімферополі. Кінець XIX — початок XX ст.

- Що зумовило розгортання соціал-демократичного і робітничого рухів?

Пролетаріат (від латин. — незаможний громадянин) — суспільна верства позбавлених засобів виробництва найманих робітників, джерелом існування яких є продаж своєї робочої сили власникам засобів виробництва.

Керівники Николаївського південноросійського робітничого союзу. 1897 р.

- Із якою подією пов'язують початок політичної організації земств? Чи можна стверджувати, що земський рух мав деякі спільні цілі з українським?

никла в 1893 р. в Києві. Її організатором був Ювеналій Мельников. Він заснував ремісничу школу, яка була засобом розповсюдження марксистських ідей. Марксистські групи також з'явилися у Харкові, Одесі та Катеринославі. Нелегальні гуртки намагалися поширити марксистське вчення і встановити зв'язки з робітничим рухом.

Якісно новий крок соціалістичний (соціал-демократичний) рух зробив наприкінці 90-х рр. XIX ст. після появи в Санкт-Петербурзі під керівництвом **Володимира Ульянова (Леніна)** «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Подібні групи виникли в Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. Згодом ці гуртки об'єдналися в **Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП)**. У 1898 р. в Мінську (Білорусія) відбувся перший з'їзд партії. Із дев'яти його делегатів четверо (Н. Вигдорчик, Б. Ейдельман, К. Петрусевич, П. Тучапський) були представниками українських соціал-демократичних гуртків. Створена на з'їзді партія стала першою загальноросійською партією, що діяла й на українських землях.

Робітничий рух у Наддніпрянщині розпочався наприкінці 60-х рр. XIX ст. Спершу він мав стихійний характер. Виступи робітників відбувалися через погіршення умов праці, зменшення заробітної плати. Формами боротьби робітників були колективна відмова від роботи, знищення машин та обладнання, страйки тощо.

Із середини 70-х рр. XIX ст. робітничий рух почав набувати організованих форм. Першою робітничою організацією став «**Південноросійський союз робітників**», який виник у 1875 р. в Одесі на чолі з **Євгеном Заславським**. Об'єднавши близько 250 робітників, він розгорнув революційну пропаганду, поширював нелегальну літературу, керував страйками на заводах Одеси. Через дев'ять місяців після заснування організації було викрито, а її керівників засуджено.

3. Земський рух. Земства, що були виборними загальностановими органами місцевого самоврядування, уже своїм існуванням були опозиційними до централізованої державної системи Російської імперії. Незважаючи на те що в земствах більшість становили поміщики (близько 75 %), в умовах загальнореформаторських настроїв, що панували в імперії в 60—70-х рр. XIX ст., вони стали носіями ідей подальшої лібералізації Росії й запровадження конституції.

За своїм характером земський рух був ліберальним. В основу ліберального шляху суспільного розвитку була покладена ідея побудови економічного життя суспільства на засадах вільного ринку та конкуренції. Держава мала стати правовою, захищати демократичні права людини й мінімально втручатися в економічну сферу. Ідеальною формою правління ліберали вважали конституційну монархію. Не визнаючи революційних форм і методів боротьби, в основу своєї діяльності вони поклали пошук компромісу з правлячими колами.

Перші пореформені роки (кінець 60 — початок 70-х рр. XIX ст.) стали для земського руху часом організаційного становлення, усвідомлення місця й ролі серед суспільних сил, визначення головної мети та завдань. Основну діяльність було спрямовано на покращення соціально-економічного становища селянства, підняття його освітнього рівня.

На другому етапі діяльності (кінець 70 — початок 80-х рр. XIX ст.) земства стали центрами ліберальної опозиції. Відбувався активний процес об'єднання зусиль земств із метою домогтися проведення конституційних реформ у Російській імперії.

В умовах здійснення Олександром III політики контрреформ, опозиційна діяльність земств почала занепадати, а з прийняттям 12 червня 1890 р. закону про обмеження представництва недворянських станів у земствах вона майже припинилася. Проте на початку XX ст. земства знову стали одним із центрів опозиції самодержавству.

Земства відповідально поставились до справи розвитку господарства, медичного обслуговування, народної освіти, зв'язку, страхування, статистики тощо. Уже перші заходи земств виявили їхнє незнання ситуації, а з іншого боку, — з'ясували жахливу картину становища переважної частини населення. У більшості випадків дії земств, не передбачені законодавством, уряд сприймав як бунтівні й забороняв. Протягом 1866—1868 рр. земства були поставлені під суворий контроль губернаторів, їм заборонялося налагоджувати між собою зв'язки й виносити рішення з приводу урядових постанов. У такий спосіб царський уряд намагався не допустити перетворення земств на осередки опозиції.

Незважаючи на обмеження, окремі земства намагалися виробити загальні заходи щодо покращення незадовільного матеріального становища селянства. Так, наприклад, гласні чернігівського губернського земства І. Петрункевич та О. Карпінський протягом 1869—1875 рр. своїми запитами, зверненнями, скаргами порушували питання про постійне голодування селян Мглинського і Суразького повітів. Вони пропонували переоцінити їхні землі, знизити викупні платежі, організувати ощадно-позичкові каси, артілі та переселити в інші повіти найбідніших селян.

Найактивніше земський рух діяв наприкінці 70-х рр. XIX ст., коли набув певного політичного забарвлення. У цей період його провідні діячі намагалися об'єднати всі сили, що виступали за конституційну перебудову Російської імперії. У 1878—1879 рр. відбувалися численні наради та з'їзди, метою яких було бажання згуртувати своїх прибічників.

На початку 1878 р. земці порозумілися з діячами українського руху й вирішили скликати з'їзд у Харкові під приводом 100-річного ювілею від дня народження Г. Квітки-Основ'яненка. Нарада в Харкові започаткувала політичну організацію земців. Було ухвалено домагатися об'єднання всіх сил у боротьбі за введення в Росії конституції.

Українські земські організації належали до найбільш впливових і найрадикальніших на перших двох етапах земського руху. Активну діяльність земства розгорнули в Чернігівській, Харківській, Полтавській губерніях. Вони об'єднували різні сили. Серед земських діячів вирізнялись: на Полтавщині — Ф. Лизогуб, В. Лесевич, М. Стороженко, В. Науменко, В. Леонтович, Б. Мартос, М. Туган-Барановський; на Чернігівщині — О. Русов, О. Ліндфорс, І. Шраг, А. Свечин, граф Г. Милорадович, М. Василенко, О. Лазаревський, Б. Грінченко, М. Коцюбинський та інші.

Будинок губернського земства в Чернігові

Працюємо з хронологією

70-ті рр. XIX ст. — початок поширення марксистських ідей на українських землях.

1883 р. — початок видання І. Гаспринським першої національної газети «Терджиман» кримськотатарською й російською мовами.

Боротьба земців за конституційні реформи дала свої результати. 12 лютого 1880 р. було створено верховну розпорядчу комісію на чолі з міністром внутрішніх справ М. Лоріс-Меліковим, яка мала підготувати проект майбутніх конституційних реформ. Це надихнуло земський рух. Земці на своїх зібраннях і з'їздах розробляли й схвалювали різні проекти реформ та надсилали їх до комісії або царю. Вони пропонували впровадити широке самоврядування, створити представницький законодавчий орган — Державну думу. Проте після вбивства царя ці пропозиції залишилися нереалізованими. Діячі земського руху зазнали переслідувань. Спроби організувати широку пропаганду своїх ідей через видання журналу «Вільне слово» також не мали успіху. Фактично, до початку революції 1905—1907 рр. земський рух активної ролі в суспільному житті більше не відігравав.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- початок національного відродження кримськотатарського народу;
- причини появи робітничого руху зі своїми специфічними потребами й вимогами;
- зародження соціал-демократичного руху, що намагалася відобразити прагнення робітничого руху й запропонувати йому мету боротьби;
- роль земського руху в оновленні дійсності Російської імперії.

Практичне заняття за розділом IV
rnk.com.ua/100851

Узагальнення за розділом IV
rnk.com.ua/100851

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV
rnk.com.ua/100851

Запитання і завдання

- ◆ **1. Перевірте** набуті знання за допомогою навчальної гри «Речення за реченням». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в чотири команди. Кожна команда має переказати зміст певного пункту параграфа, відповідаючи по черзі одним реченням. За зупинку понад 30 секунд і помилкове твердження нараховуються штрафні бали.
- ▲ **2. Колективне обговорення.** Коли розпочалося кримськотатарське національне відродження? Як розгоралося національне відродження кримськотатарського народу? Яку роль у ньому відіграв І. Гаспринський? **3.** Де й коли виникла перша робітничая організація? Визначте особливості та прояви розгортання соціал-демократичного та робітничого рухів на українських землях у складі Російської імперії. **4.** Яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини відігравав земський рух?
- ✦ **5. Робота в парах.** Розподіліть обов'язки та складіть розгорнутий план за пунктом параграфа «Земський рух». **6. Робота в малих групах.** Проведіть дискусію за темою «Місце і роль соціал-демократичного, робітничого і земського рухів у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини цієї доби».
- ★ **7. Колективне обговорення.** Чи зазнало змін суспільно-політичне життя Наддніпрянської України з появою кримськотатарського національного руху? Обґрунтуйте свою точку зору.

Розділ V. Українські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.

§ 21. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Австро-Угорщини у другій половині XIX ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості розвитку українських земель у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.; характеризувати зміни, що відбулися в соціально-економічному розвитку Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття; розповідати про розвиток промисловості й сільського господарства, початок масової трудової еміграції населення краю, розвиток кооперативного руху.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яким було становище українського населення під владою Габсбургів? 2. Як вплинули на розвиток українських земель реформи Марії-Терезії та Йосифа II? 3. Що було характерним для розвитку соціально-економічних відносин на українських землях у складі Австро-Угорщини протягом першої половини XIX ст.?

1. Населення та умови життя. Протягом другої половини XIX ст. кількість населення західноукраїнських земель зростає. За даними австрійських та угорських державних переписів 1857 і 1900 рр., тут проживало відповідно 2,6 і 3,8 млн українців. Проте питома вага українців серед населення західноукраїнських земель зменшилася. Причинами цього були: збільшення української трудової еміграції до Америки, переселення на ці землі поляків, угорців, німців, євреїв та інших народів. Зростання кількості населення все більше загострювало місцеві соціально-економічні проблеми. Усе відчутніше поставала проблема аграрного перенаселення. У Галичині густота населення в сільській місцевості за цей час збільшилася із 32 до 102 осіб на 1 км².

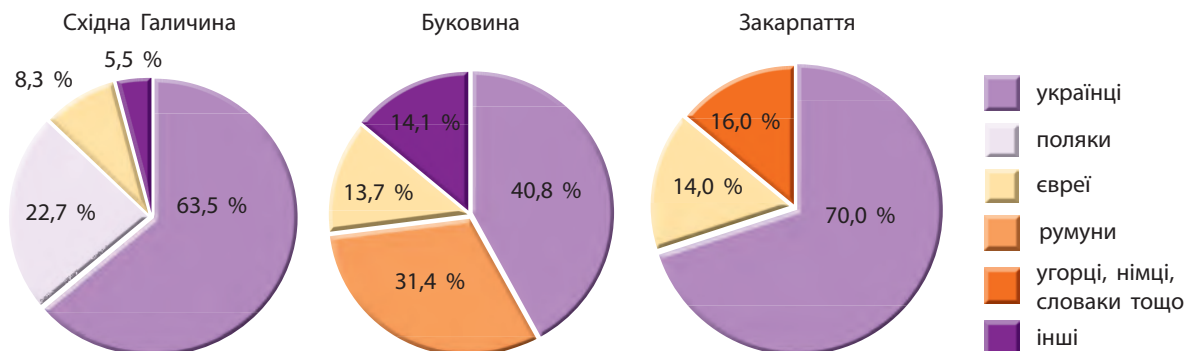
На кінець XIX ст. 95 % населення працювало на землі, а близько 1 % — на промислових підприємствах. Західноукраїнська інтелігенція, у тому числі місцеве духовенство, була нечисленною. Так, у Східній Галичині вона складала близько 0,5 % від загальної кількості українського населення. Для порівняння: поляки становили 22 % жителів Східної Галичини, а польська інтелігенція — понад 3 %.

■ Якими були склад населення та умови життя західних українців?

Жительки Галичини. 1890 р.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ наприкінці XIX ст.

- Які галузі промисловості розвивалися на українських землях у складі Австро-Угорщини?

Нафтові вишки в с. Слобода Рунгурська (зараз — с. Слобода Івано-Франківської обл.). 1890 р.

- Яким було становище робітництва на українських землях у складі Австро-Угорщини?

2. Особливості економічного розвитку Галичини, Буковини та Закарпаття. Революційні події 1848—1849 рр. були важливим етапом у розвитку європейських країн. Незважаючи на те що революція завершилася поразкою, вона прискорила процеси подальшого становлення індустріального суспільства. У європейських країнах зникли залишки кріпосництва, новий імпульс отримав розвиток ринкових відносин.

Зовсім іншою була ситуація на західноукраїнських землях. Після 1848 р. кріпосницькі порядки вже не перешкоджали економічному розвитку. Однак тут не спостерігалось такого бурхливого зростання продуктивних сил, як в інших частинах імперії Габсбургів. Економічне становище навіть погіршилося. Це було спричинено тим, що з 1861 р. (поява залізниці Львів — Відень) почалося широке залізничне будівництво, яке поєднало західноукраїнські землі з провідними промисловими центрами імперії. Здавалося, це мало б сприяти економічному піднесенню, як це відбувалося в інших країнах Європи. Однак у край хлинув потік товарів з індустріально розвинених регіонів імперії (Австрія, Чехія), який розорив місцеві промисли та зруйнував усю традиційну систему господарювання. Усе це відбувалося на тлі швидкого зростання кількості населення.

Місцева адміністрація краю намагалася урятувати ситуацію шляхом розвитку банківської й кредитної систем та залучення інвестицій.

Іноземний капітал цікавили родовища нафти, мінеральних солей, величезні масиви лісу. Унаслідок цього почали швидко розвиватися нафтодобувна та лісозаготівельна галузі промисловості. Наприкінці XIX ст. іноземний капітал посів провідні позиції в економіці західноукраїнських земель. Великі фірми прибрали до своїх рук торгівлю, банки, цілі галузі промисловості.

Величезні земельні площі перебували у власності поміщиків, у той час як більшість селянства потерпала від малоземелля, незважаючи на деяке розширення посівних площ. Неможливість існувати змушувала селян шукати роботу в інших країнах.

3. Розвиток промисловості. Становище робітництва.

Промисловість на західноукраїнських землях розвивалася сповільненими темпами. Переважна більшість робітників працювала не у великій фабричній промисловості, а на дрібних підприємствах і в майстернях. За офіційними даними на 1885 р., у Східній Галичині із 55 тис. робітників лише 10 тис. осіб працювало на великих підприємствах (загалом 175 підприємств). На Закарпатті у цей самий період таких підприємств було лише кілька, а на Буковині їх узагалі не існувало.

Структура промисловості краю була однобічною за своїм розвитком. Так, основну частину продукції давали галузі з видобування й переробки місцевої сировини — лісова, лісопильна, нафтова, буровугільна, соляна. Найбільшою галуззю промисловості була нафтова, яка почала розвиватися із 70-х рр. XIX ст. Центром нафтової промисловості став Борислав. Контроль за розвитком цієї галузі одразу встановили австрій-

ські та німецькі підприємці. Зацікавленість у збільшенні експорту галицької нафти спонукала їх до застосування технічних вдосконалень. Результатом цього стало зростання видобутку нафти з 20 тис. тонн на рік у 1874 р. до 326 тис. тонн у 1900 р., що становило 4 % світового видобутку. Переробляли галицьку нафту на австрійських та угорських заводах. Хоча видобуток нафти й виробництво гасу постійно зростали, селяни не мали коштів, щоб його купити, й освітлювали свої оселі скіпкою.

Великі площі лісів (дуб, смерека та бук) сприяли в другій половині 60 — на початку 70-х рр. XIX ст. стрімкому розвитку лісопильної промисловості. Іноземні підприємці за безцінь скуповували або орендували в поміщиків лісові масиви та вирубували їх. До лісових районів Карпат було підведено залізничні колії, і цінна деревина вивозилася до Німеччини, Австрії, Італії, Англії, Франції та інших країн.

Якщо лісопильна промисловість розвивалася швидко, то темпи розвитку меблевого виробництва та інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Потреби населення західноукраїнських земель у меблях, папері й картоні задовольнялися за рахунок інших регіонів імперії або імпортової продукції.

До найменш розвинених галузей належали легка й металообробна промисловість. Легка промисловість залишалася на стадії дрібного ремесла. Місцеві ткачі, шевці та кравці забезпечували одягом і взуттям лише сільське населення, а міщани носили одяг із тканин західноєвропейських текстильних фабрик.

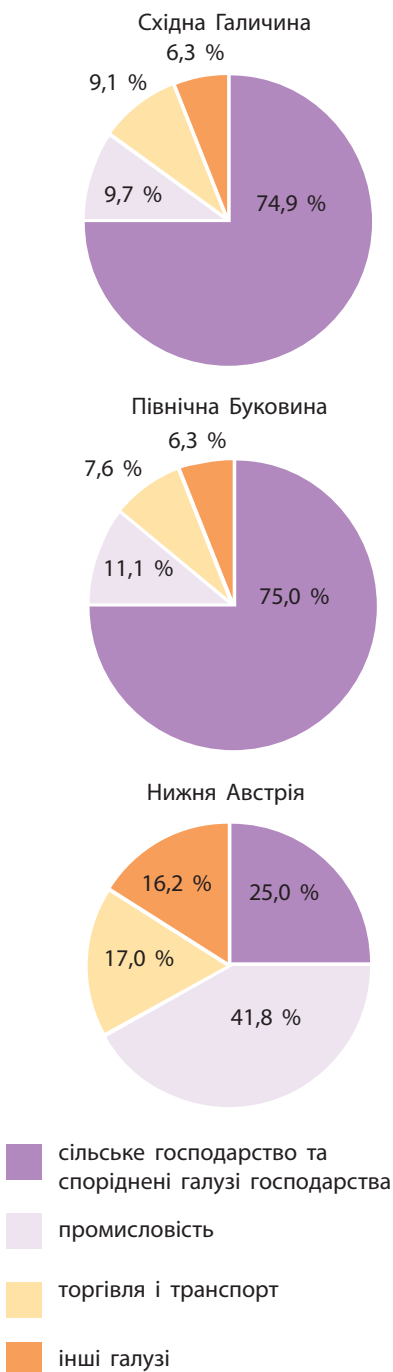
Найбільшими підприємствами краю були залізничні ремонтні майстерні у Львові, Стрию та Станіславі. Однак для капітального ремонту паровози й вагони відправляли до Німеччини, Австрії, Чехії.

Становлення фабрично-заводської промисловості у краї відбувалося надзвичайно повільно. У другій половині XIX ст. тут діяли лише п'ять великих державних тютюнових фабрик (у Східній Галичині — чотири, Закарпатті — одна).

Розвиток промисловості був пов'язаний із виникненням нової суспільної верстви — промислових робітників. Джерелами поповнення робітництва ставали ремісники й селяни, що розорилися.

Становище західноукраїнських робітників було одним із найгірших у Європі. Вони працювали в жахливих умовах, а їхні сім'ї жили в бараках. Робочий день тривав 12—18 годин. Заробітна платня промислових робітників у краї була в 1,5 разу меншою, ніж у центральних районах імперії. За офіційними даними, платня робітників у Львові становила 48—58 % заробітку їхніх колег у Відні. Нерідко (а особливо в Бориславі та на лісозаготівлях) заробіток видавали не грошима, а талонами, за якими робітники могли отримати продукти лише в крамниці підприємця за вищими цінами. Набуло поширення штрафування робітників під різними приводами. Розмір платні кваліфікованих промислових робітників не забезпечував їм прожиткового мінімуму.

СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ЦЕНТРАЛЬНИХ ПРОВІНЦІЙ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА ЗАЙНЯТІСТЮ В ГОСПОДАРСТВІ

Примітка. На Закарпатті 85 % населення в цей час працювало в сільському господарстві, 10 % — у промисловості та транспорті.

- Чим було зумовлене злиденне становище більшості селянства?

Сервітут — обмежене право користування землею, яке забезпечує іншому землекористувачу можливість користування нею з певними обмеженнями, встановленими законом або договором. Також звичаєве або визначене законом право користуватися (частково або спільно) чужим майном.

Провідною галуззю сільського господарства в краї було землеробство. Проте нова сільськогосподарська техніка фабричного виробництва навіть наприкінці XIX ст. застосовувалася лише в деяких заможних господарствах. Велика кількість дешевої робочої сили безземельних селян робила невикористання технічних нововведень. У той самий час повільне впровадження цих досягнень та відстала техніка обробки землі обумовлювали низькі врожаї.

- Як і до яких регіонів світу відбувалася еміграція західних українців?

4. Розвиток сільського господарства та становище селянства. Аграрні реформи, здійснені на західноукраїнських землях під час революції 1848—1849 рр., звільнили селянство від панщини, проте їхнє становище залишалося дуже тяжким. За своє звільнення селянство мало протягом 50 років сплачувати щорічні платежі. Їхні розміри були в декілька разів більшими, ніж в інших частинах імперії.

На користь поміщиків вирішувалося й земельне питання. Хоча згідно з реформою за селянами мали зберігатися ті землі, якими вони користувалися, поміщики відібрали в них більш родючі угіддя.

Західноукраїнські землі стали краєм, де в сільському господарстві основну частину становили дрібні селянські господарства площею 2—5 га (80 % господарств), які навіть не забезпечували мінімальні потреби селянина, і великі земельні володіння по 15—20 тис. га.

Унаслідок цього розвиток сільського господарства відбувався дуже повільно. В економічних відносинах між селянами й поміщиками переважали відробітки — за позичене зерно, за оренду землі, за дрова тощо. Лише наприкінці XIX ст. відробітки почали змінювати вільнонайманою працею.

Одним із найголовніших питань для селянства на той час було право користуватися **сервітутами**. Неможливість ведення господарства без використання лісів і пасовищ була очевидною. Проте землевласники призначали заздалегідь надмірну ціну за користування ними, розуміючи, що в селянства немає виходу. Сподівання тисяч селян знайти справедливість у судах були марними.

Неможливість більшості селянства забезпечити себе всім необхідним завдяки праці у власному господарстві змушувала їх шукати додаткових заробітків. Чимало з них йшли наймитувати до великих землевласників. Проте за свою працю вони отримували в чотири рази менше, ніж сільськогосподарські робітники в інших провінціях імперії Габсбургів.

Новою проблемою в житті західноукраїнського селянства стало лихварство. Селянство, змушене позичати гроші для сплати численних податків, швидко опинялося в залежності від лихварів. Ті, вдаючись до відвертого шахрайства, під приводом сплати боргу й відсотків на нього (у середньому 150—250 %) відбирали їхні господарства.

І все ж, хоч і поступово, вигляд західноукраїнського села змінювався. Почав формуватися новий суспільний стан селян-підприємців. На відміну від міської буржуазії та поміщиків, селяни-підприємці були переважно українцями.

Протягом другої половини XIX ст. в сільському господарстві західноукраїнських земель відбувалася аграрна революція, унаслідок якої воно переходило на ринковий шлях розвитку. Цей процес був дуже повільним і супроводжувався зuboжінням більшості селянства.

5. Початок трудової еміграції українців. Загострення соціально-економічних проблем у краї призвело до масової трудової еміграції західноукраїнського селянства до країн Європи,

Північної та Південної Америки. Мізерні заробітки або повна їх відсутність, зубожіння більшості селянства, нестача землі, тягар національного гноблення й політичного безправ'я стали основними причинами еміграції.

Масова еміграція селянства розпочалася у 80-х рр. XIX ст., а найбільших розмірів досягла на початку XX ст. Вона відбувалася у формах постійної переселенської (переважно до Бразилії, Аргентини, США та Канади) й тимчасової заробіткової еміграцій. На тимчасові сезонні роботи західноукраїнське селянство щорічно виїздило до сусідніх регіонів Австро-Угорщини (Угорщина, Західна Австрія), до сусідніх або віддалених держав (Німеччина, Румунія, Росія, Франція, Бельгія тощо).

Протягом другої половини XIX ст. зі Східної Галичини й Північної Буковини в пошуках кращої долі до Америки виїхало близько 250 тис. осіб. Закарпаття упродовж 1871—1900 рр. залишило 170 тис. переселенців.

6. «Рутенська акція». Серед усього західноукраїнського населення становище закарпатських русинів було найтяжчим. Земельна реформа початку 50-х рр. XIX ст. на кінець століття вже вичерпала свій потенціал. 51 % селянських господарств (58 тисяч) володіли земельними ділянками (телеками) площею до 1 гектара (2 гольди), тоді як для нормального ведення господарства потрібно було близько 3—5 гектарів. 128 великих землевласників мали 32,2 % земель, а найбільшими з-поміж них були Шенборни і Телекі (відповідно 466 тис. і 74 тис. гектарів).

За наполяганням мукачівського греко-католицького єпископа Ю. Фірцака, занепокоєного становищем селянства, угорський уряд надіслав на Закарпаття спеціаліста із сільського господарства Едмунда Егана для перевірки. Він відповідально поставився до своїх обов'язків і склав докладну картину становища русинів краї, яка виявилася гіршою, ніж уявлялося спочатку.

Розроблені Е. Еганом заходи стали основою організації «Верховинської господарської акції», яка розпочалась із середини 1897 р. Також її називали «рутенською акцією». Спочатку було арендовано у графа Шенборна 12,6, а згодом 40 тис. га землі, переважно пасовищ, на яких розводили завезену з Німеччини та Швейцарії худобу високопродуктивних молочних порід і роздавали місцевому селянству. Для переробки молока, що здавали селяни, у селі Нижні Ворота було створено спеціальне молочне господарство. Крім скотарства, «рутенська акція» сприяла розвитку кролівництва, птахівництва, бджолярства та народних промислів.

Важливим заходом Е. Егана було обмеження свавілля лихварів. У 1899 р. було створено кредитну спілку, яка під низькі відсотки надавала селянству позики. Хоча ці заходи мали поверховий характер, вони певною мірою сприяли покращенню життя населення. Проте не всіх влаштувала діяльність Е. Егана, і 20 вересня 1901 р. за таємних обставин його було смертельно поранено. «Рутенська акція» припинилася.

Перша хвиля трудової еміграції із західноукраїнських земель тривала до початку Першої світової війни. Загалом вона була частиною світового міграційного процесу, що особливо активізувався на межі XIX—XX ст. За масштабами вона переважала всі наступні хвилі української еміграції. Її результатом стала поява на Американському континенті значної української діаспори. Трудова еміграція мала й деякі позитивні наслідки: мігранти переказували своїм родичам на батьківщину значні кошти, що сприятливо впливало на розвиток економічного життя краю.

■ Чи була досягнена мета «рутенської акції»?

Зі звіту угорського чиновника Е. Егана про умови життя закарпатських селян

Міг би хто подумати, що в сих сторонах, забитих дошками від світу, бодай прожиток дешевий. Куди! Якраз навпаки! До половини зими з'їв кожний господар свої хліборобні засоби, а до жнив жив дорого купленою стравою. За все платить він 18—20 % дорожче за міської ціни...

Русинський селянин не бачить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька крапель молока, а у великосвяточний день з'їсть кусень житнього або пшеничного хліба. Зрештою, його поживою є вівсяний оціпок і — коли не бракне — бульба. Не дивниця, що коли в інших гірських сторонах бачимо людей рослих і здорових, у русинському Підкарпатті подибуємо хіба недокровні, марні, поживклі мари, безсильні, хиткі, нездалі до військової служби...

1. Якими були умови життя закарпатського селянства?
2. Чим, на вашу думку, вони були спричинені?

- Якою була роль кооперативного руху в господарському розвитку України?

Склад кооперативу «Народна торгівля» в Самборі

- Яке місто на західноукраїнських землях було найбільшим?

Львів, заснований у XIII ст. князем Данилом Романовичем Галицьким, був культурним, адміністративним, економічним центром Східної Галичини та історичною столицею краю. Протягом другої половини XIX ст. кількість його населення зростає найбільше серед усіх західноукраїнських міст — із 70 тис. у 1857 р. до 160 тис. у 1900 р. та понад 200 тис. жителів у 1910 р. Наприкінці XIX ст. Львів був п'ятим за кількістю населення містом імперії Габсбургів (після Відня, Будапешта, Праги та Трієста) й четвертим на українських землях (після Одеси, Києва та Харкова).

7. Кооперативний рух. Злиденне становище західноукраїнського селянства стало проблемою для української національної боротьби. Єдиним реальним шансом вирвати українське населення краю зі злиднів стало розгортання кооперативного руху.

На Галичині він зародився у 60-ті рр. XIX ст. й набув свого розвитку у 80—90-ті рр. На західноукраїнських землях його започаткував **Василь Нагірний** (1847—1921). Ознайомившись з особливостями кооперативного руху у Швейцарії, він розгорнув активну діяльність по створенню мережі кооперативних спілок у краї. Спочатку це були кредитні спілки, що мали врятувати селянство від грабіжницьких відсотків лихварів і шинкарів (150—250 %). У 1883 р. В. Нагірний заснував споживчий кооператив «Народна торгівля», який створював мережу крамниць у селах і містах, де за помірними цінами можна було придбати необхідні речі для господарства селянина, оминаючи посередників. Таким чином заощадувалися кошти селянства. У 1892 р. було заснована страхова компанія «Дністер», що надало кооперативному руху стабільності.

Крім кредитування і страхування селянства, кооперативи запроваджували сучасні методи господарювання (товариство «Сільський господар», 1899 р.), підтримували освіту, сприяли поширенню громадсько-політичної, навчальної та іншої літератури.

7. Міста і міське населення. Західноукраїнські міста упродовж тривалого часу зберігали свій традиційний вигляд, що склався за часів Середньовіччя. Кількість міського населення зростала поступово. Швидше за інші розвивалися Львів і Чернівці, а також міста, що були значними залізничними центрами, — Станіслав, Стрий тощо. Зростала також кількість населення Дрогобича й Борислава, де виникли нафтодобувні підприємства.

Загалом частка міського населення західноукраїнських земель залишалася досить невеликою. У Галичині жителі міст становили 10 % від усього населення. Українців у складі міського населення налічувалося лише 14—25 %. У містах Східної Галичини переважали поляки та євреї. Проте навіть невеликі за кількістю українські міські громади відігравали значну роль у розвитку українського національного життя. У другій половині XIX ст. містами — осередками української культурної і політичної діяльності в краї були Чернівці, Перемишль, Станіслав, Коломия, Тернопіль, Ужгород. Загальноукраїнським центром національно-визвольного руху став Львів.

Щодо економічного розвитку, західноукраїнські міста залишалися центрами ремесла й торгівлі. Однак у складі місцевого купецтва українців майже не було. Абсолютну більшість у цьому секторі економіки становило єврейське купецтво. Завдяки їхній діяльності в краї було налагоджено економічні зв'язки між містами й селами.

Єврейські купці скуповували в селах сільськогосподарську продукцію та привозили на продаж селянам необхідні товари.

У містах вони мали численні крамниці, які торгували продуктами й готовими товарами, виробленими місцевими ремісниками або завезеними з інших регіонів імперії. Одночасно з торгівлею єврейські купці здійснювали інші комерційні операції: позичали гроші, продавали товари в борг тощо. Завдяки їхній діяльності західноукраїнське селянство залучалося до товарно-грошових відносин.

Друга половина XIX ст. для західноукраїнських земель, на відміну від Наддніпрянщини, не стала часом докорінних змін.

Працюємо з хронологією

80-ті рр. XIX ст. — початок масової еміграції українського селянства до Америки.

1883 р. — заснування споживчого кооперативу «Народна торгівля» В. Нагірним.

1897 р. — початок «рутенської акції».

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- рівень життя населення та розвиток промисловості українських земель у складі Австро-Угорщини;
- трудову еміграцію українців: причини, масштаби, напрямки;
- те, як кооперативний рух протидіяв зубожінню населення українських земель у складі Австро-Угорщини.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Знайдіть, покажіть та розкажіть». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в три команди. Кожна команда, використовуючи додаткові джерела, готує розповідь про: а) розвиток нафтодобування, б) розвиток сільського господарства, в) трудову еміграцію для подальшого розвитку українських земель. Учасники команди мають знайти інформацію про процес та проаналізувати, яке відображення він мав на карті. Потім команди представляють класу результати своєї роботи.
2. Охарактеризуйте особливості економічного розвитку західноукраїнських земель. 3. Визначте характерні риси розвитку міст на західноукраїнських землях. 4. Якими були причини трудової еміграції українців? 5. Якою була мета українського кооперативного руху в краї?
6. Складіть план пункту параграфа «Розвиток сільського господарства та становище селянства». 7. Заповніть таблицю «Економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.».

Галузі	Риси розвитку

8. **Колективне обговорення.** Чому масове залізничне будівництво на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. (було збудовано 3,7 тис. км) негативно позначилось на економічному розвитку регіону? 9. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як ви розумієте гасло кооперативного руху на Галичині: «Свій до свого по своє!».

Реклама «Руської агенції» в Чернівцях, яка заохочувала місцеве населення до еміграції в Північну Америку

Галицькі емігранти в Канаді

§ 22. Суспільно-політичне життя на українських землях у складі Австро-Угорщини у 60—80-ті рр. XIX ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: розповідати про розвиток українського руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.; визначати та характеризувати течії українського руху; з'ясувати, як відбувся перехід від культурницького до політичного етапу в українському русі на західноукраїнських землях.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Назвіть основні особливості суспільно-політичного розвитку Галичини в першій половині XIX ст. 2. Якими були основні здобутки українського руху в революції 1848—1849 рр.? 3. Назвіть основні особливості українського руху в Російській імперії в 60—90-х рр. XIX ст.

- Який вплив мали реформи на статус українських земель?

1. Конституційні реформи 60-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії. Революція 1848—1849 рр. спричинила зміни, у результаті яких Австрійська імперія стала конституційною Австро-Угорською монархією. У перше десятиліття після революції в імперії панувала реакція, яка не привела до відродження «старих порядків», а стала формою перегрупування політичних сил в імперії. Найвпливовішими силами були національні еліти (угорська, чеська, польська та інші), що перебували в опозиції до імперського центру. Процес розпаду прискорили поразки Австрійської імперії на міжнародній арені. Спочатку Австрія програла війну Франції та П'ємонту в 1859 р. й не змогла перешкодити процесу об'єднання Італії, а 1866 р. зазнала поразки від Пруссії.

Ці події мали далекосяжні наслідки.

- Перемоги невеликого королівства П'ємонт, що боролася за об'єднання всіх італійських земель у єдину державу, стали прикладом для народів, розділених між різними імперіями.
- Австрійські правлячі кола змушені були в 1860 р. відновити конституцію. Утворився двопалатний законодавчий орган — Державна рада. У 1861 р. австрійські володіння визначалися як автономні краї з власними представницькими органами — сеймами, хоч і з обмеженими повноваженнями.
- Після поразки від Пруссії Австрія вже не сприймалася як німецька держава і стала об'єднанням 11 націй або їхніх частин, жодна з яких не становила більшості.

Із метою не допустити неконтрольованого розвитку подій у 1867 р. було укладено компромісну австро-угорську угоду. Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську монархію. Імперію було розділено на австрійську частину — Цислейтанію (крім інших земель, до неї увійшли українські землі Галичини та Буковини) та угорську частину — Транслейтанію (крім інших земель, до неї увійшло Закарпаття). Австрійську частину монархії поділили на автономні коронні краї, утворення яких було довільним і закладало протистояння двох або кількох націй. Так центральні влади поступали місцем федералізму. Найбільшим із коронних країв зі столицею у Львові було королівство Галичини і Ло-

домерії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцимським і Заторським, до якого входили Східна Галичина і тимчасово Північна Буковина з переважно українським населенням.

Стосовно Галичини австро-угорський компроміс було доповнено австро-польським, що намітився ще в роки реакції. Так, у краї встановилося польське домінування. Систему виборів до Галицького сейму було влаштовано так, що поляки одразу отримували більшість. Намісник Галичини обов'язково мав призначатися з польських аристократів, а у Відні польські інтереси захищав міністр у справах Галичини. Уся соціальна, економічна та освітня політика була спрямована насамперед на задоволення польських інтересів. Польську мову офіційно запровадили в адміністрації, судочинстві, органах самоуправління, Львівському та Ягеллонському університетах.

Така пропольська політика імперського центру була зумовлена наростаючим протистоянням із Російською імперією, проти якої поляки неодноразово піднімали повстання (1830—1831, 1863—1864 рр.). Крім того, український рух сприймався в краї як проросійський.

Незважаючи на недосконалість, конституційні реформи 60-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії мали далекосяжні наслідки: 1) вони створили підґрунтя для розгортання національно-політичних рухів; 2) всім народам імперії було відкрито шлях до здобутків європейської демократії; 3) відбулося утвердження парламентаризму.

Населення з мовчазних підданих перетворювалося на співносіїв влади, громадян. Парламентська й навколопарламентська діяльність, що зосереджувалась у Державній раді у Відні та Галицькому крайовому сеймі у Львові, — стали невід'ємною частиною політичного життя Галичини.

2. Галицький сейм. Законодавчою основою для формування Галицького крайового сейму були два документи: Крайовий статут і Сеймова виборча ординація 1861 р. Повноваження сейму, визначені лише 1873 р., обмежувалися галузями культури й освіти, аграрними відносинами тощо.

Структура сейму та система виборів до нього під соціальним кутом зору були яскравим зразком перехідної епохи, оскільки вони поєднували елементи середньовічного станово-представницького права з парламентсько-демократичними тенденціями Нової доби. Виборче законодавство відображало характерне для свого часу розуміння суспільства як об'єднання різних груп громадян, відмінних за «соціальним і фаховим становищем, заслугами перед державою, способом життя й політичної свідомості». Представницький орган, тобто сейм, мав захищати інтереси цих груп відповідно до їхньої «заслуженості», яку визначав майновий і фаховий ценз. Вибори до сейму відбувалися один раз на шість років.

Галицький крайовий сейм складався зі 150 послів від шести суспільних категорій. Загалом безпосередні виборці становили 10 % населення (серед селянства, яке становило 95,5 %

- Якою є роль Галицького сейму в становленні політичної культури українського населення краю?

Будинок Галицького сейму. Сучасний вигляд

Посли-русини Галицького сейму. 60-ті рр. XIX ст.

населення краю, — 8,8 %). Такий виборчий закон забезпечував половину місць у сеймі послам «від народу».

Орієнтація виборчого закону на становий, а не на національний склад ставила українське населення Галичини в нерівні умови через його переважно селянський характер. Українці теоретично могли отримати лише третину місць. Таку кількість, тобто 51 мандат, вони здобули тільки під час перших виборів 1861 р. У подальших виборах кількість українського представництва скоротилася. У 1883 р. воно було найменшим — 12 послів.

■ Які відмінності існували між старорусинами та москвофілами?

3. Старорусини та москвофіли. У 50—70-х рр. XIX ст. в українському русі Галичини різко посилювався **русинський (старорусинський) напрямок**, відгалуженням якого стало **москвофільство**, або **русофільство**. Започатковано цей напрямок було ще в 40-х рр. XIX ст. У його лавах опинилася майже вся стара українська інтелігенція, у тому числі **Яків Головацький**. Соціальну базу течії становили духовенство, поміщики, чиновники, інтелігенція. Визнаними лідерами москвофілів у різні часи були: у Галичині — **Денис Зубрицький**, **Богдан Дідицький**, **Іван Наумович** та **Михайло Качковський**; на Буковині — **Касіян Богатирець**; на Закарпатті — **Адольф Добрянський** та інші.

Значну роль у становленні ідей старорусинства відіграло греко-католицьке духовенство, яке в роки реакції стало на захист староукраїнських звичаїв, виступило проти латинізації церковної та світської культури, зокрема проти спроб перевести «руську мову» на латинський алфавіт, замінити юліанський календар григоріанським.

Причинами домінування старорусинства були:

- посилення польських позицій у Галичині, зневіра українців у справедливості австрійської влади;
- зневіра у власні сили, пошук надійної зовнішньої опори (такою опорою вбачалася Російська імперія);
- поширення серед значної частини галицького селянства у 60—80-х рр. XIX ст. сліпої віри в російського царя;
- консервативний характер українського суспільства в Галичині;

- допомога російських військ Австрії у придушенні угорської революції 1848—1849 рр.;
- поширення ідей панславізму (теорія про особливу роль слов'ян та необхідність їх об'єднання в єдину державу);
- падіння авторитету імперської влади після поразок у війнах 1859 і 1866 рр.;
- загострення відносин Австро-Угорщини та Російської імперії.

Уперше політичного значення старорусинська течія набула в 1866 р., коли Австрія програла війну проти Пруссії. Старорусини чітко висловили свою позицію, заявивши, що окремого українського народу не існує, а галицькі русини є представниками «єдиного великоруського народу», який проживає на території «від Карпат до Уралу». Також вони заперечували самостійність української мови, яка проголошувалась однією з говірок єдиної російської мови.

На хвилі зростання антипольських настроїв старорусини перейняли керівництво в громадсько-культурних установах Львова.

Для поширення своїх ідей старорусини розгорнули широку культурно-просвітницьку діяльність. У селах і містах створювалися читальні, бібліотеки, школи, кооперативи, різноманітні товариства.

Таку проросійську позицію не могли не помітити в Санкт-Петербурзі. Царський уряд спрямував значні кошти на підтримку старорусинів. За свою проросійську позицію старорусинську течію почали називати москвофільською. Проте це не зовсім доречно, адже старорусинство було ширшим явищем і мало значну опору в галицькому суспільстві. Головною ознакою старорусинства була чітка антипольська спрямованість, опір будь-яким західним модерним впливам. Москвофільство було відгалуженням від старорусинського руху, представники якого виступали з проросійських позицій, стверджуючи, що галицькі русини — це росіяни, намагались поширити в краї російську мову.

У 1870 р. старорусини заснували політичну організацію — **Руську раду**, яка мала продовжити справу Головної руської ради 1848—1851 рр. щодо захисту прав та інтересів населення. Було створено потужну видавничу базу. Друкованими органами Руської ради були журнал «Слово» (1861—1887 рр.), газети «Руська рада» (1871—1912 рр.), «Наука» (1874—1900 рр.) та інші.

І все ж, незважаючи на такий розмах і зовнішню підтримку, із 80-х рр. XIX ст. старорусинство в Галичині почало занепадати. Проте на Буковині, а особливо в Закарпатті, цей напрямок переважав аж до середини XX ст.

4. Народовці. Ідеї, які сповідували старорусини, задовольняли не всіх представників українського руху, особливо молодь. Молодіжна опозиція виникла насамперед під впливом із Наддніпрянської України поезії Т. Шевченка, контактів із літературами, особливо з П. Кулішем, О. Кониським, які ра-

■ Чи можна стверджувати, що народовці та громадівці — два тотожні рухи?

Видатним представником народівської течії українського руху у Східній Галичині був **Олександр Барвінський** (1847—1926). Він працював у керівництві «Просвіти», «Руської бесіди», у 1892 р. реорганізував львівське Товариство ім. Т. Шевченка в наукове. Був послом до Галицького крайового сейму, Віденського парламенту, членом австрійської палати панів, Галицької шкільної ради, у 1918 р. — міністром освіти і віросповідань Західноукраїнської Народної Республіки. Як автор багатьох навчальних посібників увів у фонетичний правопис і термін «українсько-руський». Як політичний та освітній діяч зробив великий внесок в економічний і культурний розвиток нації, створення українських шкіл, гімназій, університетської кафедри. Як публіцист і видавець був автором десятків книг, тисяч статей, розвідок, рецензій як на історичні, так і найактуальніші теми українського життя.

зом з І. Нечуєм-Левицьким із 1864 р. почали друкувати у Львові свої твори. Таким чином, на західноукраїнських землях на початку 60-х рр. XIX ст. в українському русі виник новий напрямок — **народівський**.

У народівському русі можна виділити два етапи: перший (60-ті рр. XIX ст. — 1879 р.) — ідейне оформлення руху, активна культурно-освітня діяльність його представників із метою пробудження національної самосвідомості населення; другий (1879 — 90-ті рр. XIX ст.) — активна політична діяльність, організаційне оформлення руху.

Народівці дотримувалися ідей національного відродження, започатковані «Руською трійцею» та діячами з Наддніпрянської України. Вони виходили з того, що українці — це окрема нація, яка живе на території від Кавказу до Карпат. Головними цілями діяльності народівців були розвиток української мови на основі народної говірки, створення єдиної літературної мови, піднесення культурного рівня народу західноукраїнських земель, згуртування національних інтелектуальних сил.

Саме тому на першому етапі своєї діяльності народівці зосередилися на культурно-просвітницькому питанні. Спочатку розбіжності між старорусинами й народівцями стосувалися тільки мови й літератури. В інших сферах прибічники обох напрямків мали багато спільного.

Народівці розпочали свою діяльність зі спроб заснувати періодичні видання та створити громади зі старшокласників і студентів Львова (першу громаду організував у 1863 р. Д. Тянчакевич). Громади відіграли значну роль у вихованні галицької молоді в дусі національної свідомості й надихнули значну кількість діячів українського національно-визвольного руху.

В умовах, коли всі культурно-освітні установи Галичини перебували під впливом старорусинів, народівці вдалися до створення власної мережі культурно-просвітніх установ. У 1861 р. вони заснували «Руську бесіду», а згодом її театр, який став першим українським професійним театром. Переломною подією стало відкриття в 1868 р. товариства «Просвіта». У відозві про заснування «Просвіти» зазначалося, що воно своєю діяльністю покликане «заложити будучність нашої народності».

У 1873 р. у Львові народівці організували Товариство ім. Т. Шевченка, яке згодом фактично відіграло роль Академії наук України.

Заборона українського слова в Наддніпрянській Україні та утиски царського режиму проти українства пошквалили народівський рух. Українські діячі з Наддніпрянщини всіляко підтримували національний рух у Галичині, у тому числі фінансово.

Із 1879 р., після поразки старорусинів на виборах до Галицького сейму, народівці вже виступали як політична сила. Першим політичним актом народівців стало видання того самого року газети для селянства «**Батьківщина**» за редакцією

Юліана Романчука, що засвідчувало їхнє прагнення залучити до себе населення Галичини.

У грудні 1879 р. на таємній нараді за участю 36 осіб під керівництвом Ю. Романчука було вирішено започаткувати українську щоденну газету «Діло», щоб, на противагу старорусинському «Слову», «ділом, не словом прямувати до кращого народові». Головним редактором газети став **Володимир Барвінський**. Перший номер вийшов у січні 1880 р.

У 1885 р. народовці заснували політичну організацію **Народна рада**, на чолі якої став Ю. Романчук. Її перші загальні збори відбулися 2 лютого 1888 р. Завоювання народовцями провідних позицій в українському русі змушувало їх шукати порозуміння з українським селянством — основним джерелом сили українського руху. Ці шляхи не могли оминати сільських греко-католицьких священників. Компроміс із духовенством та угода зі старорусинами зумовлювали набуття народовством консервативних рис.

5. Розбудова національного життя. «Просвіта». Провідники українського руху в Галичині усвідомлювали, що без підтримки населення будь-яка політична боротьба не матиме успіху. Із цією метою протягом другої половини XIX ст. національне життя розбудовувалося через створення мережі громадсько-політичних, економічних, культурно-освітніх установ, товариств, які мали забезпечити культурні та економічні потреби українського населення, водночас стримуючи польський вплив на нього. Основою цього процесу стало товариство «**Просвіта**».

У 60-ті рр. XIX ст. слов'янські народи Австрійської імперії створювали культурно-освітні товариства для підняття освітнього рівня населення. Назрівала необхідність заснування української освітньої установи. Ініціатором цього став С. Качала. Його підтримали молоді народовці. 2 вересня 1868 р. австрійський уряд дозволив відкрити товариство «**Просвіта**». 8 грудня 1868 р. у Львові відбувся його перший загальний збір. Першим керівником товариства став **Анатоль Вахнянин** — музикант, диригент, письменник, професор академічної гімназії.

Згідно з першим статутом, «**Просвіта**» була науково-просвітницькою організацією, яка характером своєї діяльності нагадувала громади в Наддніпрянській Україні, але, на відміну від них, діяла легально й мала чітку структуру. У перші роки кількість членів товариства не перевищувала кількох сотень осіб. «**Просвіта**» віддавала перевагу науковим дослідженням у галузі етнографії, історії, географії тощо. До того ж у самому статуті не передбачалося залучення широких народних мас до просвітницької діяльності. Проте такий напрямок роботи товариства не відповідав вимогам часу. Виникла потреба в організації, яка б здійснювала народну просвіту й залучала широкий загал до національно-визвольного руху. Тому вже в травні 1870 р. було прийнято другий статут, який наголосив саме на просвітницькій діяльності.

Володимир Барвінський (1850—1883) за освітою юрист, усе своє коротке життя віддав українській справі. Він відомий як засновник і редактор єдиної щоденної української газети «Діло», яка майже без перерви виходила протягом 1880—1939 рр. Видавав у Львові «Бібліотеку найзнаменітших повістей». Сам був автором численних статей на політичні та суспільні теми, а також повістей «Скошений цвіт» (1877 р., перекладена польською мовою), «Безталанне сватання», «Сонні мари молодого питомця». Належав до найактивніших представників народовського руху, творців товариств «**Просвіта**» і «**Рідна школа**». У 1880 р. організував перше у Львові народне віче, яке мало велике значення для пробудження свідомості українського народу.

■ Якою була роль «**Просвіти**» в розбудові національного життя?

Члени «Просвіти» в Калуші. 1903 р.

- Якою була взаємодія польського та єврейського рухів з українським?

У другій половині XIX ст. виникли й нові напрямки в польському русі — людвий (народний, або селянський) і соціалістичний, які набирали силу і на початку XX ст. посіли провідні позиції. Їх поява була характерною ознакою Нової доби, коли швидко зростала громадська самосвідомість широких верств населення, формувалися масові політичні рухи. Ідея опіки вищих класів над народом відходила в минуле. Селянство й робітники все голосніше заявляли про свої права.

Основним напрямком діяльності «Просвіти» стало книгодрукування. Першою було видано «Читанку для сільських людей» під назвою «Зоря», укладену О. Партицьким. Книжка мала успіх, її швидко розкупили.

Проте діяльність товариства потребувала вдосконалення організаційної структури, урізноманітнення форм роботи. Із цією метою в 1876 і 1891 рр. приймалися нові статuti, які зрештою перетворили «Просвіту» на впливову організацію, яка, без перебільшення, творила національне життя краю. Крім видання популярних книг для народу, розроблялись і видавались українські підручники для початкової та середньої шкіл, створювались читальні, ремісницькі товариства. «Просвіта» також активно долучилася до кооперативного руху в краї. На кінець XIX ст. не було такої ланки культурного та економічного життя краю, якої б не охоплювала її діяльність.

У 1897 р. діяли 18 філій товариства, 522 читальні, 146 крамниць, 124 позичкові каси й 60 комор. Так було закладено міцне підґрунтя розбудови самостійних господарсько-економічних і культурних установ, які мали б покращити соціально-економічне становище краю. Крім того, важливим здобутком «Просвіти» стало те, що до кінця XIX ст. кількість неписьменних скоротилася на 16 %.

6. Польські та єврейські рухи в другій половині XIX ст.

Після ліквідації польської державності перед польським визвольним рухом постало завдання відновлення держави, об'єднання в ній усіх польських земель, поділених між трьома імперіями.

Найбільш сприятливі умови для розгортання польського національно-визвольного руху після придушення польського повстання 1863—1864 рр. у Росії склалися в Австрійській імперії (із 1867 р. — Австро-Угорській монархії).

Унаслідок польсько-австрійського компромісу Галичина отримала автономію, у якій провідні позиції посіли поляки. Творці компромісу плекали надію перетворити Галичину на «польський П'ємонт», навколо якого в майбутньому відбудеться об'єднання польських земель у межах історичних кордонів (тобто 1772 р.). У Галичині мала сформуватися модель майбутньої Польської держави. Галицькому сейму в цій системі належала визначальна роль. Він, з одного боку, розглядався як наступник сеймів давньої Речі Посполитої, що засвідчувало неперервність державотворчих традицій. З іншого боку, як єдиний парламент на землях переділеної Польщі, сейм мав служити інтересам усього народу, бути виразником його волі.

Таких позицій дотримувалися краківські консерватори (стальчики). Крім того, вони засуджували будь-які насильницькі дії та закликали польське суспільство зайняти лояльну позицію щодо австрійського імператора. У політиці щодо українського населення вони переконували польську громадськість піти на компроміс.

Політичними суперниками стальчиків були східногалицькі консерватори (подоляки), краківські та львівські ліберал-

Із таємного рапорту австрійської поліції про ставлення західноукраїнського селянства до євреїв (1890 р.)

За винятком щоденного хліба, селяни на кожному кроці залежать від єврея. Він служить для них і замовником, і дорадником, і посередником, і довіреною особою. І якщо ми захотіли б прогнати їх, то селяни першими вимагатимуть їхнього повернення. Хоча євреї повною мірою користуються перевагами цього становища, надаючи під проценти позички, контролюючи не лише селян, а й духовенство, було б помилковим казати про переважання антисемітизму в розумінні расової ненависті.

1. Які особливості відносин між українцями та євреями в краї помітили австрійські урядовці? 2. Якими були позитивні й негативні аспекти економічних відносин між представниками цих народів у краї?

демократи. Останні вимагали від імператора надання полякам таких самих прав, що й угорцям, і проведення виборчої реформи. Подоляки хоча загалом підтримували стальчиків, категорично відкидали можливість будь-якої згоди з українцями. Ці обидві течії (консервативна і ліберальна) були представлені переважно польською аристократією, яка міцно тримала владу в Галичині.

Нові течії в українському питанні не запропонували нічого нового. Єдине, у чому вони виступали спільно з українським рухом, — це вимоги щодо виборчої реформи і соціальних прав населення. Право українського населення на власну державу, а тим більше в Галичині, категорично заперечувалося.

Крім української та польської, впливовою громадою краю була єврейська. На 1880 р. вона складала 11,52 % населення Галичини. Основна частка євреїв жила в містах і містечках, проте наприкінці XIX — на початку XX ст. характерною особливістю Галичини стало зростання єврейської громади на селі. У селах євреї були в основному корчмарями, лихварями, управителями маєтків тощо. Така станова структура єврейської громади небезпідставно сприймалась українськими селянами як недружня, проте єврейських погромів, як у Російській імперії, тут не відбувалося.

У політичній площині єврейська громада, а особливо її еліта, була схильна до мирного співіснування з владою, отже, до співпраці з поляками. Деякі з них навіть закликали до добровільної польської асиміляції. Багато євреїв стали щирими польськими патріотами. Проте така тенденція в єврейській громаді тривала лише до початку 90-х рр. XIX ст. Це було зумовлено тим, що в польському русі почав наростати **антисемітизм**. Реакцією на нього стало поширення ідей сіонізму. Ідеалом сіоністів було утворення єврейської держави в Палестині, а головною метою в Галичині — боротьба за збереження єврейської національної ідентичності. Така зміна при-

Антисемітизм — одна з форм національної та релігійної нетерпимості щодо євреїв. У ході історії набував різних форм — від релігійного і психологічного упередження та сегрегації, що виявилася насамперед у побуті, до політики, яку проводила держава — обмеження політичних і громадянських прав, насильства, переслідування, виселення євреїв і навіть фізичного їх знищення.

Сегрегація (від латин. *segregatio* — відділення) — різновид дискримінації, який полягає у фактичному або юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за расовими, гендерними, соціальними, релігійними або іншими ознаками, та в подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав.

Єврейка з апельсинами. Художник О. Геримський. 1881 р.

Працюємо з хронологією

1861 р. — заснування Галицького сейму.

1868 р. — заснування товариства «Просвіта».

1873 р. — заснування Літературного товариства ім. Т. Шевченка (1892 р. — реорганізація його в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)).

1880 р. — початок видання газети «Діло».

1885 р. — заснування народовцями політичної організації «Народна рада».

Пам'ятник на честь заснування товариства «Просвіти» у Львові

оритетів у єврейському русі позначилася і на українсько-польському конфлікті: євреї в ньому посіли переважно нейтральну позицію, а подекуди підтримували українців.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- конституційні реформи в Австрійській (Австро-Угорській) імперії;
- формування двох провідних течій — москвофільської і народовської;
- відокремлення радикальної течії;
- роль товариства «Просвіта» в розвитку українського руху.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Правда — неправда». **Правила гри.** Учні та учениці визначають, які з наведених тверджень є правдивими, а які — ні. Вибір слід пояснити. Потім учитель/вчителька пропонує учням та ученицям самостійно скласти декілька правильних і неправильних тверджень. **Зразок тверджень:** 1) Конституційні реформи було проведено в Австрійській імперії в 60-ті рр. XIX ст. 2) Панівною течією українського руху в Галичині в 60—80 рр. XIX ст. стала народовська. 3) «Руська бесіда» була політичною організацією старорусинів. 4) Політична організація народовців мала назву «Народна рада». 5) Товариство «Просвіта» було засновано в 1868 р. 6) Лідером старорусинського напрямку українського руху в Галичині був І. Франко.
2. Якими були головні причини українсько-польського протистояння в Галичині? **3. Робота в малих групах.** Обговоріть і з'ясуйте причини появи старорусинства в українському русі на західноукраїнських землях та його переважання в 60—80-ті рр. XIX ст. **4.** Якою є роль товариства «Просвіта» в розбудові національного життя? **5.** У чому полягала суть розбіжностей між старорусинами й народовцями? **6.** Якою була мета польського руху? Які течії існували в польському русі Галичини? Як вони ставилися до українства? **7.** Визначте мету єврейського руху в Галичині. Яким було його ставлення до українства? **8.** Охарактеризуйте систему виборів до Галицького сейму.
9. Які успіхи в розбудові національного життя Галичини ви можете назвати? Складіть тези. **10.** Складіть таблицю «Старорусинський, москвофільський народовський рухи на українських землях у другій половині XIX ст.», указавши імена лідерів, організаційні форми, мету їхньої діяльності.
11. Чи можна стверджувати, що в Австро-Угорській імперії українське населення мало політичну свободу? Підготуйте есе за цим питанням.

§23. Радикальний рух у Галичині. Особливості суспільно-політичного життя на Буковині та Закарпатті в другій половині XIX ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: розповідати про суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст.; визначати причини появи радикальної течії в українському русі та українських політичних партій; давати оцінку політичним програмам українських політичних партій; розкривати зміст понять і термінів: радикальна течія, політична партія, «нова ера», «український П'ємонт».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які течії переважали в українському русі Галичини в 60—70-х рр. XIX ст.? 2. Чим можна пояснити розкол, що виник в українському русі?

1. Радикальна течія в українському русі Галичини. Вихід українського руху (як москвофілів, так і народовців) на широку політичну арену був наслідком розгортання в Європі політичних рухів, поширення модерних європейських політичних теорій, зокрема соціалізму. Новий імпульс українському руху в Галичині дала східноукраїнська інтелігенція, яка на той час була більш освіченою та обізнаною в європейських політичних теоріях. Цьому сприяла, зокрема, діяльність М. Драгоманова, який закликав молодь підвищувати свій інтелектуальний рівень, знайомитись із кращими надбаннями культури й науки. На його заклики відгукнулася невелика група західноукраїнської молоді. Так в українському русі виникла ще одна течія — **радикальна**.

Першими прибічниками М. Драгоманова стали члени віденського клубу українських студентів «Січ». Наприкінці 70-х рр. XIX ст. його ідеї підтримували два львівські студентські гуртки: «Академічний гурток» (перебував під впливом старорусинів) і народовський «Дружній лихвар». Згодом коло їхніх прихильників розширювалося. Найбільш здібними послідовниками поглядів М. Драгоманова стали **Іван Франко та Михайло Павлик**.

Представники нової течії свою діяльність розпочали з активної пропагандистської роботи. Із 1876 р. М. Павлик та І. Франко редагували журнал «Друг». Вони відкинули «язичіє», яким публікувався журнал, і перейшли на українську народну говірку. Перші критичні статті діячі спрямували проти старорусинів. Згодом вони зачепили й народовців, висміюючи їх за невисоку якість літературної продукції та консерватизм. Проте основний удар припав на духовенство, яке радикально налаштована молодь намагалась усунути від керівної ролі в духовному житті суспільства. Таку гостру критику неоднозначно сприйняли як провідники українського руху, так і загалом західноукраїнське суспільство.

Виходу нової політичної течії на політичну арену сприяв судовий процес 1877—1878 рр. проти І. Франка та його това-

- Що зумовило появу радикальної течії в українському русі?

Язичіє — один із типів штучно створеної книжної мови, яка вживалася в Галичині, на Буковині та Закарпатті наприкінці XIX — на початку XX ст. Язичіє не мало усталених правил та було малозрозумілим для більшості селянства. Основою язичія була церковнослов'янська мова в суміші з російською, але з домішкою українізмів та полонізмів і з українською вимовою.

Юліан Бачинський (1870—1940 рр.) народився в селі Новосілка (тепер — територія Тернопільської області) в родині греко-католицького священника. Ідеями соціалізму захопився під час навчання в Академічній гімназії, був членом Союзу польської молоді «Зет», у 1890 р. його обрали до проводу РУРП. Ю. Бачинський був одним із головних теоретиків цієї партії, а також заснованої в 1899 р. Української соціал-демократичної партії. Часто брав участь у політичних суперечках. Ю. Бачинський публікував свої тексти в часописах «Народ», «Радикал», «Громадський голос», «Будучність» (преса УРП), «Земля і воля» (УСДП), «Свобода» (США), «Вісник Союзу визволення України», «Наш голос», обіймав посаду головного редактора журналу «Вперед» (1912—1913 рр.). Ю. Бачинський увійшов в історію передусім як автор книги «Україна irredenta», у якій на засадах марксизму обґрунтував неминучість самостійної України.

■ Чи можна стверджувати, що «нова ера» заклала основи подальшого українсько-польського порозуміння?

ришів. Соціалістичні ідеї, які пропагували діячі нової течії, стали приводом до звинувачення їх у підривної діяльності.

Хоча загалом ідеї, що проголошували радикали, не були сприйняті українським суспільством, вони привели до появи нових прихильників соціалістичних ідей.

У жовтні **1890 р.** радикали створили першу українську політичну партію в Галичині — **Русько-українську радикальну партію (РУРП)**. Уперше в українському русі було висунуто й аргументовано ідею єдності українських земель і політичної самостійності України. Він містився в книзі Ю. Бачинського «Україна irredenta» (1895 р.).

Книга викликала інтерес у широких колах громадськості. Як стверджував один із діячів українського руху Степан Баран, «Кобзар» Т. Шевченка та «Україна irredenta» Ю. Бачинського «зробили нас, старших гімназистів і студентів, українськими державниками та соборниками». Саме зусиллями ровесників Ю. Бачинського, яких називали «молодими радикалами», у **1895 р.** на черговому з'їзді РУРП до партійної програми було включено ідею про самостійну Україну. Невдовзі цим шляхом пішли всі інші українські партії Галичини.

2. «Нова ера» в українсько-польських відносинах та її наслідки. Початок політизації українського руху та становлення ідеї політичної самостійності України відбувалися в умовах, коли українське питання в Галичині мало першорядне значення. Це знайшло прояв у трьох площинах:

- загальнодержавний напрямок: прагнення австро-угорських правлячих кіл використати українське питання в протистоянні з Росією, уникнути радикалізації українського руху;
- міжнаціональні відносини в краї: піднесення українського руху робило неминучою зміну системи відносин із поляками;
- загальноукраїнський напрямок: реалізація ідеї перетворення Галичини на **«український П'ємонт»**.

Міжнародна ситуація сприяла виходу української проблеми на європейський рівень. Балканська криза загострила відносини Австро-Угорщини та Німеччини з Росією. Українські землі почали розглядатися як можливий театр воєнних дій. Широкого розголосу набула стаття «Росія в Європі», запропонована німецьким канцлером О. фон Бісмарком, де висловлювалась ідея відновлення Київського королівства під протекторатом Габсбургів. Вона викликала резонанс із боку австрійських, німецьких, російських, українських та польських кіл. Австро-угорський уряд зацікавився українським рухом у Наддніпрянській Україні, сподіваючись із його допомогою відірвати українські землі від Росії.

Ця ідея збіглася з прагненнями деяких провідників Київської громади (В. Антонович, О. Кониський та інші) схилити на бік української справи керівні кола Австро-Угорської монархії, щоб здобути нові національно-культурні права для га-

лицьких українців. Для цього треба було примирити українців і поляків у Галичині.

Переговори щодо досягнення порозуміння почалися ще в середині 80-х рр. XIX ст. Вони велися таємно у вузькому колі осіб. Улітку 1888 р. було досягнуто домовленості про видання місячника «Правда», який мав стати друкованим органом «цілої України-Русі», пропагувати «духовну єдність» українського народу, переділеного між двома державами, а водночас готувати суспільство до польсько-української згоди.

Зрештою під тиском віденської та київської сторін угоди було досягнуто і оприлюднено 25 листопада 1890 р. Офіційного тексту угоди не склали: вона ґрунтувалася на чесному слові її ініціаторів (тобто була «джентльменською»).

Українці вимагали від польської адміністрації краю визнати самостійність української нації та більше дбати про її розвиток, з однаковою прихильністю ставитись до двох народів у Галичині, обіцяючи лояльне ставлення до Австро-Угорської монархії та династії Габсбургів. Як запевняли обидві сторони, угода мала почати «**нову еру**» в українсько-польських відносинах. Однак ця політика тривала недовго. Польська сторона не бажала йти на поступки, які дозволили б українському руху поставити питання про поділ Галичини на українську й польську частину та домагатися автономних прав. На початку 1894 р. обидві сторони відмовилися від продовження такої політики.

І все ж, незважаючи на провал, «нова ера» мала далекосяжні наслідки. Поступово реалізувалася програма, накреслена її ініціаторами, яка передбачала: відкриття кафедри історії України у Львівському університеті, надання Товариству ім. Т. Шевченка статусу наукового з перспективою перетворення його на українську Академію наук. У 1893 р. український фонетичний правопис отримав статус офіційного і був упроваджений у шкільні підручники. Також було створено ощадне товариство «Дністер» (1892 р.) для українського населення. Одним із прямих наслідків політики «нової ери» став приїзд до Львова в 1894 р. молодого київського історика, учня В. Антоновича **Михайла Грушевського**, який очолив щойно відкриту кафедру у Львівському університеті.

Іншим вагомим наслідком польсько-української згоди стала прискорена структуризація українського політичного життя в Галичині. Почалося чітке розмежування політичних течій. Як ви вже знаєте, в українському русі виникла радикальна течія. У лавах народовців стався розкол. На продовженні політики згоди з поляками наполягала група, що гуртувалася навколо О. Барвінського, — їх називали новокурсниками. Згодом вони перетворились на невелику Християнсько-суспільну партію. Їх підтримувало вище греко-католицьке духовенство.

Більша частина народовців на чолі з Ю. Романчуком посіла чітку антипольську позицію. Їх називали незалежними. Проте постійні хитання народовців від боротьби до співпраці з поляками підривали їх авторитет. Керівники старорусинської

Обкладинка одного з видань «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка». 1894 р.

Доповнення до програми РУРП, прийняте на IV з'їзді в 1895 р.

Стоячи на ґрунті наукового соціалізму... заявляє Русько-українська партія радикальна, що здійснення усіх її ідеалів соціалістичних можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім, необмеженим праві його: рішати самому у всіх справах його дотикаючих. Зокрема в Австрії стремить вона до утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією.

Із відозви Народного комітету УНДП до народу (5 січня 1900 р.)

...Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, у якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу... Та поки осягнемо сей наш ідеал... мусимо на ґрунті теперішніх відносин і в рамках австрійської держави змагати до витворення окремої національної провінції зі своєю окремою адміністрацією і своїм національним Соймом...

? Чим було зумовлено появу в програмах провідних партій Галичини пункту про незалежність України?

- 1. Які українські партії були створені наприкінці XIX ст.?
- 2. Коли в програмах українських партій Галичини з'явилось положення про необхідність боротьби за незалежну соборну Україну?

течії поступово переходили на ідеї москвофільства і втрачали позиції.

Отже, «нова ера» призвела до розколу в українському русі, що негативно позначалося на результатах виборів до Галицького сейму в 1895 р.

Проте розкол мав і позитивні наслідки: на межі XIX—XX ст. виникли політичні партії із чітко окресленими національно-державницькими програмами (національна незалежність України, об'єднання всіх українських земель у єдину державу), які посіли провідні позиції в українському русі. Старорусинство остаточно занепало.

3. Утворення політичних партій. Кінець XIX ст. став переломним у розвитку українського національного руху. Із появою перших українських партій національна ідея вийшла за межі середовища інтелігенції і проникла в широкі маси. На історичну арену вийшло нове покоління діячів, яке висунуло вимогу повної незалежності України. Саме наприкінці XIX ст., почалося поширення термінів «Україна», «український» замість «Русь», «руський».

Як уже згадувалося, першою політичною партією стала РУРП під проводом І. Франка і М. Павлика. У 1895 р. до програми долучили положення, які можна буде реалізувати в незалежній Українській державі (віддалена перспектива), а в найближчій перспективі — у межах автономної провінції Австро-Угорської монархії. Крім цих положень, у програмі висувалися вимоги передачі селянству якомога більше землі. Декларувалося встановлення колективної організації праці та колективної власності на засоби виробництва. Партія видавала газети «Хлібороб» і «Громада». Для пропаганди програмових положень було випущено серію брошур під загальною назвою «Радикальна тактика» (І. Франко). Велику увагу партія приділяла поширенню своїх ідей серед селянства.

Незважаючи на наполегливу працю, РУРП не здобула широкої підтримки в галицькому суспільстві, хоча в 90-ті рр. XIX ст. посідала провідні позиції. Проти неї було налаштовано духовенство, яке заблокувало партії доступ до селянства. Соціалістичні ідеї не сприйняли через нечисленність українського пролетаріату. Наприкінці 1899 р. партія переживала кризу.

Розбіжності в керівництві РУРП створили передумови для виникнення нових партій. Так, у 1899 р. від неї відійшли прихильники марксизму й заснували **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**. Видатними її членами були М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський. Партія мала відстоювати інтереси українського робітництва, підтримуючи гасло політичної незалежності України. Через відсутність широкої соціальної бази УСДП була нечисленною, проте її лідери мали значний вплив у краї. До того ж партія відігравала помітну роль у профспілковому русі.

У грудні 1899 р. частина радикалів, що дотримувалися націоналістичних поглядів, а також основна маса народовців

утворили **Українську національно-демократичну партію (УНДП)**. Партію очолили М. Грушевський, Є. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак, І. Франко. Перший з'їзд партії відбувся в 1900 р. У своїй програмі-максимум УНДП проголосила соборність України та її національну незалежність. У програмі-мінімум ставилося завдання домогтися автономії краю в межах Австрії. В інших питаннях це була типово ліберальна партія, яка прагнула уникати соціальних конфліктів. Своєю поміркованістю й народовською тактикою вона завоювала прихильність більшої частини населення. Під її впливом перебувала «Просвіта» та інші організації та установи.

Зі зростанням організаційної та політичної сили українофілів у Галичині слабшав вплив русофілів.

Отже, в українському русі Галичини на початку ХХ ст. відбулась остаточна партійна структуризація й політична стабілізація: провідне місце в цій структурі посіла УНДП, в опозиції до неї були РУРП і УСДП. Об'єднувало всі українські партії прагнення політичної самостійності України.

4. І. Франко і розвиток української суспільно-політичної думки. У політичному русі та розвитку суспільно-політичної думки Галичини та всієї території українських земель важливу роль відіграв **Іван Франко (1856—1916)**.

Політичні погляди І. Франка сформувалися в студентські роки. Упродовж тривалого часу він перебував під ідейним впливом М. Драгоманова, реалізуючи федеративні принципи в теорію та практику соціалістичного руху в Галичині. І. Франко навіть чинив спротив гаслу політичної самостійності України, стверджуючи, що це вигідно панівним верствам, а не трудівникам.

Після смерті М. Драгоманова він перейшов на позиції самостійництва. Розрив із соціалістами був зумовлений тим, що І. Франко усвідомив: соціалізм не приведе до національного визволення України, оскільки під його гаслами могутні нації можуть поглинути інші. Перехід на самостійницькі позиції спричинив розрив І. Франка з радикалами. Він став одним із керівників УНДП.

Ідеалом у суспільному житті І. Франко вважав вільну незалежну націю. Усе, що здійснюється поза нацією, на його думку, є обманом або прикриттям для поневолення іншої нації. Ці ідеї, які І. Франко почав сповідувати на межі століть, стали панівними в Галичині. Ідеал незалежної держави згуртував усі верстви українського суспільства регіону.

5. Розвиток українського національно-визвольного руху на Буковині. Через відсутність власної інтелігенції українське національне відродження на Буковині почалося досить пізно. Головну роль на початку цих процесів у краї відіграло духовенство. Визначною постаттю того часу став православний єпископ **Євген Гакман (1834—1873)**. Завдяки його діяльності було впорядковано релігійне життя та засновано

Іван Франко — письменник, учений, громадський діяч. У 1875 р. закінчив дрогобицьку гімназію, навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. Із 1894 р. І. Франко очолював філологічну секцію, а з 1898 р. також етнографічну комісію Наукового товариства ім. Т. Шевченка, був редактором «Літературно-наукового вісника». І. Франко був одним з організаторів Русько-української радикальної партії. Йому належить значна поетична, прозова, публіцистична спадщина.

■ Чому І. Франко, який одним із перших пропагував марксистські ідеї, згодом їх категорично заперечував?

■ Яка течія українського руху стала панівною на Буковині наприкінці ХІХ ст.?

перше українське культурно-просвітницьке товариство «**Руська бесіда**» (1869 р.).

Як і на Галичині, в українському русі Буковини утворилися дві течії: русинська (русофільська, москвофільська) і народовська (українофільська). У 70—80-ті рр. XIX ст. провідні позиції посідала русинська течія. Нечисленна українська еліта виступала проти румунського засилля. Вона намагалася довести, що має такі самі давні політичні й культурні традиції, як румунська або німецька, тому звернулася до староруської культури і традицій, а згодом до російської. Для поширення свого впливу діячі русинської течії створювали мережу навчально-освітніх, культурних закладів, видавали газети й журнали. У 1870 р. вони організували політичне товариство «Руська рада» під керівництвом В. Продана, який водночас очолював «Руську бесіду».

Ситуацію на користь української течії змінило відкриття в 1875 р. в Чернівцях університету, у якому спершу було три кафедри з українською мовою навчання, а згодом — п'ять. Поява університету вимагала нових викладачів. Частина з них були галицькими українцями, які стали провідниками національної ідеї.

Початок 80-х рр. XIX ст. виявився успішним щодо поширення народовської (української) течії на Буковині. У 1884—1885 рр. буковинські народовці взяли на себе керівництво «Руською бесідою» та «Руською радою». Було засновано товариство «Руський народний дім». Почалось видання часопису «Буковина» під редакцією Юрія Федьковича, а згодом — Сильвестра Дашкевича, Осипа Маковея. Останній відіграв визначну роль у розвитку національної свідомості українців Буковини.

Національний рух на Буковині зміцнів після переїзду туди галицького діяча **Степана Смаль-Стоцького**, який у 1885 р. став професором університету.

У 1887 р. з ініціативи Омеляна Поповича виникло товариство «Руська школа» (із 1910 р. — «Українська школа»). Завдяки його діяльності розвиток українського шкільництва на Буковині був одним із найкращих на українських землях.

Зі зростанням української інтелігенції та її національної свідомості змінювалася на краще й політична ситуація для українців Буковини.

Із кінця XIX ст. політичне життя в регіоні розвивалося подібно до галицького. Так, у 1906 р. виникли радикальна (Т. Галіп, І. та О. Поповичі, Н. Бігарій) та соціал-демократична (О. Безпалко, Г. Андріяшук, М. Гавришук та інші) партії. У 1908 р. почала діяти національно-демократична партія (С. Смаль-Стоцький, барон М. Василько, О. Попович, Є. Пігуляк та інші), яка стала провідною політичною силою в краї.

Жваву національно-просвітницьку діяльність здійснювали різноманітні українські студентські, жіночі, учительські та інші організації, яких напередодні Першої світової війни налічувалося близько 590.

Під впливом народовської течії Галичини і творів української літератури з Наддніпрянщини в середовищі буковинської інтелігенції набирали сили українофільські настрої. Одним із перших на Буковині почав писати свої твори народною мовою Юрій Федькович. Його перша збірка поезій була надрукована в 1862 р. Згодом з'явилися твори Сидора Воробкевича та його брата Григорія. Наприкінці XIX ст. на літературному горизонті Буковини постала Ольга Кобилянська.

Отже, українці Буковини протягом XIX — початку XX ст. зробили значний крок у перетворенні українців на національно свідому частину української нації.

6. Розвиток українського національно-визвольного руху на Закарпатті. Після угорської революції 1848—1849 рр. австрійська влада змушена була погодитись на деяке розширення демократичних свобод, задоволення певних національних інтересів народів, зокрема закарпатських русинів. Останнім навіть було дозволено обіймати урядові посади. Скориставшись ситуацією, русинська інтелігенція Закарпаття розгорнула діяльність із поширення освіти серед народу, захисту й розвитку рідної мови, звичаїв, віри та церкви.

З ініціативи О. Духновича в 1862 р. було створено Товариство Івана Хрестителя, а в 1866 р. — Товариство Св. Василя Великого. Останнє відіграло значну роль у призупиненні політики денационалізації угорського уряду. Ще до свого офіційного оформлення товариство розгорнуло широку видавничу та просвітницьку діяльність. У 1865 р. вийшла друком граматика, яку підготував К. Сабов. Тривалий час вона була підручником для середніх шкіл Закарпаття. У 1890 р. були видані граматика й читанка К. Сабова. Завдяки діяльності членів товариства в Закарпатті з'явилися перші періодичні видання.

Проте послаблення тривало недовго. Після утворення Австро-Угорської монархії угорська влада почала наступ на права закарпатських русинів. Протягом короткого часу було ліквідовано всі здобутки русинів 40—60-х рр. XIX ст. Розпочався наступ на греко-католицьку церкву Закарпаття. У 1868 р. парламент прийняв закон про рівноправність національностей, згідно з яким усі громадяни Угорщини в політичній площині становили «неділиму єдину мадярську націю». Насильницьку мадяризацію неугорських народів зробили майже державною національною політикою. Угорський наступ виявився таким потужним, що на початку XX ст. повністю зникла шкільна освіта народною мовою, а Товариство Св. Василя Великого в 1902 р. припинило діяльність.

Вагомий внесок у збереження національної ідентичності населення краю, відстоюванні його інтересів зробили також А. Дешко, І. Раковський, І. Сільвай, О. Митрак та інші.

7. Взаємодія національно-визвольного руху в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. Важливим здобутком національного руху в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях стало те, що він розвивався як єдиний, незважаючи на всі відмінності менталітету населення й політичного становища земель. Вирішальним значенням для цього була згода двох політичних еліт — наддніпрянської та західноукраїнської — творити спільну націю. Західноукраїнці черпали з Наддніпрянщини інтелектуальний потенціал, наддніпрянці розбудовували в Галичині «український

- Чому український національний рух на Закарпатті не набув значного розвитку?

Особливо гостро постала проблема дослідження історії Закарпаття для обґрунтування історичних прав русинів на політичне існування, пробудження в них національної самосвідомості. Вагомий внесок в успішне вирішення цього важливого завдання зробили історики й церковні діячі Анатолій Кралицький та Іоанн (Іван) Дулішкович. Тритомна праця І. Дулішковича «Исторические черты Угро-Русских» стала важливим доказом історичних і політичних прав населення краю.

- Як взаємодіяли між собою українські рухи в Австро-Угорській та Російській імперіях? Чому можна стверджувати, що наприкінці XIX ст. існував єдиний український рух?

Працюємо з хронологією

1890 р. — створення першої української політичної партії — Русько-української радикальної партії (РУРП).

1890—1894 рр. — «нова ера» в українсько-польських відносинах.

П'ємонт». Проте цей процес був непростим, стикався зі значними перешкодами, долав численні суперечності, але заклав основи формування єдиної модерної української нації.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- розвиток українського руху в останній чверті XIX ст.;
- появу в 1890 р. першої української політичної партії — Русько-української радикальної партії;
- включення наприкінці XIX ст. до програм усіх провідних українських партій Галичини положення про незалежну соборну Україну;
- творення спільними зусиллями галичан і наддніпрянців у Галичині «українського П'ємонту»;
- розвиток українського національного руху в Північній Буковині та на Закарпатті.

Практичне заняття за розділом V
rnk.com.ua/100851

Наш край у другій половині XIX ст.
rnk.com.ua/100851

Узагальнення за розділом V
rnk.com.ua/100851

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V
rnk.com.ua/100851

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте героя або героїню». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує на картці ім'я історичної особи та кладе її в конверт. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гра проводиться в парах, малих групах або з усім класом.
2. Визначте основні досягнення українського руху на українських землях у складі Австро-Угорщини наприкінці XIX ст. **3.** Що зумовило появу радикальної течії в українському русі наприкінці XIX ст.? Якою була мета її діяльності? **4. Робота в парах.** Обговоріть і визначте причини й наслідки «нової ери» в українсько-польських відносинах. **5.** Як склалися відносини між греко-католицькою церквою та різними течіями українського руху? **6.** Яку роль відіграв український рух на українських землях у складі Австро-Угорщини в загальноукраїнському русі?
7. **Робота в малих групах.** Охарактеризуйте процес становлення українських політичних партій, дайте їх класифікацію. **7.** Складіть порівняльну таблицю розвитку українського руху на Буковині, в Галичині та на Закарпатті. Де український рух досяг найбільшого успіху та чому? **8.** Складіть розгорнутий план за темою «Український рух на українських землях у складі Австро-Угорщини в останній чверті XIX ст.». **9.** Складіть розповідь про І. Франка як політичного діяча. Визначте його роль у розвитку української політичної думки.
10. **Колективне обговорення.** Що означає вислів «український П'ємонт»? Чи вдалося українському руху перетворити Галичину на «український П'ємонт»? **11.** Українські діячі кінця XIX — початку XX ст. називали Закарпаття «пораненим братом». Як ви вважаєте, чому?

Розділ VI. Україна початку ХХ ст. перед викликами модернізації

§ 24. Соціально-економічний розвиток українських земель

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості розвитку промисловості й сільського господарства на українських землях; порівнювати, як відбувався їхній розвиток у складі двох імперій; пояснювати, яку роль у розвитку економічного життя відігравав кооперативний рух; характеризувати становище населення українських земель; пояснювати поняття й терміни: концентрація виробництва, монополія, синдикат, міграція, кооператив.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості розвитку промисловості на українських землях у другій половині ХІХ ст.? 2. Як розвивалося сільське господарство в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях у цей період? 3. Що таке кооперація? 4. Чим була зумовлена і як відбувалася трудова еміграція українців?

1. Розвиток промисловості. Економічний розвиток українських земель на початку ХХ ст. мав певні особливості.

По-перше, їх розподіл між двома імперіями не давав сформуватися єдиному господарському комплексу. У складі Російської імперії та Австро-Угорщини господарства розвивалися як окремі складові економік двох імперій. Найрозвиненішими галузями економіки на українських землях у складі Російської імперії були кам'яновугільна та металургійна, у складі Австро-Угорщини — нафтодобувна та лісообробна.

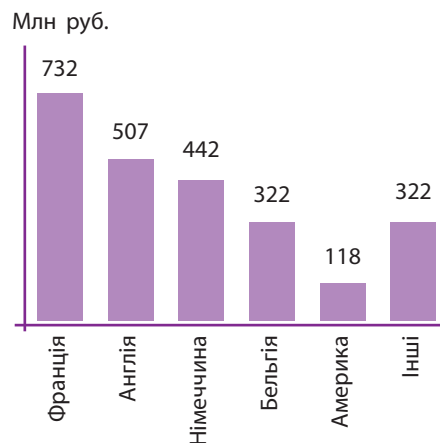
По-друге, у промисловості панівну роль відігравав іноземний капітал. Особливо чітко це виявлялося в Донецько-Криворізькому промисловому районі, де значна кількість шахт, рудників, заводів належала іноземцям. Так, у чорній металургії Півдня діяло 18 акціонерних підприємств, капітал 12 з яких повністю належав іноземним компаніям (бельгійським, французьким, британським, німецьким), а в інших був мішаним. Понад 25 % іноземного капіталу, вкладеного в економіку Російської імперії, припадало на українські землі. Зокрема, у вугільній промисловості іноземцям належало 63 % основного капіталу, у металургії — 90 %. У нафтодобувній промисловості на українських землях у складі Австро-Угорщини, яка давала 5 % світового видобутку нафти, контроль за іноземним капіталом (німецьким, британським, французьким) був повним.

По-третє, економічний розвиток окремих регіонів відбувався нерівномірно. Одні регіони й міста були промислово розвиненими: Донбас, Одеса, Харків, Катеринослав (тепер Дніпро), Миколаїв, Львів, Тернопіль, Чернівці; в інших — промисловий розвиток майже повністю був відсутній (Закарпаття, Волинь, Поділля, Чернігівщина тощо).

По-четверте, на початку нового століття після загальноєвропейської економічної кризи 1900—1903 рр. стали поміт-

■ Чим була зумовлена нерівномірність промислового розвитку українських земель на початку ХХ ст.?

РОЗПОДІЛ ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ (ЗА КРАЇНАМИ), ВКЛАДЕНОГО В ЕКОНОМІКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ до 1917 р.

Усього іноземних капіталів 2 443 млн руб.

Доменні печі заводу бельгійського товариства «Провіданс» у Маріуполі. Початок XX ст.

Концентрація виробництва — зростання кількості великих підприємств і зосередження на них значної частини засобів

Перша галицька рафінерія (нафтопереробний завод) у с. Печеніжин (зараз — село в Івано-Франківській обл.). Листівка 1895 р.

Цукровий завод у с. Капітанівка (зараз — село в Київській обл.). Початок XX ст.

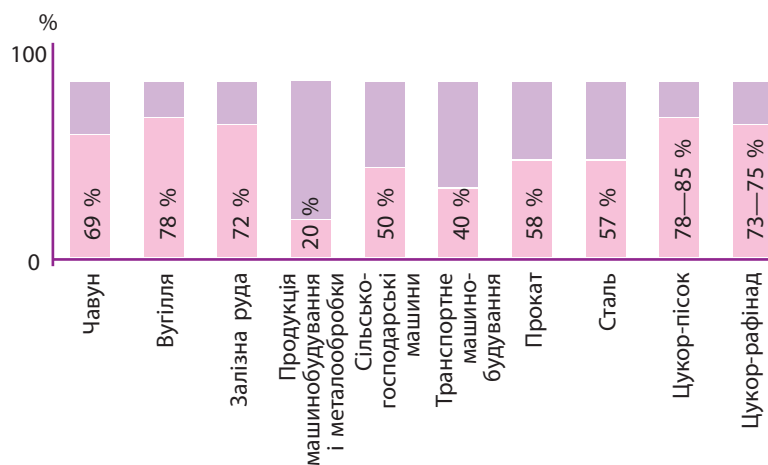
ними високі темпи економічного зростання й інтенсивний розвиток машинобудування, електротехнічної та інших новітніх галузей виробництва.

Криза супроводжувалася скороченням кількості дрібних фабрик і заводів та поглиненням їх великими підприємствами. Унаслідок цього в промисловості відбувалася **концентрація виробництва**. На великих підприємствах Наддніпрянщини працювало понад 44 % всіх промислових робітників, у той час як у США — 33 %. П'ять металургійних заводів українського Півдня становили 25 % загальноросійського виробництва чавуну, а українські цукрові заводи Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського і Бобринського — 60 % цукру-рафінаду.

Концентрація промислового виробництва сприяла розгортанню процесу **монополізації**, тобто утворенню монополій у металургійній, кам'яновугільній, залізорудній, нафтодобувній галузях. Через відсутність конкуренції монополісти вдавалися до завищення цін на свою продукцію й отримували надприбутки навіть у кризові роки.

Найпоширенішою формою монополістичних об'єднань у промисловості стали **синдикати**. На початку XX ст. у Наддніпрянщині з'явилися синдикати «Продамет» (1902 р.), «Тру-

Випуск основних видів продукції промисловості в Наддніпрянській Україні порівняно із загальноімперським у 1913 р.

■ Вироблено в Наддніпрянській Україні

1. Яких видів продукції в Наддніпрянській Україні виготовляли понад половину від загальноімперського виробництва? 2. Чи можна на підставі наведеної інформації зробити висновок про те, що промисловість Наддніпрянщини у складі загальноімперської мала характер сировинного придатка, а не виробника готової продукції? Обґрунтуйте свою думку.

бопродаж» (1902 р.), «Продаруд» (1908 р.), «Продвугілля» (1904 р.), «Дріт» (1908 р.) та інші.

Поступово на українських землях склалася певна **спеціалізація промислових районів**. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн — марганцевої, Кривий Ріг — залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової, Східна Галичина — нафтової та лісопереробної. До того ж ці осередки промислового виробництва набули загальноімперського значення.

Незважаючи на те що на українських землях був зосереджений значний промисловий потенціал, підпорядкованість імперському центру зумовлювала значні зміни у структурі економіки: понад 70 % продукції промисловості становили сировина й напівфабрикати.

На початку ХХ ст. у становищі робітників відбулися помітні позитивні зрушення: зросла заробітна плата, робочий день було законодавчо обмежено 11,5 годинами тощо. Проте ці зрушення стосувалися лише незначної частки кваліфікованих робітників, зайнятих у металургійній та металообробній промисловості. Решта робітників і далі жила в нестерпних умовах.

Кризу 1900—1903 рр. змінила економічна депресія 1904—1909 рр. Із кінця 1909 р. розпочалося економічне піднесення, що тривало до початку Першої світової війни. На 1913 р. Наддніпрянщина стала основним виробником багатьох видів продукції в Російській імперії.

2. Розвиток сільського господарства. Незважаючи на доволі стрімкий розвиток промисловості, більшість населення українських земель (80—90 %) було зайнято в сільському господарстві. Провідні позиції в землекористуванні й товарному виробництві сільськогосподарської продукції зберігали поміщицькі господарства. У різних регіонах частка поміщицьких земель коливалася від 40 до 60 %.

Характерною рисою землеволодіння селянства було збільшення кількості господарств унаслідок їх дроблення, що супроводжувалося постійним зменшенням земельних наділів. Спостерігалось таке явище, як аграрне перенаселення. Воно було зумовлене демографічним вибухом другої половини ХІХ ст. і неспроможністю промисловості, що лише розвивалася, поглинути велику кількість вільної робочої сили. Надлишок робочої сили становив близько 9,3 млн осіб. Близько 80 % селянських господарств становили незаможні селяни, заможних налічувалося лише 5—8 %. Такий стан селянського господарства не дозволяв швидко впроваджувати новітню агротехніку і технології. Частими були неврожаї та голод.

Сільське господарство було малоефективним, розвивалося на екстенсивній основі й працювало переважно на забезпечення власних потреб. Розвиток товарного виробництва був дуже повільним.

Через злидні на початку ХХ ст. посилювався процес еміграції селян з українських земель у складі Австро-Угорщини до

Заготівля лісу в Галичині. Початок ХХ ст.

- Що гальмувало розвиток сільського господарства на українських землях у складі обох імперій?

Жнива. Початок ХХ ст.

Косовиця на Волині. 1890 р.

Америку, а з українських земель у складі Російської імперії — у східні райони імперії. Напередодні Першої світової війни селяни-переселенці з Наддніпрянщини найбільші громади утворили в Нижньому Поволжі (400 тис. осіб), Казахстані та Середній Азії (790 тис. осіб), на Далекому Сході (460 тис. осіб). Ці райони компактного проживання українців отримали назву Сирій Клин і Зелений Клин.

Із Галичини й Буковини тільки протягом 1900—1910 рр. виїхало понад 300 тис. осіб, Закарпаття в 1905—1914 рр. залишили понад 400 тис. осіб.

Незважаючи на негативні тенденції, у сільському господарстві все ж спостерігався розвиток. Українські землі у складі Російської імперії відігравали провідну роль у товарному зерновому виробництві. На початку ХХ ст. в краї збирали понад 75 % від загального обсягу озимої пшениці в Російській імперії. Зберігалася й поглиблювалася сформована в попереднє століття районна сільськогосподарська спеціалізація. На Півдні переважало товарне зернове господарство, на Правобережжі — товарне бурякове виробництво, на Лівобережжі й Слобожанщині — товарне бурякове виробництво та вирощування тютюну. Товарне тваринництво у структурі сільськогосподарського виробництва посідало досить незначне місце.

У Галичині поміщики почали створювати багатогалузеві маєтки — промислово-рільничі господарства, де діяли промислові підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Заможні селяни створювали господарства фермерського типу. Завдяки запровадженню нових досягнень агрономії та сільськогосподарської техніки валовий збір і середня врожайність культур поступово зростали.

Проте в краї й надалі не вистачало свого хліба, його доводилося завозити з Угорщини. Значно краще було розвинене тваринництво, яким більше займалися селяни (91 % поголів'я). Експорт худоби став одним із головних джерел прибутку населення краю. На Закарпатті традиційно розвивалося виноградарство.

- Який зв'язок існував між кооперативним та українським національним рухом?

3. Кооперативний рух. Українські селяни, господарюючи в ринкових умовах, стикалися з багатьма проблемами: збут продукції, придбання техніки, отримання позик у банках тощо. Самостійно вирішити їх було дуже складно. Селяни, а також міське населення (дрібні ремісники й робітники) за допомогою українських громадських діячів об'єднувалися в різноманітні кооперативи (споживчі, виробничі, кредитні тощо). У тогочасних політичних умовах кооперативний рух для українців став засобом захисту їхніх соціально-економічних інтересів, сприяв формуванню вмінь брати участь у діяльності самоврядних економічних організацій, був школою підготовки майбутніх громадських діячів.

Збільшення кількості кооперативів обумовлювало необхідність створення кооперативних спілок. У 1901 р. виник Союз кредитової кооперації в Бердянську, у 1908 р. — Союз споживчої кооперації в Києві, у 1910 р. — Союз споживчої кооперативної організації в Львові.

перації у Вінниці. Однак у 1913 р. влада, намагаючись підпорядкувати українську кооперацію та долучити її до системи російської кооперації, примусила ці спілки ліквідуватися. Упродовж 1900—1914 рр. кількість кооперативів у Наддніпрянській Україні постійно зростала. У 1900 р. тут діяло 450, у 1905 р. — 820, у 1910 р. — 2100 кооперативів усіх видів. У 1914 р. в селах і містах діяло 3020 споживчих і 2477 кредитних кооперативів. За цим показником українські землі посідали перше місце в Російській імперії.

Процеси консолідації кооперативного руху не минули й українські землі у складі Австро-Угорщини. Головним організаційним і координуючим центром українських кооперативів у Галичині був «Крайовий союз ревізійний», заснований у 1904 р. У 1914 р. він об'єднував 609 кооперативів. Майже 100 кооперативів діяли в «Руському ревізійному союзі», що перебував під керівництвом москвофілів. Кілька сотень українських кооперативів не входили до цих союзів. На Буковині в цей період діяло близько 150 селянських кас, що об'єднувалися в кооперативну спілку «Селянська каса» (1903 р.). На Закарпатті кооперативний рух був розвинений менше, а існуючі кредитні спілки входили до угорських кооперативних спілок. Загалом на 1913 р. у Галичині діяло 1300 кооперативів, приблизно 200 — на Буковині й кілька на Закарпатті. Працювали також польські й угорські кооперативні об'єднання.

Кооперативи, скуповуючи у своїх членів сільськогосподарську продукцію та постачаючи їм добрива, сільськогосподарську техніку, насіння тощо, сприяли занепаду патріархального устрою селянських господарств, їхньому залученню до ринкових відносин.

Важливе значення для зміцнення кооперативного руху мав Освітньо-економічний конгрес, який у 1909 р. у Львові організувало товариство «Просвіта». На конгресі представники українського кооперативного руху з Галичини й Буковини визначили основні ідейно-організаційні засади подальшої кооперативної співпраці.

4. Зміни в становищі населення. Розгортання процесу індустріалізації на українських землях викликало чимало змін у суспільному житті. Провідні позиції поміщиків-землевласників у суспільстві послабилися.

Своє становище зберігали переважно ті, хто створював товарні господарства в сільськогосподарському виробництві, переробні підприємства, вкладав кошти (купував акції) у банки, заводи тощо. На Правобережжі такими були родини Бобринських, Потоцьких, Браницьких.

Усе більшими ставали вплив і значення буржуазії. Серед відомих представників тогочасної української буржуазії були родини Терещенків, Харитоненків, Римаренків, Смиренків та інші.

У зв'язку з розвитком промисловості відбувалося зростання кількості робітників. У промисловості українських земель у складі Російської імперії в 1910 р. було зайнято 475 тис.

Після «мертвого періоду» в розвитку кооперативного руху в Наддніпрянській Україні багато зусиль для заснування нових кооперативів доклав «артільний батько» **Микола Левитський** (1859—1936). Ще в 1887 р. він організовував перші легально зареєстровані хліборобські спілки (артілі) в краї, а також перші виробничі артілі в містах. Поширенню кооперативного руху сприяли численні статті М. Левитського про кооперацію та видана в 1901 р. брошура «Спілкова умова для хліборобських спілок». У 1905 р. в Полтавській, Київській та Подільській губерніях діяла найбільша в Російській імперії кількість споживчих кооперативів.

Торговий знак і реклама Союзу руських молочарських спілок

■ Які верстви населення зазнали найбільших змін у суспільстві?

Перший металевий пароплав «Українець», побудований на Млівському механічному заводі Яхненків-Симиренків. 1850 р.

- На які сфери життя впливали промисловці-меценати?

Василь Тарновський (молодший) був щедрим меценатом українських культурних надбань: зокрема, допомагав часопису «Київська старовина» в 90-х рр. XIX ст. і Київському історичному музею. У його садибі Качанівці збиралися видатні діячі української культури М. Костомаров, П. Куліш, Марко Вовчок, російські живописці І. Рєпін, М. Ге та інші. В. Тарновський зібрав велику колекцію козацько-гетьманської музейної та архівної старовини і створив унікальну збірку шевченкіани. Він видав альбом із фотографіями офортів Т. Шевченка, каталог своїх музейних колекцій, альбом гетьманів («Історичні діячі Південно-Західної Росії», автори В. Антонович і В. Бец).

робітників. Найбільшими центрами стали Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка, Маріуполь.

Становище промислових робітників було важким. Робочий день тривав 12—14,5 години на добу. Значного поширення набула наднормова праця. Переважна частина підприємств працювала за відсутності техніки безпеки, що призводило до численних нещасних випадків. Заробітна плата не забезпечувала прожиткового мінімуму більшості робітників. Особливо низькою вона була на підприємствах легкої промисловості. Підприємці також зменшували зарплату робітників за рахунок штрафів. Нестерпними залишалися житлово-побутові умови робітників. У 1913 р. щонайменше 70 % гірників Криворізького залізорудного басейну жили в бараках.

На нафтових родовищах Галичини працювало 5—6 тис. робітників. Загалом у Східній Галичині діяли 700 промислових підприємств, на яких працювало 42 тис. осіб. Більшість із них становили українці. На Буковині й Закарпатті кількість промислових робітників не перевищувала декількох тисяч осіб.

5. Українські промисловці-меценати. Кінець XIX — початок XX ст. називають «золотою добою» українського меценатства. Завдяки меценатам відбулася активізація суспільно-культурної діяльності українських діячів. Розширилось і поле діяльності меценатів.

Меценати пропагували свої надбання, поширювали наукові знання, утворювали благодійні фонди. Наприклад, Богдан Ханенко передав до бібліотеки Київського Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва шість томів власних «Старожитностей Придніпров'я». Крім того, йому належала ключова роль у заснуванні Київського художньо-промислового і наукового музею, відкритого в 1904 р. Зараз колекція Ханенків представлена в Державному музеї західного і східного мистецтва (Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків).

Багато уваги доброчинності присвятила родина Терещенків. Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київської національної картинної галереї та інших музеїв столиці.

Досить популярним ставало «садове» меценатство. Власники родових маєтків збирали предмети декоративно-прикладного мистецтва, картини, скульптури, бібліотеки. Самі ж садиви були шедеврами садово-паркового й архітектурного мистецтва. Митці зустрічалися і творили в маєтках Тарновських (Качанівка та Мотовилівка), Миколи Кондратьєва (Низи), княгині Наталії Яшвіль (Сунки та Княгиніно) тощо.

Зростала допомога школам, лікарням. Крім того, поширювалося соціальне благодійництво. Меценати піклувалися про жебраків, безпритульних, хворих тощо. Розширилися і шляхи передачі коштів на благо закладів освіти. Це були духовні заповіді, стипендіальні фонди, пожертвування благодійним організаціям і земствам.

У цей час активну участь у благодійницькій діяльності брали й жінки. Вони виступали опікунами освітніх закладів або головами благодійних товариств. Так **Христина Алчевська** стала організатором народної освіти. Багаті спадкоємці **М. Браницька** та **А. Гавриленкова** збудували у своїх маєтках храми, церковно-парафіяльні школи, лікарні. Жінки з родини Терещенків були членами Ради київського відділу кураторства імператриці **Марії Федорівни**, який опікувався глухонімими.

Меценати і благодійники чимало зробили для розбудови міст, де вони жили або тримали свої маєтки, заводи, фабрики.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- нові явища в розвитку економіки українських земель на початку ХХ ст.;
- причини відсталості сільського господарства на українських землях;
- кооперативний рух на українських землях на початку ХХ ст.;
- зміни в соціальній структурі українського суспільства й становищі основних верств населення;
- меценатство і благодійництво родин Терещенків, Симиренків, Ханенків, Алчевських, Тарновських, Бродських та інших.

Запитання та завдання

- ♦ **1.** Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте термін або історичне явище». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в команди по 5—7 осіб. Учитель/вчителька загадує термін або історичне явище для кожної команди, записує їх на картці та вкладає в конверт. Кожна команда має за визначений час (3—5 хвилин) поставити вчителю/вчительці 10—12 запитань, щоб відгадати свій термін або історичне явище. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Перемагає команда, яка виконає завдання найшвидше або використавши найменшу кількість запитань.
- ✦ **2. Колективне обговорення.** Якими були характерні риси розвитку промисловості на українських землях? **3.** Охарактеризуйте розвиток сільського господарства на українських землях у цей період. **4.** Яку роль у розвитку українського економічного життя відігравав кооперативний рух?
- ✦ **5. Робота в парах.** Обговоріть та охарактеризуйте зміни в суспільному житті українських земель, спричинені розгортанням індустріалізації. **6.** Визначте наслідки економічної кризи 1900—1903 рр. для економіки України. **7.** Назвіть імена відомих представників тогочасної української буржуазії. Хто з них уславився меценатською діяльністю?
- ✦ **8. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які проблеми були найважливішими для соціально-економічного розвитку українських земель на початку ХХ ст. Якими шляхами їх було можливо розв'язати? **9. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, що стало причиною розквіту меценатства та благодійництва наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Лазар Бродський — підприємець, цукровий магнат, меценат. На його кошти утримувалися єврейська лікарня в Києві, заклади єврейської освіти. Також він фінансував будівництво установ загальноміського значення — Бактеріологічного інституту, Бессарабського критого ринку, підтримував розвиток трамвайного сполучення в місті. Саме коштом **Л. Бродського** була збудована найбільша в Києві Хоральна синагога.

Талановитого інженера і вченого **Василя Симиренка** більше шанували за кордоном. На Батьківщині він був відомий тільки вузькому колу української інтелігенції. І мало хто знав, що 10 % від своїх статків цукровар постійно віддавав на розвиток вітчизняної культури. На його кошти було видано кілька великих накладів «Кобзаря» **Т. Шевченка**, твори **П. Чубинського**, **М. Драгоманова**, **М. Коцюбинського**. Він підтримував Наукове товариство ім. **Т. Шевченка** у Львові, громадське зібрання «Родина», Товариство допомоги культурі та науці. **В. Симиренко** фінансував періодичні видання «Київська старовина», «Рада» тощо, дарував кошти на будівництво друкарень. При цьому він всіляко уникав слави мецената.

Працюємо з хронологією

1900—1903 рр. — економічна криза в Російській імперії.

§ 25. Суспільно-політичне життя на українських землях у складі Російської імперії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати основні напрями суспільно-політичного життя українських земель у складі Російської імперії; характеризувати соціалістичну течію в українському напрямі суспільно-політичного життя; пояснювати, як відбувалося формування ліберально-демократичної течії в українському напрямі суспільно-політичного життя; характеризувати націоналістичну течію в українському напрямку суспільно-політичного життя; пояснювати поняття й терміни: пролетар, соціалізація, «Бунд», РУП, УДП, УНП.

- Яка верства суспільства була основною соціальною базою формування українських партій?

Пролетар — найманий робітник, позбавлений засобів виробництва.
Соціалізація — усупільнення приватної власності.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були основні напрями суспільно-політичного життя українських земель у складі Російської імперії; в XIX ст.? 2. Якими були основні форми та прояви українського суспільно-політичного руху українських земель у складі Російської імперії; в другій половині XIX ст.?

1. Особливості суспільно-політичного життя. На початку XX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, була заборонена діяльність політичних партій. Проте це не могло зупинити політичний розвиток. У суспільно-політичному житті Наддніпрянської України цього періоду існувало кілька основних напрямів: російський, єврейський, український і польський.

У російському напрямі консерватори виступали за збереження існуючого суспільно-політичного устрою Російської імперії, а ліберали, критикуючи самодержавство, — за перетворення Росії шляхом реформ на конституційну монархію. Власних політичних партій російські консерватори й ліберали до 1905 р. не мали. Російські радикали, що поділяли ідеали соціалізму й закликали до повалення самодержавства в Росії, діяли в краї досить активно. У середовищі переважно робітників пропагували свої ідеї представники **Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)**, утвореної в 1898 р. Із 1903 р. вони поділялися на поміркованих меншовиків, які стверджували, що в Росії поки що відсутні передумови для соціалістичної революції, та більшовиків, які виступали за здійснення найближчим часом соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату.

Наприкінці 1901 — на початку 1902 р. в результаті об'єднання народницьких гуртків і груп утворилася **Російська партія соціалістів-революціонерів (есерів)**. Вони виступали за повалення самодержавства шляхом революції, здійсненої «працюючим народом». Ідею встановлення диктатури пролетаріату есери відкидали. Вимоги встановлення республіки, запровадження загального виборчого права, демократичних свобод, робітничого законодавства та соціалізації землі забезпечували есерам досить значну підтримку в Наддніпрянщині.

На початку XX ст. активно діяв, особливо в межах «смуги осілості», «Бунд» (у перекладі — союз) — «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії», створений у 1897 р. Це була політична партія, яка захищала інтереси

єврейських робітників і вела серед них соціалістичну пропаганду. У 1898—1903 та 1906—1912 рр. «Бунд» на правах автономної організації входив до РСДРП. Після низки єврейських погромів у Російській імперії, найжорстокіші з яких відбувалися в 1881—1882, 1903—1905 рр., у єврейському русі швидко поширювалися ідеї сіонізму.

Польський напрям у цей період активної ролі в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України не відігравав.

В українському напрямі у Наддніпрянщині на основі громадівських рухів, що розвивалися раніше, почали формуватися нові течії: із громадівського руху — ліберально-демократична, зі студентського — соціалістична і націоналістична течії. Усі вони в цей період долали стадію організаційного та ідейного становлення.

2. Формування соціалістичної течії в українському напрямі. Першу українську політичну партію в Наддніпрянській Україні — **Револьюційну українську партію (РУП)** — створила студентська громада Харкова 29 січня 1900 р. Першими її членами стали Д. Антонович, М. Русов, Д. Познанський та інші — загалом близько десяти осіб. Очолив партію **Дмитро Антонович**. Із проханням написати програму партії Д. Антонович звернувся до **Миколи Міхновського**. Через два місяці у Львові її було видано окремою брошурою під назвою **«Самостійна Україна»**.

Хоча ідею боротьби за державну незалежність України поділяли майже всі члени РУП, брошура «Самостійна Україна» не стала її офіційною програмою. Практична діяльність зрештою змусила значну частину рупівців відмовитися від цієї ідеї. Крім того, у брошурі були відсутні згадки про боротьбу за соціалізм, за який виступали члени партії.

Основою української нації РУП вважала селянство й тому розгорнула серед нього агітаційну роботу. У виданих брошурах «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина?» вони пояснювали, як влада й пани гноблять селян. Завдяки цьому рупівці здобули певний вплив на селі. Із 1902 р. Д. Антонович видавав часопис «Гасло», де РУП пропагувала свої ідеї. Практична робота партії стримувалася ідеологічною невизначеністю та строкатістю поглядів її членів, що були прибічниками європейської соціал-демократії, народницького соціалізму, анархізму, націоналізму тощо. Це обумовило вихід із неї частини членів.

Першими з РУП вийшли прибічники самостійності України на чолі з М. Міхновським, які в 1902 р. утворили **Українську народну партію**. Також від РУП відокремилися прибічники ідей народників (М. Шаповал, М. Залізняк та інші), які пізніше, у 1907 р., спробували створити українську **есеївську партію соціалістів-революціонерів**. Водночас до РУП приєдналася **Українська соціалістична партія (1900 р.)**, що вела пропаганду ідей соціалізму серед робітників невеликих підприємств. Після цих перетворень партія остаточно визначилася як соціалістична. Це було закріплено в прийнятій 1903 р. програмі РУП, яка також висувала вимогу національно-культурної автономії України в межах Росії.

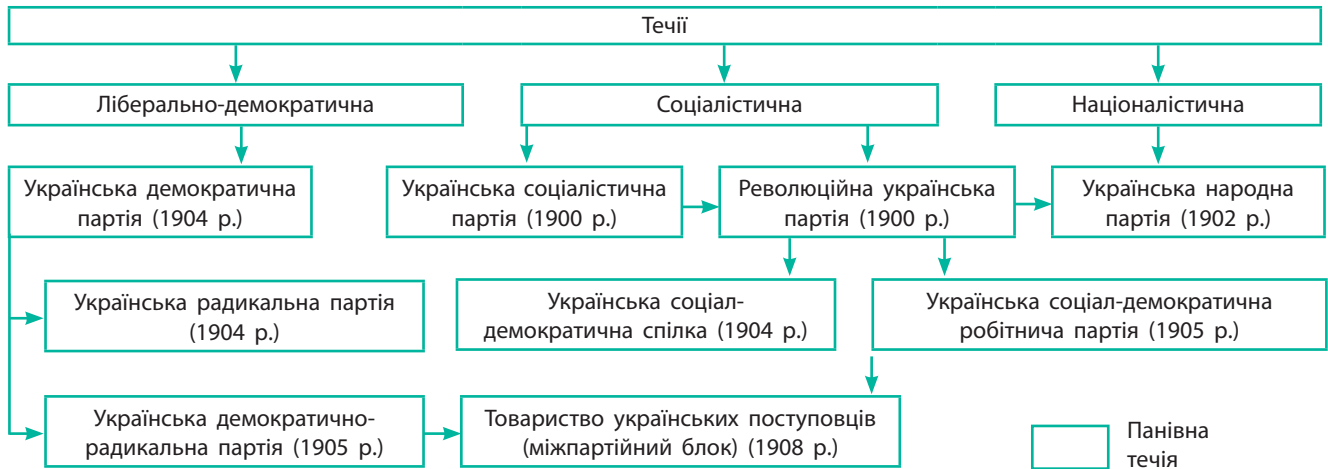
Із брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»

Кінець XIX ст. визначився з'явищами, що характеризують новий поворот в історії людськості... Ті з'явища — се повстання зневолених націй проти націй-гнобителів... Ми визнаємо, що наш народ також перебуває в становищі зрабованої нації. Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розквіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері межинациональних відносин.

? 1. Яку провідну ідею проголосував автор? 2. Чим М. Міхновський аргументував необхідність боротьби за державну незалежність?

- Чому соціалістичні партії стали панівними в українському русі на українських землях у Російській імперії?

УКРАЇНСЬКИЙ НАПРЯМ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на початку XX ст.

? Чому соціалістичний напрям був панівним в українському русі?

Протягом 1903 р. РУП зміцніла організаційно та збільшилася кількісно, її осередки з'явилися в багатьох містах Наддніпрянщини. Розгортання діяльності партії занепокоїло владу. У 1903—1904 рр. більшість керівників РУП було заарештовано, або вони вимушено емігрували. Улітку 1904 р. на нелегальному з'їзді РУП, метою якого було відновити діяльність партії, спалахнула суперечка між прихильниками та противниками самостійності України. Останні, очолювані М. Меленевським, залишили з'їзд й утворили нову партію — **Українську соціал-демократичну спілку (УСДС)**, яка наприкінці 1904 р. приєдналася до РСДРП. Однак і після цього провідники РУП сперечалися про те, як поєднати боротьбу за соціалізм і національне визволення.

■ Яку основну мету проголошували українські партії ліберально-демократичної течії?

3. Формування ліберально-демократичної течії в українському русі. У 1903 р. представники поміркованого табору українських громадських діячів висунули проект програми **Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО)** (політичну платформу). Це був фактично план організації нової партії, яка виступала за проголошення автономії України та впровадження української мови в усіх сферах життя. Соціально-економічні питання в проекті ігнорувалися. На з'їзді ЗУБО восени 1904 р. після тривалої дискусії було ухвалено програму партії та затверджено назву — **Українська демократична партія (УДП)**. Серед лідерів партії були С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Чеховський та інші.

Висунута УДП програма була досить радикальною. Однак через деякий час керівники партії, які не підтримували революційних змін, переробили її, надавши більш поміркованого вигляду. Це перетворило партію на бездіяльне в політичній площині об'єднання. У 1904 р. радикально налаштовані діячі відокремилися від УДП й утворили **Українську радикальну**

Зі звернення «Від Української демократичної партії»

Головні принципи нашої партії такі:

1. Знесення політичного абсолютизму, заведення парламентського ладу, участь народу в державних справах...
2. Свобода особи, слова, віри (церква повинна бути відділена від держави). Свобода зборів, спілок, організацій, страйків. Знищення станів.
3. Заведення народної мови в школах, судах... і в усіх громадських інституціях.
4. ...Ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії...
5. Щодо економічних питань... а) 8-годинний робочий день; б) державну пенсію німцям, калікам і всім робітникам, що дожили до 60 років.
6. Визнаючи, що орудувати землею можуть лише ті, що її обробляють, вважаємо конечним: а) землі державні, удільні, кабінетні та монастирські на території України експропріювати (передати) у власність автономного крайового сейму...

За іншими народами, які живуть на території України... ми визнаємо рівне право з Українцями...

1. Які загальнодемократичні перетворення прагнула здійснити УДП?
2. Яким бачили майбутнє українських земель члени УДП?
3. Які соціально-економічні вимоги висувалися партією?

партію (УРП). За програмовими цілями остання майже не відрізнялася від своєї попередниці. Проте налагодити серйозну партійну роботу УРП не змогла й обмежувалася широкою видавничою діяльністю.

4. Формування націоналістичної течії в українському русі.

Відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Виразником прагнень прибічників українського націоналізму на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні був М. Міхновський. За змістом його погляди можна визначити як самостійницькі. Зокрема, у своїй брошурі «Самостійна Україна» він заявив, що є «одна-єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від Сяну аж по Кавказ». Одним із висновків М. Міхновського було: «Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для українців...»

У 1902 р., як уже зазначалося, М. Міхновський та його однодумці (брати С. та В. Шемети, О. Макарєнко, І. Бойко, М. Базькевич та інші) утворили **Українську народну партію (УНП)**, започаткувавши націоналістичну течію в українському русі. Проголосивши гасло «Україна для українців», основним засобом здобуття незалежності вони вважали збройне повстання. При цьому майбутню самостійну Україну члени УНП бачили лише соціалістичною.

До складу УНП входили переважно українська інтелігенція, причому заможна, студенти та дрібні землевласники. Впливу в масах партія не мала й існувала лише як об'єднання однодумців. Практична діяльність партії зводилася до видання брошур і часописів. У 1904 р. у складі УНП було створено бойову групу «Оборона України», яка намагалася сприяти досягненню

- 1. Хто був засновником націоналістичної течії українського руху? 2. Чому відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві стало політичною подією?

Замах на пам'ятник О. Пушкіну в Харкові УНП присвятила річниці Переяславської угоди 1654 р. Під пам'ятник було закладено вибухівку та партійні листівки. Текст листівок пояснював мету акції: Пушкін ображав гідність України у своїх творах, особливо в поемі «Полтава». Члени партії пам'ятник російському поету на українській землі вважали непотрібним, поки не буде дозволено безперешкодно встановлювати тут пам'ятники українським письменникам.

Працюємо з хронологією

1900 р. — створення першої в Наддніпрянській Україні української політичної партії — Революційної української партії (із 1905 р. — Українська соціал-демократична робітничка партія).

Відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. 1903 р.

цілей партії збройними методами. Найвідомішими її акціями були спроби підірвати пам'ятник російському поету О. Пушкіну в Харкові та царські монументи у великих містах.

Однією з найяскравіших подій громадського життя українців стало відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві **30 серпня 1903 р.** Ця подія перетворилася на всеукраїнську національну маніфестацію, оскільки до Полтави з'їхалися не тільки національно свідомі українці з Росії, а й делегати з Галичини та Буковини.

Відкриття пам'ятника І. Котляревському стало політичною подією, яка засвідчила згуртованість і відданість української інтелігенції українському руху, який був готовий за першої ж нагоди заявити про себе.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- суспільно-політичне життя українських земель у складі Російської імперії в умовах загострення соціальних суперечностей початку ХХ ст.;
- три течії в українському русі: соціалістичну, ліберально-демократичну та націоналістичну.

Запитання та завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Так чи ні». **Правила гри.** Учитель/учителька пропонує учням та ученицям за визначений час скласти на аркуші 6—12 запитань за матеріалом параграфа, які передбачають відповіді «так» і «ні». Потім учитель/учителька збирає аркуші, перемішує та роздає в довільному порядку. Учні та учениці мають написати відповіді на запитання своїх однокласників.
2. **Колективне обговорення.** Охарактеризуйте особливості суспільно-політичного життя Наддніпрянщини на початку ХХ ст. 3. Які три течії існували в українському напрямі суспільно-політичного життя? 4. Як відбувався розвиток соціалістичної течії українського напрямку суспільно-політичного життя? 5. Яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини відіграла ліберально-демократична течія українського напрямку? 6. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яким бачили майбутнє українських земель прибічники націоналістичної течії українського напрямку.
7. Складіть таблицю «Українські партії Наддніпрянської України на початку ХХ ст.».

Назва партії	Дата створення	Течія	Лідери	Програмові мета

8. Чому, на вашу думку, націоналістична течія не здобула значної підтримки в українському русі? 9. **Колективне обговорення.** Яку роль у розгортанні українського руху відіграли події, пов'язані з відкриттям пам'ятника І. Котляревському в Полтаві?

§ 26. Події першої російської революції 1905—1907 рр. на українських землях

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати події революції 1905—1907 рр., що відбулися в січні—грудні 1905 р.; визначати особливості селянського руху в Наддніпрянщині в роки революції 1905—1907 рр.; аналізувати діяльність українських політичних партій у цей період; пояснювати, як розгортався в роки революції український культурно-освітній рух; характеризувати діяльність Української громади в I та II Державних думах; пояснювати поняття й терміни: ради робітничих депутатів, чорносотенці.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яким було становище різних верств населення Наддніпрянської України на початку ХХ ст.? 2. Якими були особливості розвитку українського руху в тогочасній Наддніпрянщині? 3. Яка національна політика здійснювалася російською владою щодо українців наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.?

1. Початок революції. Революційні події в Україні в січні—серпні 1905 р.

На початку ХХ ст. ускладнилося внутрішньополітичне становище в Російській імперії. Економічна криза та поразка в російсько-японській війні 1904—1905 рр. підірвали авторитет влади. Нерозв'язаність аграрного питання, невдоволення більшості робітників умовами праці, відсутність демократичних свобод, прагнення підприємницьких кіл брати участь в управлінні державою, а також національне гноблення неросійських народів створили підґрунтя до вибуху народного невдоволення. У різних регіонах Російської імперії проходили демонстрації та страйки, де висувалися політичні вимоги. У неділю **9 січня 1905 р.** в Санкт-Петербурзі відбулася велика мирна демонстрація, учасники якої хотіли вручити царю петицію стосовно покращення умов праці. Проте влада розцінила це як бунт і наказала військам стріляти по демонстрантах. Загибло близько тисячі осіб. Події «**кривавої неділі**» викликали загальне обурення та стали початком **першої російської революції 1905—1907 рр.**

У січні 1905 р. в імперії застрайкували 440 тис. робітників. Протягом квітня—серпня 1905 р. в Наддніпрянщині відбулося 300 страйків, у яких брали участь понад 100 тис. робітників. Улітку ця боротьба набула переважно політичного характеру. Страйкарі виступали під гаслом «Геть самодержавство!». Одночасно розгортався селянський рух, який мав стихійний характер і здебільшого завершувався погромом поміщицьких маєтків.

Під впливом виступів робітників і селян похитнулася опора російської влади — армія. Першим великим виступом у збройних силах Російської імперії стало повстання на **панцернику «Потьомкін» 14 червня 1905 р.**, більшість матросів якого становили українці. Повсталих підтримали і декілька офіцерів, серед яких був інженер-механік Олександр Коваленко. Він був одним із засновників РУП, а під час повстання входив до складу революційного комітету, що керував ним.

- Якою була головна причина революції?

Барикади в Одесі. Грудень 1905 р.

Після прибуття до Одеси повсталі вирішили підтримати місцевих страйкуючих робітників. Спроба відданих владі 12 кораблів Чорноморського флоту розстріляти бунтівний панцерник успіху не мала. Матроси ескадри відмовилися стріляти в «Потьомкіна» і зустріли його вигуками «Ура!». Побоюючись поширення повстання на інші кораблі, російське командування відвело їх до Севастополя. 25 червня 1905 р. в умовах нестачі вугілля й продовольства «Потьомкін» увійшов до румунського порту Констанца й здався владі. Повстанці стали політичними емігрантами, а деякі згодом таємно повернулися на Батьківщину.

Розвиток революції змусив владу піти на поступки. **18 лютого 1905 р.** імператор Микола II підписав маніфест, у якому оголосив про створення спеціальної комісії для з'ясування причин заворушень та оприлюднив свій намір скликати законодорадчу Державну думу. **6 серпня 1905 р.** з'явився новий маніфест про створення виборного законодорадчого органу — **Державної думи**. Ліберальні кола цей крок влади задовольнив, проте революцію він не зупинив.

- Який вплив мав Маніфест 17 жовтня на перебіг революційних подій?

Маніфест 17 жовтня 1905 р. став причиною розколу серед прихильників революції. Ліберали вважали боротьбу з владою виграною. Радикали прагнули продовжити революцію та знищити самодержавство. Консерватори від прибічників влади вимагали скасування Маніфесту й збереження самодержавства.

Чорносотенці — спільна назва членів крайньоправих організацій у Росії в 1905—1917 рр., які виступали під гаслами монархізму, великодержавного шовінізму та антисемітизму.

2. Жовтневий страйк. Маніфест 17 жовтня 1905 р. та його наслідки. На початку жовтня 1905 р. в Москві та Петербурзі розпочався загальноросійський політичний страйк. Головними вимогами страйкарів були запровадження демократичних свобод і скликання Установчих зборів. У Наддніпрянській Україні страйк підтримало понад 120 тис. осіб. Прагнувши його придушити, уряд запровадив у країні воєнний стан. Навчання у вищих навчальних закладах було призупинено, фабрики й заводи взяли під контроль війська та поліція. Проте страйк тривав. У Харкові та Катеринославі відбулися збройні сутички страйкуючих із поліцією.

Під час Жовтневого політичного страйку виникли нові форми самоорганізації робітників — **ради робітничих депутатів**. Вони виконували роль органів влади робітників. Перша рада виникла на початку жовтня 1905 р. в Катеринославі. Усього впродовж жовтня-листопада ради з'явилися у 50 містах і робітничих поселеннях Наддніпрянщини. Одночасно зі створенням рад відбувалося об'єднання робітників у **професійні спілки**. На українських землях за роки революції утворилося 280 профспілок, що об'єднували кілька тисяч робітників.

Наростання хвилі народних протестів примусило імператора Миколу II оприлюднити **17 жовтня 1905 р. Маніфест «Про вдосконалення державного порядку»**, яким народу надавалися громадянські свободи — недоторканності особи, свобода друку, совісті, зборів, зібрань, спілок. У ньому містилася також обіцянка залучити до виборів у Державну думу всі верстви населення й визнати Думу законодавчим органом, без схвалення якої жодний закон не набуватиме чинності.

У Наддніпрянській Україні після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня ситуація залишалася напруженою. Радикали організували мітинги, закликаючи до повалення монархії. Відбувалися єврейські погроми, організовані **чорносотенцями**.

Маніфестація 17 жовтня 1905 р.
Художник І. Рєпін

Після погрому. Художник М. Мінковський. Близько 1910 р.

Останні вважали євреїв, які становили велику частку професійних революціонерів, винуватцями революції. Наймасштабніші погроми відбулися в Києві, Одесі, Катеринославі та містах Донбасу.

Поява Маніфесту 17 жовтня суттєво змінила суспільно-політичне життя як Російської імперії в цілому, так і Наддніпрянської України. Проголошені політичні свободи сприяли появі нових легальних загальноросійських партій. Ліберали утворили «Союз 17 жовтня» (октябристи) та Конституційно-демократичну партію (кадети). Найвпливовішою організацією консерваторів-чорносотенців став «Союз руського народу». Загальноросійські партії соціал-демократів та соціалістів-революціонерів стали легальними й використали це для посилення боротьби із самодержавством. Усі загальноросійські партії активно діяли в Наддніпрянщині. Українські політичні партії також перейшли від нелегальної роботи до відкритої пропаганди й діяльності.

3. Селянський рух. Із перших місяців революції активізувалося селянство. Вістря боротьби селян було спрямоване проти поміщиків, у яких вони вбачали своїх головних ворогів. У січні—березні 1905 р. заворушення виникали переважно в окремих селах, де відносини між поміщиком і громадою були особливо складними. Селяни громили поміщицькі маєтки, розкрадали майно, захоплювали й перерозподіляли землі, іноді вбивали поміщиків або їх управителів.

У травні-червні 1905 р. виступи селян охопили цілі райони. На той час вони вирували в 64 із 94 повітів дев'яти губерній Наддніпрянщини. Завдяки агітації боротьба селян почала набувати організованого характеру, з'явилися політичні гасла. Серед селян поширювалися листівки із закликами підтримувати боротьбу робітників проти самодержавства. Улітку 1905 р. було сформовано Всеросійський селянський союз. Особливо активно його місцеві комітети діяли в губерніях Наддніпрянщини.

Восени 1905 р. відбулося нове піднесення селянських виступів, які подекуди супроводжувалися збройними сутичками з поліцією та армією. У селі Великі Сорочинці Полтавської губернії в грудні 1905 р. відбулося одне з найбільших повстань селян у роки революції.

- Якою була головна вимога селянських виступів під час революції?

Розорення садиби поміщика. Художник Г. Горелов. 1925 р.

- Чому під час революції збройні виступи були локальними й зазнали поразки?

Учасники повстання саперів у дворі Лук'янівської в'язниці в Києві. 1905 р.

- Чому в роки революції українські політичні партії на українських землях у своєму впливі на суспільство поступалися загальноросійським?

4. Наростання революційних подій. Грудневі збройні повстання. Восени 1905 р. спалахнули революційні виступи на флоті та в армії. **11—16 листопада 1905 р.** відбулося повстання моряків на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі, очолюване лейтенантом **Петром Шмідтом**. Розпочалося воно на крейсері «**Очаків**», до якого приєдналися 12 кораблів. Повстання було придушене, а його керівника за вироком суду розстріляно.

18 листопада 1905 р. в Києві озброєні солдати трьох рот саперної бригади (близько 800 осіб), очолювані підпоручиком **Борисом Жаданівським**, приєдналися до страйкуючих робітників Південноросійського заводу. Урядові війська відкрили вогонь по колоні. Загальні втрати з обох сторін становили понад 250 осіб. Б. Жаданівського засудили до розстрілу, який потім замінили на безстрокову каторгу. Збройні виступи військових відбувалися також в інших гарнізонах. Узагалі в 1905 р. в Наддніпрянщині у виступах солдатів і матросів узяли участь близько 15 тис. осіб.

Визначальною подією революції 1905—1907 рр. стало повстання, яке розпочалося **7 грудня 1905 р.** в Москві під керівництвом російських соціал-демократів та есерів. У Наддніпрянській Україні збройні виступи спалахнули **12—16 грудня** в Катеринославі, Харкові, Олександрівську та містах Донбасу.

15—18 грудня регулярні військові частини придушили повстання в Москві. Збройні виступи було припинено і на Донбасі. Після поразки грудневих повстань революційний рух став слабшати, а влада перейшла в наступ, обмежуючи свободу слова, здійснюючи арешти революціонерів тощо. У 1906—1907 рр. відбувався поступовий спад революційної боротьби, коли кількість робітничих і селянських виступів помітно зменшилася. Опозиційні сили намагалися продовжувати боротьбу в Державній думі парламентськими методами.

5. Українські політичні партії під час революції. У 1905 р. українські політичні партії були невідповідними до революційного вибуху й керівництва боротьбою проти самодержавства в Наддніпрянщині. Однак у роки революції вони докладали чимало зусиль для розгортання роботи серед населення.

На початку революції РУП перебувала у стані розколу й гострої внутрішньопартійної дискусії. Лише після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня та повернення її провідників із-за кордону становище дещо змінилося. Проте час було згаяно, і тактику РУП сформувала лише в період спаду революції. Хоча її місцеві осередки вже навесні й восени 1905 р. працювали серед селянства. У грудні 1905 р. на з'їзді було ухвалено програму РУП. Партія змінила назву, ставши **Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП)**. Вона оголосила, що боротиметься проти самодержавства, за автономію України, вільний розвиток національно-культурного життя, права робітників тощо. Однак розгорнути діяльність партія не змогла, оскільки наприкінці 1905 — на початку

1906 р. більшість її активних членів були заарештовані. Проте партія продовжувала свою роботу. У 1906—1907 рр. завдяки зусиллям УСДРП було влаштовано ряд страйків, налагоджено широку видавничу діяльність. Партія брала активну участь у виборах до II Державної думи та провела туди одного зі своїх депутатів. Хвиля арештів після завершення революції призупинила діяльність УСДРП.

Українська соціал-демократична спілка в роки революції діяла успішніше. Ставши складовою РСДРП, вона використовувала її партійну мережу, зв'язки тощо. Спілка фактично очолила керівництво масовим робітничим рухом у Наддніпрянщині й намагалася впливати на селянство. Негативним наслідком співпраці з РСДРП стало те, що, оголосивши себе єдиним представником українських робітників, спілка в повсякденній роботі поступово перейшла на російську мову та втратила будь-які ознаки національної організації. Значним успіхом спілки стали вибори до II Державної думи, куди вона провела 14 депутатів. Після того як Думу було розпущено, майже всі її місцеві осередки було розгромлено, а провідників заарештовано. На кінець 1907 р. спілка фактично припинила існування.

Початок революції спонукав українських ліберальних демократів подолати розкол та об'єднатися. Наприкінці 1905 р. на основі Української демократичної партії (УДП) та Української радикальної партії (УРП) постала нова організація — **Українська демократично-радикальна партія**. Однак значної популярності вона не набула. Долучившись до передвиборчої боротьби, вона провела до I Державної думи лише одного представника — українського земського діяча, землевласника з Полтавщини В. Шемета. Участь українських ліберальних демократів у революції 1905—1907 рр. особливого значення не мала. Однак загалом за цей період вони здійснили перехід від культурницької до політичної діяльності.

Українська народна партія (УНП) у роки революції головним своїм завданням вважала поширення впливу на маси та пропаганду своїх ідей. Одним із засобів досягнення цього вона визначила поєднання націоналістичних гасел із соціалістичними. Проте ідеї УНП не знайшли підтримки та призвели до її політичної ізоляції. У 1905 р. члени партії намагалися організувати видання легальних друкованих органів — «Самостійна Україна» у Львові, «Запоріжжя» в Катеринославі, — однак їхні спроби були невдалими. У червні 1905 р. УНП відмовилася від гасла «Самостійна Україна» і вирішила об'єднатися з УДП та УРП. Проте вони цю пропозицію відхилили. Із цього часу партія поступово занепадає. Після 1907 р. відомості про УНП відсутні.

6. Український національно-культурний рух. У роки революції 1905—1907 рр. влада була змушена погодитися на певні поступки народам імперії в національно-культурній сфері. У Наддніпрянщині розвитку українського культурно-освітнього руху сприяло скасування Емського указу 1876 р. Важ-

- Коли з'явилося офіційне рішення про скасування обмежень, установлених Емським указом?

Із доповідної записки російської Академії наук «Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова» (квітень 1905 р.)

...Друковане слово не може бути предметом переслідування за внутрішній зміст того, що ним передано... Зовнішня оболонка думки, спосіб висловлення її, літери звільнено від цензорських та всляких інших поглядів. Тільки сплетіння нещасливих випадковостей могло підвести під заборону цілу мову; тільки нещаслива випадковість могла спонукати уряд до переслідування цілого письменства і прийняття на себе турбот про малоруський правопис. Академія наук переконана в тому, що розпорядження 1863 р. і височайші накази 1876 і 1881 рр. ... необхідно тепер же скасувати... Водночас усе викладене вище сповнило Академію наук переконання, що малоруське населення повинно мати таке ж право, як і великоруське, розмовляти публічно і друкувати рідною своєю мовою.

? 1. На підставі яких фактів російські вчені вважали за необхідне скасувати обмеження щодо української мови? 2. Яку оцінку можна дати такій позиції науковців?

■ Хто очолював Українську громаду в I Державній думі?

ливу роль у прийнятті цього рішення відіграла позиція російської Академії наук, яка висловилася за зняття обмежень щодо української мови.

Офіційне рішення про скасування обмежень, запроваджених Емським указом, з'явилося в травні 1906 р. Однак на цей час розгортання революції дало змогу українству здійснити важливі заходи. Так, у Наддніпрянщині розпочалося видання української преси. З листопада 1905 р. в Лубнах вийшов друком номер першої української газети Наддніпрянщини «**Хлібороб**». У Києві став виходити щомісячний журнал «**Нова громада**», редактором якого був Б. Грінченко, а з 1907 р. замість «Київської старовини» було прийнято рішення видавати українською мовою журнал під назвою «**Україна**». Загалом у краї через рік після Маніфесту 17 жовтня виникло 17 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних українських видань різних жанрів.

Революція 1905—1907 рр. привела до поширення із західноукраїнських земель до Наддніпрянщини мережі «Просвіт». 30 жовтня 1905 р. в Одесі було відкрито першу таку організацію. У травні 1906 р. «Просвіта ім. Т. Шевченка» з'явилася в Києві. Її головою став Б. Грінченко. На середину 1907 р. в Наддніпрянщині діяли 35 «Просвіт». Вони здійснювали видавничу діяльність, організовували в селах читальні, розповсюджували українські видання, допомагали створювати різноманітні товариства («Український учитель», «Технік», «Український агроном», «Наша кооперація») тощо. Неофіційним друкованим органом просвітянського руху стала газета «**Рада**», яка видавалася з 1906 р. в Києві. Її видання фінансували українські меценати Є. Чикаленко та В. Симиренко. «Рада» почала видаватися як перша українська щоденна газета Наддніпрянщини.

7. Діяльність українських громад у I та II Державних думах. У виборах до I Державної думи українські соціалістичні партії, підтримавши в цьому загальноросійські партії, участі не брали. Українська радикально-демократична партія та Українська народна партія взяли участь у виборах. **27 квітня — 8 липня 1906 р.** в Санкт-Петербурзі працювала I Державна дума. Із 497 її депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 102 депутати.

Для відстоювання своїх інтересів українські депутати 1 травня 1906 р. створили власну парламентську громаду — **Українську думську громаду**, до якої увійшли 45 депутатів. Її головою став адвокат і громадський діяч із Чернігівщини **Ілля Шраг** (1847—1919). Політична платформа громади включала вимоги про надання Україні в її етнографічних межах політичної автономії, запровадження української мови в школах, судових та адміністративних органах. Щодо аграрного питання одна частина депутатів-українців виступала за передачу селянству частини поміщицької землі за викуп, друга — за конфіскацію поміщицьких земель та їх націоналізацію.

За період діяльності I Державної думи члени Української громади розробили законопроекти про національні права, автономію України та рідну мову. На жаль, підготовлені законопроекти розглянуто не було.

Вибори до II Державної думи українські (як і загально-російські) соціалістичні партії не бойкотували, а тому її склад значно «полівішав». До II Державної думи входили 518 депутатів, і працювала вона з **20 лютого 1907 р.** Від дев'яти губерній Наддніпрянщини було обрано 102 депутати. 4 березня 1907 р. 47 українських депутатів заснували думську громаду, що мала назву Українська трудова громада. Вона видавала часопис українською мовою «Рідна справа — Вісті з Думи», що виходив два рази на тиждень. Утворюючи свою громаду, українські депутати склали відозву, у якій містилася їхня політична платформа: перебудова імперії на конституційних засадах, автономія України, амністія політичним в'язням, свободи слова, друку, зборів, совісті, пересувань і спілок, українізація освіти, судочинства й церкви. Щодо аграрного питання, то єдиної позиції нова громада також не мала.

Українською громадою на розгляд II Державної думи було внесено поправки до законопроектів про народну освіту, що передбачали організацію курсів української мови, літератури та історії для вчителів, запровадження викладання української мови в учительських семінаріях на українських землях, організацію українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Новоросійському (Одеському) університетах. Були також підготовлені законопроекти про організацію автономії й місцевого управління в Наддніпрянщині. Проте **3 червня 1907 р.** II Державну думу розпустили, і плани Української громади не були реалізовані. Ці події вважаються датою закінчення революції. У Російській імперії установився режим Третьо-червневої монархії, який тримався на багнетах армії та репресіях.

Революція 1905—1907 рр. завершилася поразкою й не розв'язала основних суперечностей у розвитку країни. Однак вона спонукала уряд до проведення низки реформ, сприяла активізації суспільно-політичного життя й розгортанню національно-визвольних рухів народів Російської імперії та, зокрема, українців.

Депутати I Державної думи Російської імперії від Полтавської губернії. Третій у другому ряду — М. Онацький, який виступав у Думі українською мовою

Велику допомогу депутатам-українцям надавав М. Грушевський, що жив у той час у Санкт-Петербурзі. Він організував видання друкованого органу місцевої громади українців — місячника «Український вісник». На думку М. Грушевського, метою журналу було «пояснювати українське національне питання з історичного, побутового, соціального і економічного боку, вказати місце і значення України між інших територій нової демократичної Росії»

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- вплив першої російської революції 1905—1907 рр. на український національний рух;
- перший досвід парламентської діяльності українців у складі Російської імперії.

Працюємо з хронологією

1905—1907 рр. — перша російська революція.

Червень 1905 р. — повстання моряків на панцернику «Потьомкін».

17 жовтня 1905 р. — Маніфест російського імператора Миколи II.

Грудень 1905 р. — збройні повстання в Москві, на Донбасі.

1905 р. — відкриття першої «Просвіти» в Наддніпрянській Україні.

Листопад 1905 р. — повстання на Чорноморському флоті в Севастополі під керівництвом лейтенанта Шмідта; виступ солдатів-саперів і робітників у Києві під керівництвом Б. Жаданівського.

1905 р. — видання першої україномовної газети в Наддніпрянщині «Хлібороб».

1906—1907 рр. — період діяльності українських громад у I і II Державних думах.

Запитання та завдання

- ◆ **1.** Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Снігова куля». **Правила гри.** У грі беруть участь декілька осіб. Перший учень/учениця називає ім'я, твір, пам'ятку, поняття тощо за вивченою темою. Це слово повторює другий учень/учениця й потім називає своє. Кожен наступний учень/учениця називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учасник/учасниця гри робить помилку або довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учень/учениця, що наведе найдовший ланцюжок.
- ▲ **2.** Як розгорталися події революції 1905—1907 рр. у Наддніпрянщині в січні—серпні 1905 р.? Які ключові події можна виділити? **3.** Якими були наслідки проголошення Маніфесту 17 жовтня? **4.** Визначте особливості селянського руху під час революції. **5.** Які події революції відбувалися на українських землях у листопаді-грудні 1905 р.? Яким було їхнє значення? **6.** Охарактеризуйте зміни в діяльності українських політичних партій у цей період. **7. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте здобутки українського національно-культурного руху в роки революції. **8.** Охарактеризуйте участь депутатів-українців у діяльності I та II Державних дум.
- ★ **9.** Складіть таблицю «Діяльність Української громади в I та II Державних думах».

План характеристики	I Державна дума	II Державна дума
Усього депутатів		
Серед них обрано від дев'яти губерній Наддніпрянщини		
Дата створення Української громади		
Кількість членів Української громади		
Друкований орган		
Політична платформа		
Діяльність		

- ★ **10. Колективне обговорення.** Український громадсько-політичний діяч, член УСДРП В. Дорошенко створення Української громади в I Державній думі оцінював як «проголошення існування нації». Чи поділяєте ви таку характеристику? Обґрунтуйте свою точку зору. **11.** Якою була роль революції 1905—1907 рр. у розгортанні українського руху в Російській імперії?

§ 27. Наддніпрянська Україна в 1907—1914 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати земельну реформу П. Столипіна та її вплив на українські землі у складі Російської імперії; визначати особливості діяльності українських політичних партій у цей період; аналізувати український національно-культурний рух у тогочасній Наддніпрянщині; характеризувати українське питання в III і IV Державних думах; пояснювати поняття й терміни: Товариство українських поступовців, великодержавний шовінізм.

1. Столипінська аграрна реформа та її вплив на розвиток Наддніпрянської України. Революція 1905—1907 рр. завершилася поразкою. Правлячі кола імперії зберегли владу, проте вони все більше усвідомлювали необхідність змін. Однією з головних причин революції було аграрне питання, розв'язати яке шляхом реформи запропонував голова Ради міністрів і міністр внутрішніх справ **Петро Столипін** (1862—1911). Реформа була започаткована Указом від **9 листопада 1906 р.** і завершилася Законами від 14 червня 1910 р. та 29 травня 1911 р.

Головними причинами, що обумовлювали необхідність проведення аграрної реформи, були:

- необхідність розв'язання аграрного питання, яке з економічного переросло в політичне;
- потреба зменшення протистояння в суспільстві й відвернення загрози нового революційного вибуху.

Метою реформи було підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, збільшення товарності селянських господарств, зміцнення соціальної підтримки самодержавства на селі та розв'язання проблеми аграрного перенаселення.

Столипінська аграрна реформа передбачала:

- руйнування селянської громади та закріплення за кожним господарем у приватну власність землі, якою він користувався. Отримуючи земельний наділ у власність, селянин міг вимагати виділення землі одним масивом або відрубом. Він мав право переселитися на неї і створити власний «хутір»;
- надання селянству кредитної допомоги через Селянський земельний банк;
- заохочення переселення селянства із регіонів із високою густотою населення до малозаселених районів Сибіру, Північного Кавказу й Середньої Азії.

Здійснюючи реформу, П. Столипін зіткнувся із сильним опором як із боку правих, що не були зацікавлені в руйнуванні традиційного сільського укладу, так і з боку лівих (особливо есерів та більшовиків), які, мріючи про нову революцію, не бажали зменшення соціальної напруженості на селі. Чима-

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які чинники перешкоджали розвитку сільського господарства Наддніпрянської України на початку XX ст.? 2. Назвіть основні здобутки українського національно-культурного руху доби революції 1905—1907 рр. у Наддніпрянщині.

- Якою була головна мета Столипінської аграрної реформи?

Селяни-переселенці біля канцелярії. Приамур'я. 1908 р.

Селян наділяють землею. Художник О. Суров. Малюнок із журналу «Шершень». Київ. 1906 р.

Здійснюючи земельну реформу, уряд заохочував переселення селян до малоосвоєних районів Сибіру, Казахстану, Північного Кавказу, Середньої Азії та Далекого Сходу. Протягом 1906—1912 рр. із Наддніпрянщини виїхало майже 1 млн осіб. Це становило близько половини всіх переселенців із європейської частини імперії. Щоправда, із часом майже чверть із них повернулася додому. У той самий час на Південь і Схід, де на промислових підприємствах виникла потреба в робочих руках, переселялося російське селянство, що ставало тут робітниками.

Починаючи з 1908 р. лідери партії, які не були заарештовані або змогли емігрувати, намагалися відновити діяльність УСДРП. Результатом цього стало створення Організаційного комітету українських соціал-демократів вищих навчальних закладів та Київської робітничої організації. Улітку 1909 р. представники відновлених місцевих організацій зібралися на нараду у Львові. Однак через розбіжності в поглядах УСДРП відновлено не було. Невдало завершилася також спроба приєднання до РСДРП через різні погляди у ставленні до національного питання.

■ На з'їзді якої української партії в 1908 р. утворили ТУП?

ло самих селян також чинили опір реформі, побоюючись розорення й не бажаючи змінювати звичний спосіб життя.

Наддніпрянщина стала одним із тих регіонів, де земельна реформа відбувалася найбільш успішно. Протягом 1907—1915 рр. в індивідуальну власність закріпили землю: на Правобережжі — 48 % селян, на Півдні — 42 %, на Лівобережжі — 16,5 %. До 1916 р. в краї було створено 440 тис. хуторів (14 % селянських господарств). Ці показники перевищували дані щодо європейської частини Росії, де в індивідуальну власність закріпили землю 24 % селян, а відселилися на «хутори» — 10,3 %.

Активно діяв Селянський земельний банк, який у 1906—1916 рр. продав українському селянству 596,4 тис. десятин землі, переважно поміщицької. Станом на 1911 р. 42,4 % усієї проданої через банк землі припадало на шість губерній Лівобережжя та Півдня України.

Однак земельна реформа П. Столипіна не ліквідувала соціальної напруженості на селі, яка ще більше загострилася. До старої ворожнечі між селянами й поміщиками додалося протистояння між заможним і бідним селянством.

Економічні наслідки реформи були більш вагомими: значно збільшилося виробництво товарного зерна, було освоєно нові території на сході країни, через розорення частини селянства з'явилася більше робочої сили для промисловості.

Протягом 1910—1913 рр. посівні площі в Наддніпрянщині збільшилися на 900 тис. десятин і досягли 22,9 млн десятин. У 1913 р. було зібрано найбільший урожай зернових — 1200 млн пудів. Третину всієї продукції сільського господарства було вивезено за кордон. Частка України в загальноімперському експорті зерна перевищила 40 % (250—300 млн пудів щорічно).

Завершити реформу П. Столипін не встиг. 1 вересня 1911 р. його було смертельно поранено в оперному театрі Києва агентом охоранки та есером Д. Богровим. Поховали реформатора за його заповітом у Києво-Печерській лаврі.

2. Українські політичні партії в 1907—1914 рр. Переслідування учасників революції 1905—1907 рр., що розпочалися після її поразки, призвели майже до повного розгрому українських політичних партій. Так, якщо на червень 1907 р. УСДРП мала близько 3 тис. членів, то вже через декілька місяців її кількість зменшилася в десятки разів. У 1908—1909 рр. єдиною ознакою існування партії була легальна газета «Слово», що виходила в Києві.

Після цих невдач більшість провідників УСДРП, змінивши погляди, перейшла на націоналістичні позиції. До них приєдналися й деякі лідери УСДС (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та інші). У 1911 р. у Львові на нараді УСДРП одна частина лідерів українських соціал-демократів висловилися за те, що українцям у своїй боротьбі необхідно спиратися на власні сили, а друга — виступала за необхідність підтримки з боку Австро-Угорщини. Зрештою ці супе-

речки спричинили виникнення двох окремих організацій — **Українського інформаційного комітету та Молодоукраїнської партії**. Проте остання так і не почала роботу. Український інформаційний комітет у 1912—1914 рр. здійснював активну діяльність, інформуючи європейську громадськість про українські справи. Його представники працювали у Великій Британії, Франції, Австро-Угорщині та інших державах.

У той час як провідники УСДРП, що були в еміграції, ставали на самостійницькі позиції, діячі партії, які залишалися в Російській імперії, продовжували діяльність, дотримуючись федеративних поглядів. Вони організували видання українських суспільно-політичних журналів у Москві — «Українське життя» та Києві — «Дзвін».

Після поразки революції Українська демократично-радикальна партія (УДРП), що дотримувалася ліберально-демократичних поглядів, припинила свою діяльність. Орієнтуючись на легальні методи роботи, в умовах післяреволюційних переслідувань, партія діяти не змогла. До того ж вона не мала власної фракції у Думі. У цій ситуації члени ради УДРП Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко та інші вирішили на основі місцевих партійних осередків відновити колишню Загальноукраїнську безпартійну організацію. На з'їзді УДРП у 1908 р. ідею підтримали та назвали нову організацію, за пропозицією О. Лотоцького, **Товариством українських поступовців (ТУП)**. Поступовці виступали за перетворення Російської імперії на федеративну державу, надання Україні автономії, упровадження української мови в школах, створення українознавчих кафедр у Київському та Новоросійському університетах. Свої задуми вони намагалися реалізувати за підтримки російських ліберальних партій, що мали своє представництво в Думі. У 1911—1913 рр. ТУП використовувала загальноросійські з'їзди земств, учителів із питань організації народної освіти для проведення через них заяв про необхідність запровадження в школах Наддніпрянщини навчання українською мовою.

У квітні 1912 р. на з'їзді ТУП було затверджено українську платформу (програму діяльності), що містила вимоги:

- запровадження навчання в школах українською мовою;
- викладання української мови, літератури та історії як окремих предметів у середніх та вищих навчальних закладах;
- використання української мови в судочинстві, церкві та громадських організаціях;
- скасування заборон на ввезення з-за кордону літератури, виданої українською мовою.

Для популяризації української платформи ТУП використовувала журнал «Українське життя» та уклала угоду з російською Партією конституційних демократів (кадетів), які мали представляти їх у Думі.

3. Загальноросійські політичні партії та український рух. У Наддніпрянській Україні діяли осередки загально-

Журнал «Українське життя», що виходив із 1912 р., був єдиним, хоч і російськомовним виданням, яке торкалося становища українців у Російській імперії, висловлювало їхні прагнення та потреби. Головним редактором журналу був С. Петлюра. Статті писали провідні діячі українського руху. Журнал вважався офіційним друкованим органом УСДРП. На основі матеріалу, зібраного редакцією журналу, П. Стеблинський та О. Лотоцький у 1914 р. видали книгу «Українське питання», де виклали всі вимоги українства.

- Яка загальноросійська політична партія беззастережно підтримувала право українців на національно-територіальну автономію?

сійських політичних партій. Усі вони мали власні позиції щодо національних прав українців. Представники партій російських лібералів, кадети та октябристи, виступаючи за єдність Російської держави, були категорично проти права українців на самовизначення й національно-територіальну автономію. Однак вони вважали, що будь-які репресії щодо національних рухів ведуть лише до їх зміцнення, що всім народам необхідно надати демократичні права і національно-культурну автономію — право навчатися рідною мовою, використовувати її в суді та церкві, розвивати власну культуру тощо.

Праві чорносотенні організації «Союз руського народу», «Союз Михаїла Архангела», «Клуб російських націоналістів» та інші категорично заперечували саме існування українців, а український рух вважали «німецькою інтригою», вигаданою для ослаблення Російської імперії.

Суттєво різнилися погляди на український рух серед партій соціалістичного спрямування. Представники фракції меншовиків Російської соціал-демократичної партії не заперечували права українців на національно-культурну автономію. Проте, на їхню думку, будь-які національні рухи послаблювали єдиний революційний фронт проти царизму, а демократичні свободи та соціалістичні перетворення є достатніми для задоволення національних потреб українців.

Прибічники більшовиків у складі РСДРП у своєму ставленні до українського питання спочатку не відрізнялися від меншовиків. Однак напередодні Першої світової війни, коли національне питання почало набувати особливої ваги у світовій політиці, лідер більшовиків В. Ленін виступав за безумовну підтримку права України на самовизначення. Це він вважав доцільним на етапі боротьби проти царизму та здійснення демократичних перетворень. Однак у наступний період соціалістичної революції національні рухи й національні утворення, на його думку, ставали перешкодою в боротьбі за встановлення світової пролетарської республіки.

Партія соціалістів-революціонерів (есерів) була єдиною загальноросійською партією, яка беззастережно підтримувала право українців на національно-територіальну автономію. Есери були прибічниками перетворення Російської імперії на федеративну республіку та надання права національного самовизначення всім народам.

4. Український національно-культурний рух. Політика, здійснювана російською владою в Наддніпрянщині, призвела до погіршення умов розвитку українського національно-культурного руху. У ній набували поширення прояви **великодержавного шовінізму**.

У 1908 р. в Києві розпочав діяльність «Клуб російських націоналістів». За підтримки російської влади згодом його відділи з'явилися в десятках міст і містечок Наддніпрянщини. Метою своєї діяльності «Клуб» вважав «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні».

Великодержавний шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, що проповідує національну винятковість, зверхність однієї нації над усіма іншими, розпалює національну ворожнечу й нетерпимість. Термін походить від імені Н. Шовена, героя комедії французьких авторів братів І. та Т. Коп'яр «Трикольорова кокарда», який «відзначився» під час єгипетського походу 1798—1801 рр. своїм жорстоким ставленням до арабського населення.

Циркуляр міністра освіти 1906 р., який дозволяв шкільним учителям використовувати українську мову для тлумачення окремих незрозумілих учням слів, було скасовано. Закривалися українські друковані видання. У 1907 р. з 18 українських видань у Наддніпрянщині залишилося лише дев'ять. У наступні роки їх кількість зменшилася. Цензурні обмеження поширювалися на українські театральні вистави.

У цей період будь-якими методами обмежувалася діяльність «Просвіт». Незважаючи на виключно культурницький напрям роботи, вони постійно зазнавали переслідувань із боку влади. Їхня робота припинялася постійними перереєстраціями. 20 січня 1910 р. з'явився урядовий циркуляр, що забороняв реєструвати будь-які українські та єврейські товариства незалежно від поставленої ними мети. У ньому підкреслювалося, що об'єднання на основі національних інтересів призводить до посилення національної відокремленості та може викликати небажані для Російської імперії наслідки. У той самий час цей документ мав для українців один позитивний момент. Він уперше визнав їх окремою нацією, відмінною від росіян. Через урядові обмеження в 1914 р. в Наддніпрянщині залишалася лише одна «Просвіта» в Катеринославі.

Урядові обмеження поширилися навіть на проведення заходів з нагоди 50-річчя смерті Т. Шевченка в 1911 р. Було заборонено збирати кошти на спорудження пам'ятника поету та проведення вечорів пам'яті. Вживання назв «Україна» та «український народ» влада заборонила. Повні видання «Кобзаря» Т. Шевченка конфіскували й заборонили проведення панахиди по великому поету.

5. Українське питання в III та IV Державних думах. Запроваджені 3 червня 1907 р. зміни до виборчого закону призвели до значних змін й у складі Державної думи. У III Державній думі, що працювала **1 листопада 1907 — 9 червня 1912 р.**, переважали великі землевласники й консервативно налаштовані депутати. Із 442 депутатів дев'ять українських губерній представляли 95 депутатів. Української думської громади в її складі створено не було.

Уперше за історію існування Державної думи українське питання розглядалося 29 березня 1908 р. Це був законопроект про запровадження в початкових школах української мови, за яким передбачалося з 1908—1909 навчального року в районах етнічного розселення українців увести її вивчення та забезпечити необхідними посібниками. При цьому вивчення російської мови залишалася обов'язковим. Однак законопроект було розглянуто лише частково, а потім передано до комісії з питань народної освіти, де він і загубився. Останню крапку в цьому питанні поставили в жовтні 1910 р., коли після тривалих обговорень і наступного голосування використання української мови в початковій школі було заборонено.

Удруге українське питання порушили в грудні 1909 р. під час розгляду законопроектів про використання рідної мови в місцевих судах. Українські ультраправі депутати О. Бобрин-

- Чим відрізнялася система «Просвіт» на українських землях у складі Австро-Угорської та Російської імперій?

О. Лотоцький про розвиток українського руху в Наддніпрянщині після революції 1905—1907 рр.

По першій революції Україна не зазнала жодних змін у своєму політичному становищі. Утворення українських політичних організацій нищилося правом адміністративної реєстрації. Можливість утворення певного національного тіла бодай у парламенті російському відпала з виданням закону 3 червня 1907 р., що закритим доступ до Думи демократичних елементів України... Українська мова так і залишилася на своєму традиційному становищі «ізгоя» — у школі, в адміністрації, у суді та навіть у громадській книгозбірці...

Почалася боротьба з українством і в першу чергу з українською мовою на всьому приступному фронті. Заборонялися «Просвіти», клуби, не дозволялося друкувати українські оповістки, співати українські пісні не лише на концертах, але й просто на вулицях по селах; українським кобзарям заборонялося співати по ярмарках, школярам не вільно було співати колядки; учителі одбирали в школярів Євангелія в українській мові та інше.

- ?** 1. Які факти наводить автор джерела? 2. Які висновки можна зробити на підставі цих фактів про політику російської влади щодо українського руху в післяреволюційний період?

- Які українські питання обговорювалися на засіданнях III та IV Державних дум?

ський та В. Шульгін, що відрізнялися вкрай шовіністичними поглядами, навіть організували «виступ від народу», запевняючи, що «вони, українці, самі не хотіли української мови в судочинстві». За результатами голосування українській мові було закрито доступ і в суди.

Деяко інакше ставилися до українського питання в IV Державній думі (15 листопада 1912 — 6 жовтня 1917 р.). Із 442 депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 96 депутатів. Під час передвиборчої кампанії лідери ТУП уклали угоду з кадетами, які мали захищати в Думі права українців. За два роки роботи Думи до початку Першої світової війни українське питання в ній порушувалося двічі. У червні 1913 р. фракції кадетів і трудовиків звернулися із запитом до уряду про переслідування в Наддніпрянщині українських громадських організацій. Під час обговорення цього питання в Думі проблеми українства були широко висвітлені. На захист українців виступили кадети (П. Мілюков), трудовики (В. Дзюбинський), соціал-демократи (Г. Петровський). Це викликало обурення депутатів правої більшості, що підтримували урядову політику.

Наступного разу українське питання порушувалося в 1914 р. з приводу урядових заборон відзначати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. У день народження поета фракції трудовиків, кадетів, октябристів, а згодом і соціал-демократів внесли запит, де звинуватили міністра внутрішніх справ у тому, що заборонаю відзначати ювілей Т. Шевченка він перевищив свої повноваження. Як і раніше, обговорення цього питання вийшло за межі згаданої події та сприяло поверненню уваги громадськості до порушення прав українців.

- Проявом якого явища в Російській імперії була справа Бейліса?

6. Справа Бейліса. Із метою відволікти населення від боротьби проти самодержавства царський уряд намагався поширити на українські землі антисемітські настрої. У роки революції російські чорносотенні організації вчинили єврейські погроми, причому поліція трималася осторонь цих подій.

Навесні 1911 р. в одному з київських ярів було знайдено тіло 13-річного школяра Андрія Ющинського. І хоча поліція викрила вбивць, члени російських чорносотенних організацій почали поширювати чутки, ніби це зробили євреї з ритуальною метою. За підозрою у скоєнні злочину заарештували працівника цегельні Менделя Бейліса, батька п'ятьох дітей. Розпочавши судовий процес, самодержавство намагалося спровокувати єврейські погроми. Справа Бейліса тривала майже два роки і завершилася великим судовим процесом у Києві. На захист М. Бейліса виступила українська та російська демократична громадськість. Гнівний протест проти провокацій царизму висловили М. Грушевський, Андрей Шептицький, С. Єфремов, В. Королєнко. Суд присяжних виправдав М. Бейліса.

М. Бейліс під вартою. 1911 р.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- результати й наслідки Столипінської аграрної реформи;
- нові форми діяльності Українських політичних партій в умовах післяреволюційної реакції;
- про умови, у яких розвивався український національно-культурний рух у 1907—1914 рр.;
- місце українського питання в діяльності III та IV Державних дум.

Запитання та завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Словесний теніс». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у пари, кожна з яких отримує тему для висвітлення. Гравці в парі по черзі ставлять одне одному запитання. Перемагає той, хто надасть більше правильних відповідей (кількість запитань обговорюється заздалегідь). Запитання мають передбачати коротку відповідь («Перелічіть...», «Назвіть...», «Що таке...», «Кого називали...» тощо).
2. Що таке великодержавний шовінізм? Кого називали чорносотенцями? Чому найчисленніші чорносотенні організації діяли на українських землях? **3. Колективне обговорення.** Як Столипінська аграрна реформа вплинула на розвиток сільського господарства Наддніпрянщини? **4.** Охарактеризуйте діяльність українських політичних партій у 1907—1914 рр. **5.** Яким було ставлення загальноукраїнських політичних партій до проблем українців? **6.** Визначте характерні риси розвитку українського національно-культурного руху в умовах реакції. **7. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як відбувався розгляд українських питань у III і IV Державних думах. Чому не було ухвалено жодного рішення?
8. **Робота в малих групах.** Обговоріть та охарактеризуйте Столипінську аграрну реформу за планом: 1) причини здійснення; 2) мета; 3) складові; 4) особливості проведення на українських землях; 5) результати.
9. Члени київського «Клубу російських націоналістів» запевняли, що необхідно «вести суспільну й культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні», а російські кадети, домагаючись конституційної монархії, вважали за необхідне піти на деякі поступки українству, оскільки, на їхній погляд, такий крок сприятиме зміцненню Російської держави. У чому, на вашу думку, полягали причини таких відмінностей у поглядах загально-російських партій? Яка із цих двох позицій могла б дійсно зміцнити Російську державу? **10. Колективне обговорення.** Чому справа Бейліса мала широкий розголос у тогочасному суспільстві?

Працюємо з хронологією

- 1906, 1907, 1907—1912, 1912—1917 рр.** — періоди діяльності I, II, III, IV Державних дум Росії.
- 1906 р.** — видання указу й закону про проведення Столипінської аграрної реформи.
- 1907 р.** — третьочервневий переворот.
- 1908 р.** — утворення Товариства українських поступовців.
- 1911 р.** — убивство в Києві П. Столипіна.
- 1911—1913 рр.** — справа Бейліса.

§ 28. Суспільно-політичне життя на українських землях у складі Австро-Угорщини на початку ХХ ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити особливості розвитку українського руху в Галичині на початку ХХ ст.; пояснювати, як у Галичині відбувалася боротьба за український університет, загальне виборче право та реформу крайового статуту; характеризувати діяльність галицьких москвофілів; пояснювати зміст ідеї сепаратизму, що виникла в українському русі напередодні Першої світової війни; характеризувати український рух на Буковині та Закарпатті; пояснювати зміст поняття «сепаратизм».

- Які риси українського руху найбільше проявилися на початку ХХ ст.?

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були основні течії суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст.? 2. Як розгортався український національний рух на західноукраїнських землях у цей період? 3. Як утворилися українські політичні партії в Галичині?

1. Особливості розвитку українського руху в Галичині на початку ХХ ст. В Австро-Угорській імперії на початку ХХ ст. значно активізувалося суспільно-політичне життя. Для Галичини основним залишалось польсько-українське протистояння. Діячі польського руху, що вели боротьбу за відродження своєї державності, фактично ігнорували права українців. Однак на початку ХХ ст. залишати поза увагою український рух у Галичині вже було неможливо. Завдяки діяльності українських політичних партій, громадських організацій, культурно-освітніх товариств тощо із пригнобленої безправної селянської маси сформувалося свідоме щодо своїх політичних інтересів українство. Це змінило співвідношення сил між поляками та українцями в Галичині. Хоча перші й надалі утримували владу в краї, українці значно перевищували

Зі статті М. Грушевського «Український П'ємонт» у журналі «Український вісник» від 28 травня 1906 р.

У міру того, як національний український рух у Галичині міцнів і зі стадії наївного романтизму переходив до вирішення завдань культурного, соціального і політичного розвитку народу, літературна і громадська українська діяльність, що велась у ній місцевими й українськими силами Росії, набуває все більше значення для всіх українських земель. В останнє десятиліття ХІХ ст. Галичина, незважаючи на власні досить важкі умови національного і економічного існування, стає центром українського руху і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювалися і вдосконалювалися засоби національного, культурного та політико-громадського відродження українського народу.

1. Пригадайте, що таке П'ємонт. Яку роль він відіграв в італійському національному відродженні? 2. У чому, на думку М. Грушевського, полягають можливості Галичини відіграти роль «українського П'ємонту»?

їх своєю свідомістю та згуртованістю. Так, українські діячі розгорнули боротьбу за здобуття нових політичних прав для українців. Її основними формами були передвиборча агітація, демонстрації, сутички з поліцією, народні віче, парламентська діяльність тощо. Одночасно тривала робота з організації українського національного життя: стабільно діяла мережа освітніх культурних, наукових установ, кооперативів тощо.

Вагомі здобутки українського руху в Галичині у відстоюванні своїх національних інтересів, досягнуті наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., свідчили про набуття ним загальноукраїнського характеру. Унаслідок цього тогочасні українські діячі вважали Галичину «українським П'ємонтом».

На початку ХХ ст. українсько-польські відносини в Галичині загострилися. Протистояння викликало перш за все селянське питання, боротьба за університет, проведення виборчої реформи та надання українським землям автономії у складі Австро-Угорщини.

2. Активізація українського руху в Галичині на початку ХХ ст.

У 1900 р. українські громадські діячі провели в Галичині й на Буковині численні **народні віча** під гаслами поділу Галичини на польську та українську частини і приєднання до останньої українських земель Буковини. Так, на студентському вічі у Львові 14 липня 1900 р. тодішній студент, а згодом визначний громадський діяч **Лонгін Цегельський** виголосив програмову заяву: «Створити свою власну незалежну самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом...». Прагнучи досягти підтримки цієї ідеї, українські громадські діячі йшли до сіл. Допмагаючи українському селянству боротися за свої права, вони сприяли усвідомленню ними необхідності бути господарями на власній землі.

У 1902 р. селянство, яких підтримали активісти Русько-української радикальної партії (РУРП) та Української національної демократичної партії (УНДП), розпочало масовий **селянський страйк** у великих маєтках Східної Галичини, вимагаючи підвищення платні та впорядкування процесу еміграції. Страйк охопив близько 200 тис. селян і сільськогосподарських робітників. Керували ним місцеві осередки українських партій. Завдяки цьому страйк набув характеру соціального й національного протесту. Налякані польські поміщики намагалися забезпечити підтримку польської громадськості Галичини поширенням націоналістичних закликів. Проте страйкарі, незважаючи на ці заклики та сотні арештів, трималися. Зрештою поміщики задовольнили більшість вимог селянства.

3. Боротьба за український університет.

Важливим питанням для Галичини стала боротьба за український університет. Австрійська влада в 1871 р. дозволила замінити у Львівському університеті німецьку мову викладання на польську або українську. Оскільки рішення про це приймали викладачі університету, більшість із яких становили поляки, то цей

- Які нові форми боротьби застосовували українці на початку ХХ ст. для досягнення своєї мети?

- Чому боротьба за український університет набула кривавого забарвлення?

Надгробок А. Коцка
на Личаківському цвинтарі у Львові

- Як реформа виборчого права вплинула на українське парламентське представництво?

навчальний заклад перейшов на польську мову викладання. Протести студентів-українців та української громадськості ігнорувалися.

За підтримки українських політичних партій краю студенти розгорнули боротьбу за створення у Львові українського університету. 8 жовтня 1901 р. відбулося академічне віче, на якому поряд зі студентами, що висували цю вимогу, був присутній М. Грушевський. Це віче започаткувало серію політичних демонстрацій на підтримку українського університету. Справа набула розголосу. Голова УНДП, посол австрійського парламенту Ю. Романчук 19 листопада 1901 р. вніс на розгляд палати депутатів пропозицію щодо заснування у Львові українського університету. Одночасно із цим близько 440 студентів-українців оголосили бойкот Львівському університету, подали заяви на вихід із нього та поїхали продовжувати навчання до Відня, Праги й Кракова. Ці події привернули увагу громадськості краю до проблеми університету. Проте поляки не бажали поступатися українцям. Міська рада Львова навіть закликала польську молодь силою не допустити заснування українського університету. Польські студенти створювали «боївки», які нападали на студентів-українців. Останні у відповідь організовували власну самооборону. У липні 1910 р. під час збройної сутички загинув один із лідерів українського студентського руху **Адам Коцко**.

Віденський уряд, намагаючись розв'язати конфлікт у Галичині, у 1912 р. надіслав інструкції до адміністрації краю, вимагаючи не допускати різного ставлення до поляків та українців. Значно збільшувалися грошові витрати на культурні й господарські потреби українців Галичини. Уряд зобов'язувався запровадити українську мову в навчальний процес Львівського університету та діяльність державних установ краю. До 1916 р. у Львові для українців мав бути збудований окремий університет.

4. Боротьба за загальне виборче право та реформу крайового статуту. Діяльність українські фракції в австрійському парламенті та Галицькому сеймі. Галицькі народовці закликали українців краю вести боротьбу за запровадження загального виборчого права. Завдяки цьому вони мали б можливість здобути представництво в австрійському парламенті та крайовому сеймі, відповідне до своєї кількості у складі населення. 22 січня 1906 р. австрійський імператор Франц Йосиф зустрівся з делегацією, очолюваною галицьким греко-католицьким митрополитом Андреем Шептицьким. Учасники делегації звернулися до нього з проханням про зміни у виборчому законодавстві для населення краю. На підтримку цих вимог у Львові 2 лютого 1906 р. відбулося народне віче, у якому взяли участь близько 50 тис. осіб.

У січні 1907 р. австрійська влада здійснила реформу системи виборів до парламенту держави, згідно з якою в країні вперше запроваджувалося загальне й рівне виборче право для чоловіків. У результаті реформи на виборах у травні 1907 р.

Демонстрація перед міським театром у Львові, організована політичними партіями під гаслом проведення у краї виборчої реформи. 1905 р.

Українці — члени товариства «Сокіл» на VI-му Всесокольському злеті у Празі. 1912 р.

українці збільшили своє представництво в австрійському парламенті до 27 депутатів від Галичини й п'яти депутатів від Буковини. У 1910 р. Ю. Романчук був обраний віцепрезидентом палати послів австрійського парламенту. Парламентський клуб (фракція українців), яким керувала УНДП як провідна парламентська партія, зосередив увагу на українізації освіти, відкритті українського університету у Львові, адміністративному поділі Галичини на українську й польську частини, створенні українського коронного краю, реформі виборчого закону до Галицького сейму.

Українська фракція підтримувала уряд або дотримувалася нейтралітету в питаннях, пов'язаних із фінансуванням військових витрат, торговельною політикою, анексією Боснії. Лідери фракції сподівалися, що уряд в обмін на лояльність сприятиме реформі виборчого права в Галицький сейм, обмежить свавілля і зловживання контрольованої польськими силами місцевої адміністрації, збільшить кошти, що виділялися на українську освіту. Проте цього не сталося. Польська адміністрація краю постійно перешкоджала українській рух у Галичині, різними способами перешкоджала українцям здійснювати своє волевиявлення на виборах.

Тиск під час виборів до Галицького крайового сейму в січні 1908 р., антиукраїнська кампанія, розпочата поляками, призвели до того, що українці програли місцеві вибори й опинилися в скрутному становищі. У сейм потрапили 12 народовців і вісім москвофілів. У квітні 1908 р. студент Мирослав Січинський убив намісника Галичини польського графа Анджея Потоцького. Цей акт відчаю був сприйнятий як загроза всій Австро-Угорщині. Австрійська влада не бажала загострення конфлікту з українцями в Галичині, особливо в умовах наближення війни, і змусила поляків піти на поступки.

Із 1909 по 1913 р. у Галицькому сеймі українські делегати неодноразово вдавалися до практики «голосної обструкції», унеможливаючи обговорення і прийняття рішень під час розгляду ключових бюджетних питань. У 1910 р. питання про поділ Галичини на дві частини розглядала Державна Рада

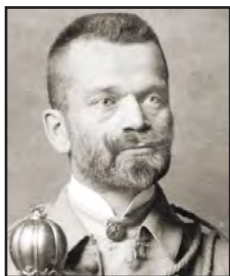
Візит імператора Франца Йосифа до Галицького сейму у Львові під час подорожі Галичиною. 1906 р.

Відзнака «Українського січового союзу»

- Чим був зумовлений розквіт національно-патріотичних організацій?

Іван Боберський — український педагог, засновник, організатор, теоретик і практик української національної фізичної культури; голова товариства «Сокіл-батько» (1908—1918 рр.). Він сприяв становленню бойскаутської організації «Пласт» (1911 р.), був автором назви цієї організації.

- Про що свідчила поява ідей сепаратизму в українському русі?

у Відні. Східною Галичиною прокотилася хвиля масових віч. На виборах до сейму в червні 1913 р. українці здобули 31 місце.

У січні 1914 р. було запроваджено загальне виборче право до сейму, надано можливість українцям обирати своїх представників до сеймових комітетів і крайових установ. У новому сеймі мало бути 228 місць, із яких 62 віддали українцям. Усе це свідчило про зародження елементів політичної автономії українців у Галичині. Перша світова війна зупинила ці реформи.

14 лютого 1914 р. Галицький сейм прийняв законопроект про реформу крайового статуту.

Це порушувало монополію поляків на владу в Галичині та відкривало для українського руху перспективи для подальшої боротьби за поділ краю на польську й українську частини. Однак реформу сейму так і не було здійснено, оскільки за кілька місяців розпочалася Перша світова війна.

5. Діяльність організацій «Сокіл» і «Січ». Галицькі народовці почали організовувати товариства для пробудження національної свідомості й національно-патріотичного виховання молоді. У 1894 р. на загальних зборах у Львові було створено перше українське фізкультурно-спортивне та протипожежне товариство «Сокіл». Завданнями товариства були фізичне вдосконалення його членів і проведення культурно-просвітницьких заходів із метою виховання почуття національної єдності. У 1914 р. в Галичині та на Буковині діяли 974 осередки «Соколу», до яких входило близько 33 тис. осіб.

У 1900 р. в селі Завалля Снятинського повіту **Кирило Трильовський** заснував першу українську фізкультурно-спортивну організацію «Січ». Згодом організації з такою назвою з'явилися в інших повітах Галичини й Буковини. У 1913 р. в Галичині діяло понад 900 первинних осередків «Січі», до яких було залучено близько 80 тис. осіб. У роботі товариств наголошувалося на необхідності розвитку історичних традицій українського народу, сприянні патріотичному й фізичному вихованню молоді. У 1912 р. організацію перейменували на «Український січовий союз».

У 1911 р. у Львові було утворено дитячо-молодіжну скаутську організацію «Пласт», покликану виховувати українську молодь на морально-християнських засадах і розвивати почуття патріотизму.

Найбільш масовими виховними формами діяльності «Сокола», «Січі» та «Пласту» було проведення спільних сільських, повітових, крайових демонстрацій і спортивних змагань. У спортивному святі, що відбулося в 1914 р. у Львові, узяли участь близько 12 тис. членів цих трьох організацій.

6. Ідея сепаратизму. Напередодні Першої світової війни серед діячів українського руху Галичини набула поширення ідея використання можливих міжнародних воєнних конфліктів для здобуття незалежності України, або ідея **сепаратизму**.

У грудні 1912 р. на спільному таємному засіданні політичних партій Галичини (РУРП, УНДП та УСДП) затвердили заяву, у якій йшлося, що «коли прийде до війни між Австрією і Росією, то все українське громадянство стане на боці Австрії проти Російської імперії як найбільшого ворога України». Подібне рішення ухвалив також II Всеукраїнський студентський з'їзд у Львові в липні 1913 р. Із цієї ідеєю на з'їзді виступив **Дмитро Донцов**. Пізніше реферат його доповіді вийшов окремою брошурою «Сучасне політичне становище нації і наші завдання».

7. Відродження Галицького москвофільства. На початку ХХ ст. старорусинсько-москвофільський напрямок українського руху в Галичині зменшив свій вплив, незважаючи на досить розгалужену мережу громадських і культурно-освітніх установ москвофілів — Ставропігійний інститут, Народний дім, Товариство ім. Качковського, різноманітні фонди, училища, культурно-освітні заклади.

У 1900 р. галицькі москвофіли проголосили «новий курс», в основу якого була покладена ідея повного отождолення з Росією. Вони заснували Російську народну партію, очолювану В. Дудикевичем, якій надавав велику грошову допомогу російський уряд. Одночасно вона підтримувалася місцевою польською аристократією, що намагалася розколоти український рух. У 1908 р. на Новослов'янському конгресі в Празі галицькі поляки домовилися з росіянами, що польська адміністрація в Галичині підтримуватиме місцевих москвофілів, щоб знищити український національний табір. Це польсько-московське порозуміння стало основою виборів до Галицького сейму в 1908 р. Як уже зазначалося, москвофіли після 13-річної перерви провели до крайового сейму вісім своїх депутатів проти 12 українських. Це призвело до загострення відносин між українцями й поляками в краї. У конфлікт втрутилася австрійська влада. Після того як польсько-український конфлікт було розв'язано, москвофіли опинилися осторонь боротьби. На виборах до Галицького сейму в 1913 р. вони не змогли отримати жодного депутатського мандата. Однак москвофіли зберігали досить вагомий вплив на суспільно-політичне життя Галичини. У 1914 р. мережа підпорядкованих їм установ налічувала 300 культурно-освітніх організацій і 106 кооперативів. Остаточо москвофіли дискредитували себе співпрацею з Росією в роки російської окупації Галичини під час Першої світової війни (1914—1918 рр.)

8. Український рух на Буковині та Закарпатті на початку ХХ ст. Суспільно-політичне життя Буковини в цей період значно поживалося. Надзвичайною політичною подією у краї стало утворення в 1903 р. в місцевому сеймі «Вільнодумного союзу». Його співзасновниками стали лідер українських народовців **Микола Василько**, лідер румунських націонал-демократів Аурел Ончул і лідер єврейської сіоністської партії Бенно Штраухер. Члени союзу прагнули по-новому розв'язати

Сепаратизм — прагнення відокремлення від держави якої-небудь області або регіону.

Із брошури Д. Донцова «Сучасне політичне становище нації і наші завдання»

Не буду розважувати тут... автономізму і сепаратизму, бо уважною це за рік другорядну. Тим самим полишаю на боці і питання «самостійності України». Бо актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією!.. Актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії, зірвання злуки з нею — політичний сепаратизм... Всяка поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрією приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії і в Росії, і наблизиться час остаточного визволення нашого краю.

? 1. У чому Д. Донцов убачав зміст ідеї українського сепаратизму? 2. Чому автор виступав за поразку Росії у війні з Австрією?

■ Які чинники сприяли відродженню галицького москвофільства?

- Які зрушення в українському русі відбулися в регіонах?

проблеми краю: вони заявили, що на перше місце висувують вимоги покращення соціально-економічного становища, розширення політичних прав, також задоволення національних потреб усіх народів, які населяють Буковину. У 1905 р. союз розпався через суперечності між його членами.

12 листопада 1905 р. буковинські народовці об'єдналися в «Національну раду русинів на Буковині», яку неофіційно називали національно-демократичною партією, підкреслюючи цим ідейну спільність із подібною партією в Галичині. Партія виступала за запровадження загального, рівного й прямого виборчого права, у сільському господарстві висувала завдання розвивати спілчанський рух, обґрунтовуючи національні потреби українців, визнавала таке саме право за іншими націями краю.

У червні 1907 р. від «Національної ради русинів на Буковині» відокремилася ліве крило й заснувало Радикальну партію. Визволення українського народу ця партія пов'язувала із широкими соціально-економічними перетвореннями та встановленням соціалізму. Майже одночасно на Буковині сформувалася Українська соціал-демократична партія, яка проповідувала ідеї марксизму, вимагала докорінних змін у суспільстві. Однак більшість гасел соціал-демократів були незрозумілі селянам, а робітників у краї було дуже мало.

У 1907 р. на Буковині відбулися вибори до австрійського парламенту за новим виборчим законом. У всіх українських виборчих округах перемогли кандидати «Національної ради русинів на Буковині». Уперше після 1848 р. буковинські українці обрали п'ятьох депутатів. У лютому 1910 р. вона об'єдналася зі створеним одним із лідерів народовців С. Смаль-Стоцьким товариством «Руська рада» (її називали також «мужицька партія») у нову партію під назвою «Руська рада». У 1912 р. вона розпалася. Колишні члени «Національної ради» оголосили про створення **Національно-демократичної партії**, а прибічники С. Смаль-Стоцького — **Української народної партії**. Однак до початку війни обидві партії остаточно не сформувалися.

У 1911 р. відбулися останні вибори до Буковинського крайового сейму. Із 17 обраних українських депутатів 15 були народовцями, по одному від радикалів і соціал-демократів. Москвофіли на виборах зазнали поразки.

На початку ХХ ст. в суспільно-політичному житті Закарпаття провідні позиції зберігав москвофільський напрямок. Однак у цей час зародилося й народовство. Молоді русинські діячі, які заснували його, шукали нові засоби для забезпечення виживання свого народу в умовах мадяризації. Переконавшись у безперспективності москвофільства, вони звинувачували його прибічників у занепаді русинського національного життя в краї. Вирішальним кроком стала відмова закарпатських народовців від використання російської мови та вибір ними як мови освіти й літератури народної мови.

Друкованим органом народовського руху в краї став тижневик «Наука», що виходив із 1897 р. Його головним редак-

тором із 1903 р. був **Августин Волошин** (1874—1945), який згодом відіграв визначну роль в історії Закарпаття.

Розвиток народовства в краї відбувався під впливом і в тісній взаємодії з українським рухом Галичини.

Роль народовців на початку століття в суспільно-політичному житті Закарпаття була досить непомітною. Їх діяльність обмежувалася питаннями мови, літератури, історії й освіти. Вони не прагнули надання краю автономії або самоврядування, не виступали за його приєднання до решти українських земель. Головним завданням народовці вважали зберегти ті прояви національного життя, які в майбутньому сприятимуть відродженню Закарпаття.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- перетворення на початку ХХ ст. Східної Галичини на «український П'ємонт»;
- здобутки наполегливої боротьби українці Галичини за український університет, загальне виборче право та реформу крайового статуту;
- особливості й зміни в українському русі на Буковині та Закарпатті.

Запитання та завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Аукціон». **Правила гри.** На аукціоні можна «придбати» бали за свої знання як розрахункову одиницю. Для цього учням та ученицям необхідно двома-трьома реченнями охарактеризувати події та явища. Правильна відповідь дає 1 бал. Характеристики не можна повторювати.
2. **Колективне обговорення.** Охарактеризуйте особливості українського руху в Галичині на початку ХХ ст. 3. Наведіть факти, що свідчать про залучення галицького селянства й студентства до політичної боротьби. 4. Якими були здобутки галицьких українців у боротьбі за виборчу реформу в краї? 5. **Робота в малих групах.** Обговоріть і охарактеризуйте розвиток українського руху на Буковині й Закарпатті.
6. **Робота в парах.** Розподіліть обов'язки та складіть розгорнутий план за темою «Здобутки українського національного руху на західноукраїнських землях на початку ХХ ст.».
7. **Колективне обговорення.** Порівняйте суспільно-політичні рухи на українських землях та у світі на початку ХХ ст.

Працюємо з хронологією

1898 р. — створення пожежно-гімнастичного товариства «Сокіл».

1900 р. — створення пожежно-гімнастичного товариства «Січ».

1901 р. — призначення Андрея Шептицького митрополитом УГКЦ.

1902 р. — загальний страйк сільськогосподарських робітників у Галичині.

1907 р. — запровадження загального виборчого права в Австро-Угорщині.

1908 р. — убивство українським студентом М. Січинським намісника Галичини графа А. Потоцького.

1911 р. — заснування бойскаутської організації «Пласт».

1914 р. — схвалення Галицьким сеймом законопроекту про реформування крайового статуту.

Практичне заняття 1 за розділом VI

rnk.com.ua/100851

Практичне заняття 2 за розділом VI

rnk.com.ua/100851

Узагальнення за розділом VI

rnk.com.ua/100851

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI

rnk.com.ua/100851

Розділ VII. Повсякденне життя та культура України в середині XIX — на початку XX ст.

§ 29. Повсякденне життя. Розвиток освіти й науки

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: вирізняти зміни в повсякденному житті; охарактеризувати розвиток освіти на українських землях; визначити основні здобутки та проблеми в українізації системи освіти; ознайомитися з діяльністю видатних українських вчених і дати оцінку їхнім здобуткам; з'ясувати роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка у становленні української національної науки.

- Що найбільше вплинуло на зміни в повсякденному житті населення українських земель?

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими є основні тенденції розвитку української культури першої половини XIX ст.?
2. У чому полягає взаємозв'язок у розвитку українського руху та української культури?

1. Зміни в повсякденному житті. Процес модернізації, що охопив українські землі в другій половині XIX ст. — на початку XX ст., додав змін у повсякденне життя всіх верств суспільства. Вони насамперед проявилися в урбанізації, зміні ролі жінки, зростанні освіченості населення тощо.

Ураховуючи те, що на початок XX ст. більшість населення українських земель усе ще проживала в сільській місцевості, то зміни в повсякденному житті проявлялися у проникненні елементів міського життя й досягнень промислового виробництва, занепаді традиційних промислів.

Найбільш помітними були зміни у великих містах (Одеса, Київ, Львів, Чернівці, Харків, Катеринослав тощо). Ці зрушення спричиняли зміни в побуті, звичаях і традиціях українського населення. Так, у Києві найбільші зміни відбулися під час головування Степана Сольського (1887—1900 рр.). На вулицях з'явилася електричне освітлення, розширювалася мережа трамвайних ліній, розпочалося будівництво міського театру, упорядковувалися набережні Дніпра, будувалися водогін, каналізація, проводилося озеленення міста. До змін у місті доклали значних зусиль благодійники й меценати. Меценатство в цей період стало новим звичаєм серед заможних і шляхетних людей. Проте більшість заможних міщан (здебільшого банкіри, власники великих підприємств, торгових фірм, державні чиновники високого рівня тощо) опікувалася лише власним добробутом. Вони мали комфортне житло з усіма ознаками тогочасної цивілізації (електричне освітлення, телефон, каналізація), пересувалися містом кінними екіпажами або автомобілями, вишукано одягалися в дорогих магазинах або шили одяг у кращих кравців, купували ювелірні прикраси, дорогі годинники, елітні парфуми.

Новою модною традицією заможних людей стало «їздити на води» або гірські курорти (Баден-Баден, Емс, Трускавець,

Загальний вигляд Подолу в Києві.
Листівка початку XX ст.

Миргород тощо). Метою таких поїдок було не тільки підтримання здоров'я, але й спілкування в шляхетному товаристві, корисні знайомства з представниками аристократії.

У середовищі міщан середнього статку (державні службовці, торговці, власники майстерень, учителі тощо) зростає культура споживання, харчування й дозвілля. Вони купували новинки техніки (грамофони, велосипеди тощо), дбали про здобуття дітьми вищої освіти.

Міщани полюбили у вихідні дні відвідувати театри й кінотеатри або вирушали на прогулянку до парку, де грав духовий оркестр і працювали атракціони. Влітку популярними були прогулянки на човнах по річці або приміських озерах. Взимку ходили кататися на ковзанах на міських катках. Новою звичкою міщан стало відвідування поза робочого часу кав'ярень, цукерень, чайних тощо. Там вони спілкувалися з друзями, призначали побачення, обговорювали справи з колегами тощо. У цей час набула поширення нова звичка — читати у вільний час газети та журнали.

Значні зміни відбулися і в житті міських нижчих верств населення (робітники заводів і фабрик, вантажники, двірники, прибиральники, пралі тощо). Їхня кількість зростає в містах за рахунок селянства, які переселялися до міста.

Для колишніх селян, що прибули до міста, докорінно змінилося майже все: розпорядок дня, одяг, харчування, житло, характер праці, а часто навіть і мова. З'явився новий для них звичай — вихідний день. Вони могли піти до церкви, відвідати недільну школу для дорослих або прогулятися в міському парку. Із видовищ віддавали перевагу кінотеатру або цирку. На вулицях міська біднота ласувалася дешевими карамельками, а якщо бракувало грошей, то лускала соняшникове насіння.

Намагаючись швидше пристосуватися до життя в місті, люди вдягалися не у вишиванки, а купували дешевий одяг із фабричної тканини. Мрією чоловіків було придбати кишеньковий годинник на ланцюжку, який зазвичай звисав із кишені жилетки. Жінки мріяли про ювелірні прикраси. Для них спеціально виготовляли дешеві підробки, що були схожі на справжні коштовності.

Для нових міщан змінювалася культура споживання. Якщо в селі вони харчувалися тими продуктами, що вирощували на своїй ділянці землі, то в місті щодня ходили до продуктової лавки або на базар купувати продукти. Змінився також і раціон харчування.

У міських сім'ях було менше дітей, ніж у сільських. У місті біднота тіснилася в найманому житлі, і мати багатодітну сім'ю означало ускладнити собі життя. До того ж жінки в місті часто влаштовувалися на роботу, щоб збільшити бюджет сім'ї. Це супроводжувалося і змінами у свідомості жінок, оскільки працюючи, вони відчували себе повноправними членами суспільства, мали певну фінансову самостійність. Жінки, які працювали на виробництві, мали менше часу для догляду за дітьми та ведення хатнього господарства.

Дама в польському одязі. Початок XX ст.

Нерівноправність українських жінок краще бачили жінки з освічених сімей. У 1883 р. було засновано першу українську жіночу організацію «Товариство руських жінок», засновницею якої була Наталія Кобринська. До складу організації входили Олена Пчілка, Леся Українка, Дніпрова Чайка, Людмила Старицька, Уляна Кравченко, Анна Павлик, Олеся Бажанська та інші. Реалізацію Феміністичні ідеї вони реалізовували через власні літературні твори.

Представники німецької громади Житомира. Близько 1913 р.

У селянській хаті. Початок ХХ ст.

- Чому рівень освіти населення України був низьким, незважаючи на загальний розвиток освіти?

Учениці й викладачі жіночої недільної школи в Харкові. 1870 р.

Водночас особливістю життя міської бідноти було намагання зберегти зв'язок із землею. Оселяючись у міських окраїнах, селяни заводили городи, садочки, утримували свійську худобу та птицю.

Відбулися зміни і у відзначенні релігійних свят (Різдво, Великдень тощо) та дотриманні обрядів (весілля, хрещення, похорон).

Зміни в побуті села відбувалися набагато повільніше, проте були вже досить помітними. Так, одяг значної частини селян виготовлявся не з домотканого полотна, а — як тоді казали — із «мануфактури» (тканин, виговлених промисловим способом). Фасони одягу почали нагадувати міські. Стрімко поширювалося взуття промислового виробництва. Жінки носили шалі, хустки, золоті та срібні прикраси, намиста.

Змінювала свій вигляд і внутрішнє облаштування селянська хата. На початку ХХ ст. переважно будувалися трикамерні хати (хата, сіня, комора). У сінях почали відгороджувати місце для кухні. Внутрішнє планування хати залишалося традиційним. Більшість хатнього начиння, господарських пристроїв також були промислового виробництва.

Поряд із традиційними землеробськими знаряддями праці в більш заможних господарствах з'являлися кінні косарки фабричного виробництва, металеві плуги, механічні млини, парові молотарки, сіялки тощо.

Поступово змінювалося й родинне життя. Велику патріархальну сім'ю змінила мала. Проте, як і раніше, панували традиційні патріархальні відносини. У селі зберігалися давні звичаї та обряди.

2. Розвиток освіти в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

У другій половині ХІХ ст. українська культура продовжувала розвиватися в умовах колонізаторських політичних режимів, що панували на українських землях. Найбільш негативно вони впливали на народну освіту. Початкових і середніх шкіл не вистачало. До скасування кріпосного права в Російській імперії (1861 р.) освіта на українських землях, особливо початкова, занепадала. Дворяни вважали, що вона селянам не потрібна. Царський уряд майже не підтримував початкові школи.

Зміни в освіті стали відчутними вже наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. Молода інтелігенція, студенти, що об'єдналися в громади, активно опікувалися створенням **недільних шкіл**. Перша недільна школа відкрилася 11 жовтня **1859 р.** в Києві на Подолі в будинку повітового дворянського училища. Загальне керівництво школою було покладено на професора університету П. Павлова. Обов'язки вчителів взяли на себе студенти університету цілком безкоштовно. Першого ж дня школу відвідало 50 учнів, а через кілька днів — уже 110. Зрозуміло, що до недільної школи пішло навчатися робітництво. Крім читання й письма, тут викладали основи рідної історії.

У 1862 р. на українських землях уже було понад 110 недільних шкіл. Викладання в багатьох із них здійснювалося

українською мовою, видавалися букварі й підручники, у тому числі «Буквар» Т. Шевченка. Однак того ж року царський уряд вирішив закрити недільні школи, а багатьох їх організаторів і викладачів було заарештовано. Проте недільні школи не припинили свого існування. Така форма навчання збереглася й до нашого часу в українських громадах за кордоном.

Становище стало поліпшуватися після проведення реформ. Відкриттю нових шкіл у 70-х рр. XIX ст. сприяли земства. Вони опікувалися змістом навчання, надавали кошти на утримання та будівництво шкіл. На Правобережній Україні, де земств не було, початкова освіта була підпорядкована Російській православної церкві. У 1884 р. вийшло Положення про церковно-парафіяльні школи.

Політика реформ проводилася царизмом одночасно з політикою репресій проти української культури. Уряд не дозволяв здійснювати навчання українською мовою. Валувеський циркуляр та Емський указ чітко визначили головний напрям освітньої політики російського царизму на українських землях: не допустити українську мову в школу. Проте завдяки поширенню початкової освіти рівень писемності в українських селах наприкінці XIX ст. становив близько 20 %, а в містах — 50 %.

Певні зміни в освіті не минули й західноукраїнські землі. У 1869 р. уряд Австро-Угорської імперії проголосив загальне обов'язкове початкове навчання в цих регіонах. Однак через матеріальні нестатки багато українських дітей не мали можливості відвідувати школу. До того ж у більшості шкіл навчання велося іноземними мовами: у Східній Галичині — польською, у Північній Буковині — німецькою, румунською, у Закарпатті — угорською. Це зумовило те, що рівень писемності серед українського населення ледь сягав 40 %, а в гірських районах — 10 %.

Значно більше уваги уряди імперій приділяли середній освіті, адже вона вважалася основою вищої освіти, яка готувала фахівців державного управління, народного господарства, культури й науки.

У системі середньої освіти Російської імперії існувало кілька типів шкіл: класичні гімназії, реальні гімназії, кадетські й духовні училища, семінарії. У класичних гімназіях перевага надавалася вивченню грецької, латинської мов і логіки, а їхні випускники отримували право вступати до університетів. У реальних гімназіях здебільшого вивчали сучасні європейські мови, математику, природничі науки. У 1859 р. в Києві було відкрито першу жіночу гімназію. Станом на 1876 р. гімназії існували в усіх губернських, а також у деяких повітових містах. У 90-х рр. XIX ст. на українських землях працювали приблизно 150 чоловічих і жіночих гімназій. Для розмежування реальної та класичної середньої освіти в 1871 р. було проведено реформу середньої освіти. Реальні гімназії перетворилися на реальні училища. Вони давали чітко виражену професійну спеціалізацію, готували учнів до практичної діяльності. Навчання в реальних училищах тривало шість ро-

Великих зусиль для розвитку недільних шкіл, а також жіночої освіти доклала **Христина Алчевська** (1841—1920). Не маючи змоги в дитинстві здобути повноцінну освіту, вона майже все своє життя присвятила тому, щоб зробити освіту доступною для широких верств суспільства, а особливо для жінок. У 1862 р. вона заснувала жіночу недільну школу, яка впродовж восьми років діяла нелегально. Із 1870 р., набувши законного статусу, протягом 60 років вона була прогресивним педагогічним та організаційно-методичним центром освіти дорослих не тільки на українських землях, але й у всій Російській імперії. На міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889 р.) Х. Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Петербурзьке й Московське економічні товариства нагородили Х. Алчевську золотими медалями.

Спеціальна середня освіта набула значного поширення з розвитком промисловості, яка потребувала великої кількості спеціалістів із різних галузей господарювання. У 1888 р. було затверджено «Основні положення про промислові училища», згідно з якими створювалася система промислової технічної освіти. Училища забезпечували кваліфікованими працівниками залізничний транспорт, гірничу, металургійну, цукрову промисловість. Вони також готували спеціалістів для сільського господарства, торгівлі, флоту.

В останній третині XIX ст. з появою і поширенням дитячих садків виникає й дошкільна педагогіка. Видатну роль у її становленні та розвитку відіграла активна учасниця українського руху **Софія Русова** (1856—1940). Крім дошкільної освіти, вона багато уваги приділяла розвитку освіти жінок. Із 1909 р. С. Русова викладала на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної та у Фребелівському педагогічному інституті в Києві.

ків. Сьомий (додатковий) клас давав право вступати до технічних вузів. На 1876 р. налічувалося 19 реальних училищ. Їхня кількість не змінювалася до кінця століття.

На західноукраїнських землях основним закладом середньої освіти теж була гімназія, переважно з польською мовою навчання. У 1899 р. українські гімназії діяли тільки у Львові, Перемишлі, а в Коломиї, Тернополі й Чернівцях існували окремі гімназичні класи.

У Російській імперії переважну більшість середніх навчальних закладів, особливо спеціалізованих, було закріплено за окремими урядовими відомствами: за міністерством народної освіти — учительські семінарії, за міністерством внутрішніх справ — ветеринарні училища, за військовим відомством — кадетські корпуси, військові училища й школи; синод засновував спеціальні богословські заклади. Чимало середніх навчальних закладів утримували земства (ремісничі училища) або приватні особи. Найвідомішою була Колегія Павла Галагана, заснована в 1871 р. в Києві. Вона працювала за спеціальною програмою й давала широкі знання із загальних та українознавчих гуманітарних дисциплін.

У другій половині XIX ст. продовжувала розвиватися вища освіта. Вищими навчальними закладами на українських землях були Київський (1834 р.), Харківський (1805 р.), Новоросійський (1865 р.), Львівський (1661 р.), Чернівецький (1875 р.) університети.

У Російській імперії після відносно лібералізації в 60—70-х рр. XIX ст., коли університети користувалися правом внутрішньої автономії, розпочався період обмеження їхніх прав. Після вбивства народниками царя Олександра II в 1881 р. було прийнято новий університетський статут, згідно з яким ліквідовувалися автономія університетів, виборність ректорів, деканів, професорів. Весь викладацький склад підлягав перевірці на благонадійність.

Становлення індустріального суспільства, розвиток промисловості обумовили появу вищих технічних навчальних закладів: політехнічних інститутів у Львові та Києві; двох ветеринарних вищих навчальних закладів у Харкові та Львові; інших вищих навчальних закладів — технологічного в Харкові, сільськогосподарського в Одесі, гірничого в Катеринославі. І все ж таки, як і раніше, вищі навчальні заклади залишалися установами для вузького кола людей.

На початку XX ст. освіта продовжувала розвиватися.

У Наддніпрянській Україні кількість початкових шкіл протягом 1897—1911 рр. збільшилася з 13,5 до 18,7 тисячі. Напередодні Першої світової війни тут налічувалося 252 середні школи, де навчалось 140 тис. учнів. При цьому в Київському навчальному окрузі, до складу якого входили п'ять губерній Наддніпрянщини, освіту здобували лише 10 % дітей шкільного віку. У середніх школах (реальних училищах, чоловічих та жіночих гімназіях) навчалися переважно діти дворян і державних службовців. Щонайменше 36—50 % бажаючих навчатися щорічно отримували відмову в прийнятті до середніх

шкіл. Після революції 1905—1907 рр. кількість вихідців із нижчих станів (дітей міщан, ремісників, селян тощо) у гімназіях дещо зросла, однак для більшості населення Наддніпрянської України здобуття середньої освіти було недоступним. У 27 вищих навчальних закладах краю, у тому числі в трьох університетах — Харківському, Київському, Новоросійському — навчалася понад 35 тис. студентів. У післяреволюційний період частка дітей нижчих станів у вищих навчальних закладах дещо зросла. Так, у Київському університеті вона досягла 36 %.

На західноукраїнських землях ситуація з освітою також була складною. На початку ХХ ст. третина сіл Галичини не мала початкових шкіл, а кожне шосте — жодних навчальних закладів. В існуючих школах краю українські діти складали близько 20 % учнів. Середніх шкіл (державних і приватних гімназій) на всю Галичину було 49, із яких лише в чотирьох навчання здійснювалося українською мовою. Близько 150 тис. дітей шкільного віку взагалі не навчалися. Завдяки зусиллям української громадськості напередодні Першої світової війни в Галичині кількість українських початкових шкіл, де навчання здійснювалося рідною мовою, збільшилася до 3,5 тисячі, з'явилося шість державних та 15 приватних українських середніх шкіл. У початкових школах Закарпаття дітей навчали угорської мови. Набагато кращою була ситуація на Буковині, де напередодні війни фактично не існувало жодної сільської громади, де б не було початкової школи. Із 120 тис. дітей шкільного віку 112 тис. осіб відвідували навчальні заклади. Із 537 буковинських початкових шкіл 214 були з українською мовою викладання. Середню освіту на Буковині надавали п'ять державних та дві приватні гімназії. Серед них була лише одна українська гімназія.

Вищу освіту на західноукраїнських землях надавали чотири вищі навчальні заклади — Львівський та Чернівецький університети, Академія ветеринарної медицини та Політехнічний інститут у Львові. Викладання у Львівському університеті майже повністю здійснювалося польською мовою, у Чернівецькому — німецькою. При цьому українці серед студентів Львівського університету становили 21 %, Чернівецького — 17,6 %. Завдяки зусиллям української громадськості в обох університетах діяли українські кафедри.

3. Розвиток науки. У другій половині ХІХ ст. в Європі спостерігався розквіт природничих і точних наук: хімії, фізики, геології, ботаніки, біології, математики. Центрами наукових досліджень ставали університетські лабораторії. Університети на українських землях перетворилися на важливі наукові центри як Російської імперії, так і всієї Європи.

Розвиток наук зумовлювали такі чинники:

- розвитку промисловості після реформ 60—70-х рр. ХІХ ст., що потребував кваліфікованих спеціалістів і нових технологій;
- загальноєвропейський прогрес у науці й техніці;

На території Наддніпрянської України не було жодної української школи на державному утриманні, жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання. У роки революції 1905—1907 рр. особливою активністю у справі запровадження курсів лекцій і занять з історії України, української мови та літератури відзначалися студенти Київського та Новоросійського університетів. Однак після поразки революції читання цих курсів влада заборонила.

Учениці Харківського Інституту шляхетних дівчат. Початок ХХ ст.

■ Чим було зумовлено зростання мережі університетів у другій половині ХІХ ст.?

Іван Пулюй (1845—1918)

народився на Тернопільщині. Після закінчення гімназії він навчався на теологічному факультеті Віденського університету, але потім не прийняв сану, а вступив на філософський факультет. Однак його захопила фізика. І. Пулюй переїхав до Страсбурга, де вивчав електротехніку. У 1902 р. він став першим деканом першого в Європі електротехнічного факультету у Празі.

І. Пулюй удосконалив технологію виготовлення розжарювальних ниток для освітлювальних ламп, що дало змогу створити лампу, яка за технічними характеристиками перевершувала лампу Едісона; був першим у дослідженні «холодного світла», що згодом дістало назву неонового. За його активною участю було запущено ряд електростанцій на постійному струмі в Австро-Угорщині, а у Празі — першу в Європі на змінному струмі. Він сконструював трубку для виявлення X-променів, чим згодом скористався німецький вчений В. Рентген.

І. Пулюй розгорнув широку громадсько-політичну діяльність: брав активну участь у роботі Наукового товариства ім. Т. Шевченка, організував у Відні культурно-пропагандистське товариство «Січ» для поширення правдивої інформації про українські землі, заснував молодіжний гурток для вивчення й популяризації української історії та літератури.

- поширення й подальше панування філософії позитивізму, яка сприяла пошуку точних вимірів фізичних і суспільних явищ;
- відсутність ідеологічного забарвлення в дослідженнях, а отже, — конфлікту з владою (хоч і не завжди).

Протягом другої половини XIX ст. з'явилася низка видатних науковців світового рівня: вчений-етнограф **М. Миклухо-Маклай**; засновник київської школи теоретичної фізики **М. Умов**; вчений-хімік **М. Бекетов**; математик **О. Ляпунов**; ембріолог **О. Ковалевський**; засновники першої в Російській імперії та другої у світі бактеріологічної станції **І. Мечников** і **М. Гамалія**; основоположник ядерної фізики **М. Пильчиков**; фізик та електротехнік **І. Пулюй**.

У другій половині XIX ст. помітне піднесення відбувалося в гуманітарних науках, особливо в історичній. Широке визнання мали праці **М. Костомарова**, який присвятив низку глибоких досліджень історії українських земель періоду Руїни та Гетьманщини. Копітку роботу над дослідженням історичних документів проводив **В. Антонович**. У 80—90-х рр. XIX ст. почалася активна дослідницька діяльність молодого покоління істориків — **О. Єфименко**, **Д. Багалія**, **Д. Яворницького**, **М. Грушевського**. Завдяки їхнім пошукам було вироблено загальну схему української історії від найдавніших часів. На початку XX ст. вийшли перші книги фундаментальної 10-томної «Історії України-Руси» **М. Грушевського**. Продовжувала плідно працювати перша на українських землях та в Росії жінка-доктор історичних наук **О. Єфименко**. Значний внесок у вивчення історії Слобідської України зробив **Д. Багалій**, Лівобережжя — **В. Барвінський**. У 1908 р. в Петербурзі було видано українською мовою доступну широкому колу читачів ілюстровану «Історію України-Руси» **М. Аркаса**.

У галузі дослідження історії української мови, літератури, фольклору плідно працював **П. Житецький**.

Низку важливих праць із проблем мовознавства створив **О. Потебня**. У 1907—1909 рр. було видано «Українську граматику» **А. Кримського** та чотиритомний «Словар української мови» **Б. Грінченка**, де вдало поєдналися наддніпрянська і галицька говірки української мови. Значними були досягнення в різних галузях наук **В. Вернадського**, який передусім відомий як засновник вчення про біосферу і ноосферу.

Українські вчені та винахідники досягли вагомих успіхів у розвитку природничих наук і техніки. У Київському та Харківському університетах існували традиційно сильні школи математиків і фізиків. Київську алгебраїчну школу заснував математик **Д. Граве**. Значний внесок у розвиток різних галузей математики зробили харківські вчені **Д. Синцов**, **С. Бернштейн**, **В. Стеклов**. Фізик **Д. Рожанський** став основоположником Харківської школи радіофізики.

Важливими були досягнення українських біологів та медиків. Світове визнання здобули праці **О. Країнського** з мікробіології, **В. Данилевського** — з ендокринології, **М. Трінклера** — із хірургії, **М. Ланге** — із психології. Засновником

Київської терапевтичної школи став **М. Стражеско**. Епідеміолог і мікробіолог **Д. Заболотний** першим у світовій практиці відкрив шляхи поширення чуми та запропонував ефективні засоби боротьби з нею.

Першу карту геологічної побудови Донбасу, складену інженером **Л. Лагутіним**, у 1911 р. відзначили золотою медаллю на Всесвітній виставці. Вихованці Київського товариства повітроплавання сконструювали перший у світі гідроплан (**Д. Григорович**), багатомоторний літак і гелікоптер (**І. Сікорський**). Член товариства, військовий льотчик **П. Нестеров** на основі математичних розрахунків розробив теорію вищого пілотажу. У 1913 р. він уперше в історії авіації продемонстрував «мертву петлю». Видатний авіатор **Л. Мацієвич** першим у світі висунув ідею створення авіаносців. Успіхи в повітроплаванні сприяли створенню авіаційної промисловості.

4. Внесок Наукового товариства ім. Т. Шевченка в становлення національної науки. Якщо в Наддніпрянській Україні наука розвивалася як частина загальноросійської, то на західноукраїнських землях було закладено фундамент національної української науки. Її осередком стало **Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)** — науково-культурна громадська організація, заснована в 1892 р. Попередником НТШ було Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, утворене в грудні 1873 р. Товариство мало різні наукові секції, видавало нариси, збірники, часописи, проводило культурно-просвітницьку роботу серед населення. Воно об'єднувало фахівців різних галузей знань, письменників, культурних і державних діячів Західної та Наддніпрянської України, інших держав. Членами та активними діячами товариства були О. Барвінський, М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський та інші.

Найважливіші досягнення НТШ припали на сферу суспільних дисциплін: історії (праці М. Грушевського, І. Джиджори, І. Крип'якевича, І. Кривецького, М. Кордуби, С. Томашівського), філології та літературознавства (праці М. Возняка, М. Деркач-Футрак, О. Огоновського, К. Студинського, І. Франка), етнографії, фольклористики та мистецтвознавства (публікації В. Гнатюка, М. Зубрицького, Ф. Колесси, В. Шухевича), антропології (Ф. Вовк, І. Раковський), бібліографії (І. Левицький, В. Дорошенко) та інші.

До найважливіших досягнень членів НТШ у галузі точних і природничих наук слід віднести відкриття І. Пулюєм катодного проміння (названого згодом рентгенівським), синтез І. Горбачевським сечової кислоти, праці М. Зубрицького в галузі теорії математики, внесок С. Рудницького та В. Кубійовича в дослідження географії українських земель тощо.

У роки Другої світової війни переважна кількість дійсних членів НТШ опинилася в еміграції, не маючи змогу працювати на Батьківщині. 30 червня 1947 р. рішенням загальних зборів членів НТШ в еміграції під головуванням В. Кубійовича та І. Раковського було відновлено діяльність організації.

Данило Заболотний (1866—1929) зробив свої перші відкриття, працюючи лікарем на бактеріологічній станції в Одесі. Зокрема, він перевіряв на собі відкритий ним препарат проти холери. Вчений брав участь та очолював експедиції для боротьби із чумою, холерою та іншими епідемічними захворюваннями до Індії, Аравії, Ірану, Китаю й Месопотамії. Д. Заболотний є автором понад 100 наукових праць. Він першим у світі виявив роль польових гризунів у поширенні чуми. У 1928—1929 рр. був президентом Всеукраїнської академії наук. Заснував Інститут мікробіології та епідеміології Академії наук України, який і нині має його ім'я.

Діячі НТШ — учасники з'їзду українських письменників із нагоди 100-річчя виходу друком «Енеїди» І. Котляревського. Львів. 1898 р.

Працюємо з хронологією

Початок 60-х рр. XIX ст. — діяльність українських недільних шкіл у Російській імперії.

1865 р. — заснування в Одесі Новоросійського університету.

1875 р. — відкриття університету в Чернівцях.

1892 р. — заснування Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ).

Курсистки Вищих жіночих медичних курсів. Київ. 1910 р.

Згодом було створено центри НТШ у США, Канаді та Австралії.

У жовтні 1989 р. на зборах ініціативної групи львівських вчених діяльність НТШ було відновлено у Львові.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- умови становлення української національної освіти та науки;
- політику Російської імперії та Австро-Угорщини щодо розвитку освіти українською мовою;
- роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка у формуванні української національної науки;
- здобутки українських вчених-природознавців.

Запитання та завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Ким є ці особи?». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в команди, яким надаються комплекти карток (однакові або різні) із прізвищами діячів культури. Командам треба розсортувати їх за сферами діяльності.
2. **Колективне обговорення.** Перелічіть особливості розвитку культури в другій половині XIX — на початку XX ст. 3. Чим був зумовлений розвиток спеціалізованої освіти в другій половині XIX ст.? 4. Який вплив на розвиток української освіти мала політика царського уряду? 5. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, як відбувалося становлення української національної науки? Яку роль у цьому процесі відіграло Наукове товариство ім. Т. Шевченка? 6. Які чинники були визначальними в розвитку української науки?
7. **Робота в парах.** Обговоріть та охарактеризуйте розвиток освіти на українських землях у складі Російської імперії та Австро-Угорщини. Відповідь подайте у вигляді порівняльної таблиці. 8. Складіть розповідь про одного з українських вчених (на вибір). 9. Визначте роль українських вчених у розвитку світової науки.
10. В. Вернадський у статті «Українське питання і російська громадськість» писав: «У цілому українці вважають, що свобода української культури обумовлюється саме інтересами російської справи і що зберегти українців як росіян Росія зможе, лише прийнявши їх з усім національно-культурним обличчям». Поясніть, як ви розумієте думку автора. Чи поділяєте ви її? Чому?

§ 30. Українська література, театр, музика в другій половині XIX — на початку XX ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати розвиток української літератури, театру та музики у другій половині XIX — на початку XX ст.; розповісти про творчість видатних митців; дати оцінку рівню розвитку української літератури, театру, музики, показати їх взаємозв'язок.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які чинники впливали на розвиток української літератури, театру, музики в першій половині XIX ст.? 2. Назвіть імена видатних представників української літератури першої половини XIX ст. та вкажіть їх головні здобутки.

1. Розвиток української літератури. У другій половині XIX ст. романтизм у літературі поступився місцем **реалізму**. Останній передбачав відображення реальної дійсності й оточення героя, точне відтворення всіх аспектів життя. Як і в літературі країн Європи, в українській літературі зародки реалістичного стилю були пов'язані з фольклором, із народними гумористичними й сатиричними оповіданнями, а також із давньою літературою. Однак у творчості письменників другої половини XIX ст. реалізм співіснував із романтизмом, якому були притаманні захоплення героїзмом минулого, поетизація сильних почуттів і людей козацької доби.

Художні й публіцистичні твори видатних діячів української культури другої половини XIX ст. містять глибокі роздуми про сучасне й майбутнє українського народу, відображають історичні подвиги минулого, оспівують визвольну боротьбу за державну незалежність.

Перехід від романтизму до реалізму добре помітний у творах письменниці **Марко Вовчок** (Марія Вілінська-Маркович) (1834—1907). Вона продовжила тему творчості Т. Шевченка, присвячену становищу покріпаченого селянства, особливо жінок («Одарка», «Горпина», «Козачка»). Засобами фольклору письменниця скористалася в казках та оповіданнях для дітей.

Долею простої селянки переймалася у своїх творах письменниця **Ганна Барвінок** (1828—1911). Народницько-просвітницьку ідеологію сповідував поет **Степан Руданський** (1833—1873). Популярними стали його гумористичні «Співомовки», де переплелися національні й соціальні спостереження. Добре знали в школах байки **Леоніда Глібова** (1827—1893). Вдало поєднав вплив західноєвропейської поезії з буковинським фольклором **Юрій Федькович** (1834—1888).

Реалістично змалював історію українського села письменник **Іван Нечуй-Левицький** (1838—1918) у повістях «Микола Джеря» та «Кайдашева сім'я», у яких з любов'ю та болем за рідний народ розкрито бідність і обмеженість сільського життя. Найвидатніший соціальний роман своєї доби — «Хіба ревуть воли, як ясла повні» — створив письменник **Панас Мирний** (1849—1920).

Неперевершеним надбанням української літератури стала творчість письменника **Івана Франка** (1856—1916). Майстерність стилю, злободенність проблем, багатство жанрів і багато-

- Чи можна стверджувати, що українська література розвивалася відповідно до закономірностей європейської літератури?

Ілюстрація до твору Марка Вовчка «Чумак». Художник К. Трутовський

Спробою своєрідного поєднання реалізму та модернізму стала «**нова школа**» української прози (М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина). Її прибічники органічно поєднували традиційний для української літератури опис народного життя й розповідь від першої особи з новими здобутками європейського модернізму — символізмом та психоаналізом.

З Україною пов'язана доля видатного єврейського письменника, драматурга **Шолом-Алейхейм (Рабинович Соломон Наумович)**. Він був основоположником сучасної художньої літератури мовою їдиш. Також писав свої твори івритом і російською мовою. Його творчість розпочалася в 1870-ті рр. Головні герої його творів — бідні «маленькі люди», які, незважаючи на важке, злиденне життя, оптимістично дивляться в майбутнє, із гумором сприймають своє становище, вірять у справедливість та мудрість. Більшість подій, про які пише Шолом-Алейхем, відбуваються в Україні. Утім, українські міста та їхнє населення в творах Шолом-Алейхем відіграють хіба що роль декорацій, на тлі яких розгортається драма єврейської громади. Після погрому в Києві в 1905 р. письменнику довелося залишити територію України. Спочатку він переїхав до Львова, а згодом — до США.

Титульна сторінка повісті О. Кобилянської «Природа». Чернівці. 1897 р.

- Чим був зумовлений стрімкий розвиток театрального мистецтва?

плановість тем, а також активна громадська позиція вирізняли І. Франка в історії української культури. Від романтизму й побутового реалізму письменник перейшов до реалістичних, психологічно насичених творів. Прозові твори, зокрема «Борислав сміється», «Захар Беркут», дитячі оповідання І. Франка стали хрестоматійними. До високохудожніх зразків світової поезії належать цикл «Осінні думи» і «Картка любові», вірш «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» та інші.

Початок ХХ ст. в українській літературі пов'язаний із пошуком нових шляхів. Поряд із реалістичним підходом до зображення дійсності поширювалися **модерністські течії**. Популярним стає жанр новели (короткого оповідання). Першим до модернізму в тогочасній українській літературі звернувся поет М. Вороний, який у 1901 р. у статті в «Літературно-науковому віснику» закликав повернутися до «справжньої запашної поезії», тематично й жанрово розширити літературні межі. Цю ідею підтримала група галицьких письменників «Молода муза», які висловили критичні зауваження щодо реалізму й пропагували орієнтуватися на тогочасні західноєвропейські тенденції розвитку літератури й мистецтва. У 1909 р. в Києві було засновано перший журнал українського модерну «Українська хата», що виходив до 1914 р.

Прикладом реалістичного підходу до зображення подій українського суспільства стала творчість **Володимира Винниченка (1880—1951)**. Напередодні та в період революції 1905—1907 рр. з'явилися його твори «Краса і сила», «Голота», «Талісман», «Зіна». У них він створив образи жителів провінційних містечок, робітників, революціонерів, що потрапляють у складні ситуації. Він також змалював повсякденне життя українців, жахи солдатчини та царських в'язниць.

Пошук нових засобів був характерний для творчості **Михайла Коцюбинського (1864—1913)**. У повісті «Fata morgana» письменник передав настрої й переживання українського села напередодні революції 1905—1907 рр. Неповторну красу природи письменник відтворив у повісті «Тіні забутих предків». Гострим питанням людських відносин він присвятив новели «Сміх», «Коні не винні» та інші.

Яскравим талантом осяяна творчість **Лесі Українки (1871—1913)**. Написані нею поезії «Осіня казка», «Пісні про волю», «В катакомбах» порушували проблеми відносин поета і влади, становлення борця за інтереси народу тощо. Широкої популярності набули її збірки поезій «На крилах пісень», «Думи і мрії», поеми «Роберт Брюс» і «Давня казка», драмфеєрія «Лісова пісня».

З українськими землями тісно пов'язана творчість письменників інших народів, серед яких постаті світового масштабу Шолом Алейхем та Володимира Короленко.

2. Театр. Незважаючи на урядові переслідування українства, у другій половині ХІХ ст. українське театральне мистецтво продовжувало розвиватися. Українські п'єси користувалися значною популярністю на сценах російських театрів.

У 1881 р. міністр внутрішніх справ Росії М. Лоріс-Меліков скасував заборону українських вистав, що сприяло зростанню кількості театральних труп і відродженню українського театру. Проте цей дозвіл супроводжувався всілякими обмеженнями. Так, зокрема, заборонялося ставити п'єси на історичну й соціальну тематику, перекладні п'єси. Українські трупи були зобов'язані разом з українськими п'єсами ставити ще й російські з такою самою кількістю акторів. Ці заборони негативно позначалися на тематиці українських вистав, які обмежувалися висвітленням селянського життя.

Наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. завершилося становлення новітнього, професійного, власне українського театру. Він виник на базі аматорських колективів, що діяли в 60—70-х рр. ХІХ ст. У 1882 р. під керівництвом **Марка Кропивницького** в Єлисаветграді було створено перший український професійний театр. Трупа отримала назву «театр корифеїв». Завдяки її діяльності друга половина ХІХ ст. увійшла в історію української культури як «золотий вік» театру. Члени трупи створили школу акторської та режисерської майстерності, піднесли український театр на значно вищий рівень професіоналізму. Після гастролей до Києва в 1883 р. до трупи М. Кропивницького приєдналася аматорська трупа **Михайла Старицького**, який і очолив «театр корифеїв». Визнаними діячами першого професійного українського театру були **Іван Карпенко-Карий (Тобілевич)**, **Панас Саксаганський**, **Микола Садовський**, **Марія Заньковецька** та інші.

Незважаючи на визнання глядачів і театральних фахівців, життя українського театру було складним. У 1883 р. київський генерал-губернатор заборонив на десять років гастролі трупи М. Кропивницького в Київській, Чернігівській, Полтавській, Волинській та Подільській губерніях.

Проте зупинити розвиток українського театального мистецтва вже було неможливо. У 80—90-ті рр. ХІХ ст. діяло близько 30 невеликих труп, які ставили українські п'єси. У 1891 р. в Києві було засновано перший постійно діючий театр.

На початку ХХ ст. провідне місце в театральному житті українських земель, як і раніше, посідали трупи, очолювані братами Тобілевичами — П. Саксаганським, І. Карпенко-Карим та М. Садовським. Найвищого піднесення трупа П. Саксаганського — І. Карпенка-Карого досягла в 1900—1903 рр., коли до неї входили такі майстри сцени, як М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька та інші. Репертуар трупи налічував 60 п'єс.

У 1906 р. у Полтаві М. Садовський заснував перший український стаціонарний театр, який у 1907 р. переїхав до Києва. Його вистави відбувалися в Троїцькому народному будинку. Важливою подією театального життя стало святкування в 1908 р. 25-річчя творчої діяльності української актриси М. Заньковецької.

На західноукраїнських землях український професійний театр було засновано в 1864 р. актором і режисером О. Бачинським при культурно-освітньому товаристві «Руська бесі-

Володимир Галактіонович Короленко (1853—1921) —

письменник, який зараховував себе до представників російської літератури. Він народився у Житомирі. Більшу частину життя вимушено прожив за межами України. Через участь у народницькому русі перебував під наглядом поліції, потрапляв у заслання, тюрми. Проте такі випробування не зламали його духу, й ще більше укріпили його світоглядні принципи. Більшість творів В. Короленка сповнені співчуттям до знедолених і покривджених.

Хоча В. Короленко відносив свою творчість до російської літератури, він захищав від переслідувань царської влади українську культуру й мову, підтримував деяких українських письменників. Дружив із Панасом Мирним, П. Грабовським, М. Коцюбинським. Тема України посідає значне місце в оповіданнях «Ліс шумить», «У поганому товаристві», «Без язика», повісті «Сліпий музикант» тощо.

Актори театру М. Садовського. Найвище сидить М. Заньковецька, лівіше від неї — М. Садовський. Кінець ХІХ — ХХ ст.

Театральна трупа П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого. Початок ХХ ст.

Трупа театру товариства «Руська бесіда». 1908 р.

Творчість **Михайла Вербицького** (1815—1870) мала велике значення для становлення національної самосвідомості населення західноукраїнських земель. Покладений ним на музику «Заповіт» Т. Шевченка здобув велику популярність у Галичині. А музика до вірша П. Чубинського «Ще не вмерла України...» стала українським національним, а з 1992 р. — Державним гімном України.

да». У 70-ті рр. ХІХ ст. театральні діячі з Наддніпрянської України, зокрема М. Кропивницький, надали йому значну допомогу. У 1905—1906 рр. цим театром керував М. Садовський, а на сцені виступала М. Заньковецька.

У 1869 р. виникли аматорські театральні гуртки при чернівецькій «Руській бесіді». Значному піднесенню театрального мистецтва сприяло створене в 1884 р. С. Воробкевичем «Руське літературно-драматичне товариство».

Основою репертуару українського театру залишалися класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького та І. Карпенка-Карого, які були також визнаними драматургами. Однак поступово збільшувалася кількість творів інших українських авторів — Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських та західноєвропейських класиків — М. Горького, О. Островського, А. Чехова, Г. Ібсена, В. Шекспіра та інших.

3. Музичне життя. Розвиток літератури й театру в другій половині ХІХ ст. надав потужного імпульсу процесу творення національної класичної музики. У 1862 р. Семен Гулак-Артемовський написав першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Українських композиторів надихали твори знаних українських письменників і поетів, зокрема Т. Шевченка. Його п'єса «Назар Стодоля» спонукала П. Ніщинського написати до неї музичну вставку — «Вечорниці», із якої народилася популярна пісня «Закувала та сива зозуля».

Друга половина ХІХ ст. в українській музиці стала часом входження народної пісні в професійну музичну культуру. Відбулося не просто відтворення народної музики, а піднесення її до професійного рівня, перетворення пісні на сучасний у європейському розумінні музичний твір. Значний вплив на українську класичну музику мало хорове мистецтво — як галицьке, так і наддніпрянське.

Основоположником української класичної музики був **Микола Лисенко**, який написав опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда», оперети «Чорноморці», опери для дітей «Пан Коцький», «Коза-дереза» тощо, що базувалися на величезному етнографічному матеріалі. Також він поклав на музику майже 80 творів із «Кобзаря» Т. Шевченка. Створений М. Лисенком варіант «Заповіту» Т. Шевченка ми співаємо й досі, а «Молитва за Україну» стала духовним гімном. У 1904 р. композитор на кошти, зібрані українською громадськістю на святкування його ювілею, заснував музично-драматичну школу, що виховала чимало відомих українських музикантів, диригентів, співаків, режисерів, акторів. У 1911 р. в театрі М. Садовського було поставлено оперу М. Лисенка «Енеїда». Однак здійснити постановку опери «Тарас Бульба» композитор не зміг через заборону влади. Широкої популярності серед української громадськості набув музичний твір «Гімн» («Вічний революціонер...»), створений композитором на слова І. Франка.

Композитор М. Леонтович створив оригінальні композиції на основі народних пісень «Щедрик», «Мак», «Дударик». Ге-

роїчну оперу «Кармалюк» написав К. Стеценко. Монументальна симфонія-кантата «Кавказ» за поемою Т. Шевченка належить до творчості західноукраїнського композитора С. Людкевича. Він також організував видання першого в Україні мистецтвознавчого журналу «Артистичний вісник». На західноукраїнських землях також слід відзначити творчість М. Вербицького, І. Лавровського, І. Воробкевича, А. Вахнянина та інших.

Всесвітнього визнання набув талант вихованки Львівської консерваторії співачки **Соломії Крушельницької**.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- здобутки української культури другої половини XIX — початку XX ст.;
- становлення національної літератури, театру та класичної музики на українських землях.

Запитання та завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Хто останній — перемагає». **Правила гри.** У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають відтворити основний зміст пункту параграфа, по черзі називаючи по одному реченню. Перемагає учень/учениця, чиє речення буде останнім.
2. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, яка тематика творів переважала в українській літературі другої половини XIX ст. і чому. 3. Творчість яких письменників та письменниць, поетів та поетес визначала напрямок розвитку української літератури в другій половині XIX — на початку XX ст.? 4. Кого з письменників та письменниць відносять до «нової школи» української літератури? 5. Із діяльністю яких митців пов'язаний розквіт українського театру? 6. Назвіть імена провідних українських музикантів. Охарактеризуйте їхню творчість. 7. Хто був автором музики, яка згодом стала Державним гімном України? 8. Назвіть оперу М. Лисенка, заборонену до постановки царською владою. 9. Назвіть причини утвердження в українському мистецтві реалістичного зображення світу. 10. Чим був зумовлений розквіт українського театрального мистецтва у 80-ті рр. XIX ст.? 11. Якою є роль М. Лисенка у становленні української класичної музики?
12. Які чинники спричинили розквіт українського театру та музики наприкінці XIX ст.? Складіть тези. 13. **Робота в парах.** Розподіліть обов'язки та підготуйте розгорнутий план за темою «Українська література і театр у другій половині XIX — на початку XX ст.».
14. **Колективне обговорення.** Чому не всі письменники, музиканти, театральні діячі, що були вихідцями з українських земель, є представниками української культури?

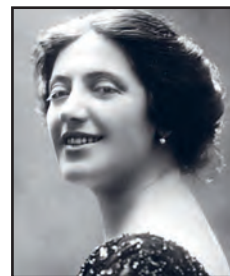
Працюємо з хронологією

1881 р. — скасування міністром внутрішніх справ Росії М. Лоріс-Меліковим заборони українських вистав.

1882 р. — створення під керівництвом М. Кропивницького в Єлисаветграді першої української професійної театральної трупи («театр корифеїв»).

1904 р. — заснування М. Лисенком музично-драматичної школи на кошти, зібрані українською громадськістю.

1906 р. — заснування першого стаціонарного театру М. Садовським.

Соломія Крушельницька (1872—1952 рр.) — відома в усьому світі українська співачка з Галичини (лірико-драматичне сопрано).

Після навчання в Мілані С. Крушельницька повернулася до Львова, де співала в операх «Фауст» Ш. Гуно, «Аїда» і «Трубадур» Дж. Верді, «Манон Леско» і «Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччіні, «Лоенгрін» і «Валькірія» Р. Вагнера. У 1897 р. співачка п'ять місяців гастролювала Південною Америкою. Восени 1898 р. С. Крушельницька стала примадонною Варшавського Великого театру. На початку XX ст. С. Крушельницька продовжувала активно гастролювати (Париж, Санкт-Петербург, Буенос-Айрес, Мілан тощо). На одній сцені із С. Крушельницькою співали знамениті Е. Карузо та Ф. Шаляпін.

§31. Українське образотворче мистецтво та архітектура в другій половині XIX — на початку XX ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати розвиток українського образотворчого мистецтва, архітектури в другій половині XIX — на початку XX ст.; розповідати про творчість видатних митців цієї доби; називати шедеври українського мистецтва зазначеного періоду.

- Які риси були притаманні українському образотворчому мистецтву другої половини XIX — початку XX ст.?

На початку XX ст. світового визнання здобуло художнє мистецтво **Олександра Мурашка**. Його твір «Карусель» приніс йому золоту медаль на Мюнхенській міжнародній виставці (1909 р.). Завдяки О. Мурашку українське мистецтво вийшло зі стану вузько національного, провінційного, талант митця підніс його до західноєвропейського рівня, а його твори належать до світової скарбниці образотворчого мистецтва. Художник писав у стилі імпресіонізм.

Карусель. Художник О. Мурашко. 1906 р.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які стилі були панівними в українському мистецтві в першій половині XIX ст.? 2. Назвіть імена видатних представників українського образотворчого мистецтва першої половини XIX ст. та вкажіть їхні головні здобутки.

1. Розвиток образотворчого мистецтва. Вагомі зрушення в суспільно-політичному та економічному житті другої половини XIX ст. сприяли утвердженню в образотворчому мистецтві тенденції до реалістичного відображення світу.

Під впливом ідей народників художники-реалісти створили **Товариство пересувних художніх виставок**, яке ставило собі за мету поширення мистецтва в маси. Ідейною основою художників-передвижників був критичний реалізм, тобто реалістичне відображення недоліків суспільно-політичного життя. Серед художників-передвижників і прихильників інших мистецьких течій було чимало українців, які у своїй творчості прагнули відтворити краєвиди, побут, національний характер українців.

Одним із найяскравіших митців був українець за походженням **Ілля Рєпін** (1844—1930), автор відомих полотен на українську тематику: «Запорозжці пишуть листа турецькому султану», «Вечорниці» та інших.

Зрештою в колі російських художників поступово склалася група митців, яка започаткувала самостійний розвиток українського мистецтва. Серед них — С. Васильківський, М. Пимоненко, М. Самокиш, К. Трутовський, О. Сластюн, І. Їжакевич та інші. У 1887 р. українські митці створили Київське товариство художніх виставок (організаційно оформилося в 1893 р.), а в 1890 р. в Одесі — Товариство південно-російських художників.

Також сформувалися українські мистецькі центри — Харківський, заснований першою професійною жінкою-художницею М. Раєвською-Івановою, Одеський на чолі з К. Костанді та Київський із малярської школи М. Мурашка.

Українські митці почали не тільки приділяти більше уваги побутовим темам українського села, але й звертатися до історичних тем, зокрема героїчних подій козацької доби. Одним із найвидатніших українських малярів, знавцем народного орнаменту й мистецтва був **Сергій Васильківський** (1854—1917). Разом з істориком Д. Яворницьким та художником М. Самокишем він працював над альбомом «З української старовини». Його картини на історичну тему відображали героїко-романтичне минуле: «Бій запорожців з татарами», «Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Сторожі запорозьких вольностей» тощо. Світову славу С. Васильківський здобув

пейзажами, у яких відображав красу й велич рідного краю: «Весна на Україні», «По Дінцю», «Після дощу», «Бездоріжжя», «Захід сонця» та інші.

Інший видатний український митець **Микола Мурашко** (1844—1909) був не лише художником, а й педагогом, ідеологом українського мистецтва. Із 1869 р. він викладав малювання в київських середніх школах, а 1875 р. відкрив Київську малювальну школу, якою керував протягом 25 років.

Серед українських митців цього періоду також слід відзначити творчість **Миколи Самокиша** (1860—1944), одного з найвідоміших баталістів. Він навчався в Парижі й ставив собі за мету відтворити історичні події та національні особливості життя та побуту українського народу. Так виникла ціла низка батальних картин із козацької доби.

Художні полотна **Миколи Пимоненка** (1862—1912), у яких зображено українські землі та їх народ, неодноразово виставлялися за кордоном. Такі картини, як «Жертва фанатизму», «Конокрад», «Проводи рекрутів», «На Далекий Схід», «Ворожіння» та інші, викривали темні сторони життя тогочасного українського села.

Розвиток українського мистецтва занепокоїв владні структури, які, вбачаючи в цьому прояв національно-визвольного руху, почали чинити йому всілякі перешкоди.

На західноукраїнських землях розвиток українського образотворчого мистецтва відбувався в непростих умовах. Польські, австрійські, німецькі мистецькі школи, що переважали в Австро-Угорщині, пропагували академізм, основою якого був класицизм, заважали становленню української мистецької школи. Проте й тут художники звернулися до тем із народного життя й побуту. Першим із них був **Корнило Устиянович** (1839—1903) («Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Шевченко на засланні»).

Серед західноукраїнських художників другої половини XIX ст. слід відзначити І. Труша, О. Кульчицьку, О. Куриласа, А. Манастирського, Ю. Пігуляка, М. Івасюка та інших.

На початку XX ст. в українському образотворчому мистецтві набували поширення нові модерністські тенденції, які поклали початок абстрактному мистецтву. Новий модерністський напрямок у мистецтві — **супрематизм** — започаткував **Казимир Малевич** (1878—1935). Його картина «Чорний квадрат на білому тлі» викликала жваву дискусію.

У другій половині XIX — на початку XX ст. на українських землях розвивалося й мистецтво скульптури, якій у цей період став притаманний реалізм. Найзначнішим українським скульптором другої половини XIX ст. був **Леонід Позен** (1849—1921). У скульптурі малих форм він створив різноманітні соціальні типи людей («Шинкар», «Кобзар»), відобразив соціальні явища («Переселенці», «Злидар», «Оранка в Малоросії»). Крім того, Л. Позен захоплювався історичною тематикою. Велику популярність мали його роботи «Скіф», «Запорожець у розвідці». Інший майстер — **Пармен Забіла** (1830—1917) — виконав мармуровий портрет Т. Шевченка для музею в Чернігові. Україн-

Олександра Олександрівна Григорович (Екстер) народилася 18 (6) січня 1882 р. в місті Білосток Гродненської губернії (нині це територія Польщі). Вона закінчила Ольгінську гімназію, навчалась у М. Пимоненка в Київському художньому училищі разом із О. Богомазовим та О. Архипенком. У 1903 р. чарівна Олександра одружилася із київським адвокатом Миколою з німецьким прізвиськом Екстер. У подружжя не було дітей. Увесь свій час мисткиня приділяла мандрам та мистецтву. Її захоплюють ідеї кубізму й кардинально змінюють усю її подальшу творчість. У Києві навколо О. Екстер збираються молоді митці.

Кубісти вважали колір незначним й уникали яскравих фарб. О. Екстер привнесла в кубізм колір. В історію мистецтва вона також увійшла завдяки своїм реформаторським ідеям у сценографії. Художницю називали «Пікассо сценографії». Мисткиня запропонувала замість пласких розмальованих декорацій використовувати складні багатоярусні конструкції, займаючи таким чином весь простір сцени, а не лише її підлогу. Друге театральне новаторство — костюми, які були співзвучні з кольоровим рішенням тла. Третє — для створення більш виразного образу до костюму вона почала розмальовувати й тіло актора, започаткувавши боді-арт.

Любов до України та її народу простежується у творчості В. Маковського («Ярмарок у Полтаві», «Святковий день на Україні»), ушавленого мариніста І. Айвазовського («Чумацький шлях», «Весілля на Україні»), М. Ге тощо.

Переселенці. Скульптор Л. Позен.
1894 р.

- Що нового з'явилося в архітектурі другої половини XIX ст.? На початку XX ст.?

Владислав Городецький

народився в 1863 р. на Поділлі. Закінчив реальне училище при євангелічній лютеранській церкві Св. Павла в Одесі. У 1885—1890 рр. В. Городецький навчався в Академії мистецтв у Петербурзі. Його життєвий і творчий шлях протягом 1891—1920 рр. пов'язаний із Києвом. Однією з його перших робіт була усипальня баронів Штейнгейль на кладовищі Аскольдова могила. Загалом він спорудив в Україні понад 30 будівель. Найвідомішим архітектурним витвором В. Городецького вважають будинок у Києві на вулиці Банковій, 10, відомий під назвою Будинок із химерами (1901 р.). Після відновлення незалежності Польщі він жив у Варшаві, де також створив чимало споруд. Останні роки життя архітектор проживав в Ірані (Персії), де споруджував громадські будівлі.

ські митці випробували свої сили і в монументальній скульптурі. **Михайло Микешин** (1835—1896) у 1888 р. створив пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві.

На початку XX ст. українська скульптура теж не уникла впливу модернізму. Відомими тогочасними українськими скульпторами-модерністами були М. Гаврилко, М. Паращук, В. Іщенко, П. Войтович та інші. Їхній творчості властиві контрастні світлотіньові ефекти та глибокий психологізм. Скульптор **Олександр Архипенко** (1887—1964), засновник кубізму в скульптурі, значно збагатив мову пластики, змусивши навіть порожній простір стати виразним елементом композицій. Він створив скульптури «Жінка, яка ступає», «Жінка, яка зачісується» тощо.

На українських землях творили художники світового масштабу: мариніст Іван Айвазовський (вірмен за походженням) та пейзажист Архип Куїнджи (грек за походженням).

2. Архітектура. Друга половина XIX ст. в архітектурі позначена впливом різних історичних стилів і напрямів, що поєднувалися в одній будівлі. Це поєднання (еклектизм) і було найбільш характерним для міського громадського й житлового будівництва. Тоді в будівництві вже почали масово використовувати нові технології та матеріали (бетон, залізо, залізобетон тощо).

Серед напрямів архітектурного мистецтва вирізнялися віденський неоренесанс і стиль французького відродження. Неоренесанс поширився в західноєвропейських країнах, дістався Чернівців, Львова, Києва, Одеси, Херсона, Харкова та інших українських міст. Найтипівішими є споруди міських театрів (Київ, Львів, Одеса) та громадські будівлі.

Видатними здобутками відзначилися архітектори О. Беретті (Володимирський собор, будинок Першої гімназії в Києві), В. Шретер (будинок оперного театру й театру Соловцова в Києві), Й. Главка (будинок резиденції митрополитів Буковини і Далмації в Чернівцях), Ю. Гохбергер (будинок Галицького сейму), В. Садловський (залізничний вокзал у Львові) та інші.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на основі народного мистецтва та українського бароко відродився український стиль. Визначним архітектором цього напрямку був **Василь Кричевський** (1873—1952) — автор проекту будинку Полтавського земства, низки проектів державних і приватних будівель, Меморіального музею біля могили Т. Шевченка. За проектами **Івана Левинського** (1851—1919) та інших архітекторів у Львові споруджено будівлі страхового товариства «Дністер», бурси Українського педагогічного товариства, академічних дому, гімназії тощо.

На початку XX ст. в архітектурі поширення модерністських тенденцій знайшло прояв у геометрично чітких лініях споруд і динамічності їхніх форм. У цьому стилі були побудовані залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, перший на українських землях критий ринок у Києві (Бесарабський). З'явилося також чимало будівель з елементами класичного, модерного та інших стилів у різних українських

Одеський національний академічний театр опери та балету в Одесі — найстаріший оперний театр України. Будинок було зведено в 1887 р. під керівництвом архітекторів Ф. Фельнера й Г. Гельмера («Бюро Фельнер & Гельмер») у стилі віденського бароко. Архітектура глядацької зали витримана в стилі пізнього французького рококо.

Працюємо з хронологією

1887 р. — створення українськими митцями Київського товариства художніх виставок (організаційно оформилося в 1893 р.).

1890 р. — створення в Одесі Товариства південноросійських художників.

1905 р. — перша Всеукраїнська художня виставка у Львові.

містах: у Києві — Педагогічний музей на Володимирській вулиці (архітектор П. Альошин), Державний банк (архітектор О. Кобелев), у Харкові — будинок Медичного товариства (архітектор О. Бекетов), у Севастополі — будинок панорами «Оборона Севастополя» (архітектор В. Фельдман). Одним із найвидатніших архітекторів, який творив у стилі модерн, був **Владислав Городецький (1863—1930)**.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- розвиток образотворчого мистецтва й архітектури України в другій половині XIX — на початку XX ст.;
- видатних українських митців, які здобули світове визнання й стали засновниками нових мистецьких стилів, що визначали обличчя світової культури в наступному столітті.

Запитання та завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Знайдіть, покажіть і розкажіть». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються у дві команди. Команди представляють художників та архітекторів. Учитель/учителька показує по черзі учасникам команд пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва, а команди мають назвати пам'ятку й коротко розповісти про неї.
2. Назвіть провідні українські центри живопису другої половини XIX ст. Яка тематика творів переважала в українському живописі другої половини XIX ст. і чому? Назвіть причини утвердження в українському мистецтві другої половини XIX ст. реалістичного зображення світу. **3. Колективне обговорення.** Які процеси вплинули на розвиток українського мистецтва на початку XX ст.? **4.** Назвіть видатних українських художників, скульпторів, архітекторів другої половини XIX — початку XX ст. **5.** Назвіть визначні історичні пам'ятки архітектури України в стилі модерн. **6. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, чому навіть за відсутності власної держави українське мистецтво в другій половині XIX — на початку XX ст. переживало піднесення.
7. **Робота в парах.** Обговоріть та охарактеризуйте один із творів українських художників другої половини XIX — початку XX ст. **8.** Підготуйте презентацію за темою «Українське образотворче мистецтво другої половини XIX — початку XX ст.».
9. Поміркуйте та висловіть припущення, чому саме українські митці стали засновниками абстрактного мистецтва. Підготуйте повідомлення за цим питанням.

Практичне заняття за розділом VII

rnk.com.ua/100851

Наш край на початку XX ст.

rnk.com.ua/100851

Узагальнення за розділом VII

rnk.com.ua/100851

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VII

rnk.com.ua/100851

Узагальнення за курсом

Понад 100 років, що були висвітлені на сторінках підручника, стали важливими в історії українських земель. Це була доба великих змін у житті українців та їхньому світогляді. Незважаючи на те, що в цей період українці були повністю позбавлені національної державності, опинилися розділеними між двома імперіями, вони зуміли знайти в собі сили усвідомити свою окремішність і підняти боротьбу за національне визволення. Другою важливою зміною в житті українських земель був їх швидкий промисловий розвиток (особливо східних і південних районів), залучення до світового господарства.

Національне відродження, що охопило різні регіони наприкінці XVIII — на початку XIX ст., маючи свої регіональні особливості, у 60-ті рр. XIX ст. злилося в єдиний національний рух. Одна його частина перебувала на західноукраїнських землях, що підпорядковувалися владі Австро-Угорщини, а друга — у Наддніпрянській Україні, що входила до Російської імперії. Розвиваючись у складних умовах переслідувань і заборон (особливо в Російській імперії), набуваючи різних організаційних форм, наприкінці XIX ст. український рух став перед проблемою вироблення чіткої власної політичної програми. Цей процес політизації зумовив появу трьох основних політичних течій: соціалістичної, ліберальної (національно-демократичної) і націоналістичної. Відстоюючи національні інтереси українського народу, кожна з течій головним і першочерговим завданням висувала соціальне визволення, здобуття демократичних свобод або відродження Української держави.

Трагедією українського руху стало те, що різні течії так і не змогли дійти до єдності дій у боротьбі за Українську державу. До того ж лише в Галичині, яка стала «українським П'ємонтом», українські політичні партії незалежно від політичних уподобань проголосили, що метою їх боротьби є здобуття незалежності України.

Таким чином, український рух хоча й був вагомим чинником політичного життя двох імперій, але так і не досяг тієї консолідованості, яка б могла сприяти здобуттю незалежності. Тому українські діячі напередодні Першої світової війни почали покладати велику надію на зовнішні сили.

Жителька Наддніпрянської України

Житель Галичини

Основні дати та події

Початок 80-х рр. XVIII — 1828 рр. — існування Задунайської Січі.

1784 р. — відновлення діяльності Львівського університету.

1788—1920 рр. — існування Чорноморського (від 1860 р. — Кубанського) козацького війська.

1789—1914 рр. — Новий час — другий період Нової історії, або «довге XIX ст.».

70—90 рр. XVIII ст. — діяльність Новгород-Сіверського автономістського гуртка.

1791 р. — запровадження російською владою «смуги осілості» для єврейського населення.

1798 р. — вихід друком «Енеїди» І. Котляревського.

Друга половина XVIII ст. — входження українських регіонів Слобідської, Лівобережної, Правобережної і Південної України до складу Російської, а Східної Галичини і Північної Буковини до складу Австрійської імперії.

1805 р. — заснування університету в Харкові.

1810—1825 рр. — посилення руху опришків у гірських районах Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття.

1813—1835 рр. — повстанський рух під проводом У. Кармелюка на Поділлі.

1816 р. — створення «Товариства галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти серед вірних на основі християнської релігії».

1818 р. — відкриття професійного театру в Полтаві.

Грудень 1825 р. — січень 1826 р. — виступи учасників російського руху декабристів на Київщині.

1828—1868 рр. — існування Дунайського (від 1856 р. — Новоросійського) козацького війська.

30-ті рр. XIX ст. — початок індустріальної революції на українських етнічних територіях у складі Російської імперії.

30-ті рр. XIX ст. — утворення «Руської трійці».

Березень-травень 1831 р. — дії учасників Польського повстання 1830—1831 рр. на Правобережній Україні.

1832—1864 рр. — існування Азовського козацького війська.

1834 р. — заснування університету в Києві.

1840 р. — вихід друком «Кобзаря» Т. Шевченка.

1843—1844 рр. — селянські виступи під проводом Лук'яна Кобилиці на Буковині.

Грудень 1845 — березень 1847 р. — діяльність Кирило-Мефодіївського братства.

1846 р. — селянські виступи у Східній Галичині.

2 травня 1848 р. — створення Головної руської ради.

1853—1856 рр. — Східна (Кримська) війна.

1855 р. — селянський рух «Київська козаччина».

1856 р. — селянський рух «Похід в Таврію за волею».

1859 р. — виникнення громадівського руху.

Початок 60-х рр. XIX ст. — діяльність українських недільних шкіл у Російській імперії.

1861 р. — заснування Галицького сейму.

1861 р. — селянська реформа в Російській імперії.

1863 р. — Валуєвський циркуляр.

1863—1864 рр. — Польське повстання.

1865 р. — будівництво першої на українських землях залізниці Одеса — Балта.

1865 р. — заснування в Одесі Новоросійського університету.

1868 р. — заснування товариства «Просвіта».

70-ті рр. XIX ст. — початок поширення марксистських ідей на українських землях.

1872 р. — утворення першої народницької організації в Україні.

1873 р. — заснування Літературного товариства ім. Т. Шевченка (1892 р. — реорганізація його в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)).

1873—1876 рр. — діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

1874 р. — «ходіння в народ».

1875 р. — відкриття університету в Чернівцях.

1876 р. — Емський указ.

1877 р. — Чигиринська змова.

1878 р. — перший терористичний акт народників.

1878—1879, 1880, 1882 рр. — видання

М. Драгомановим першого українського політичного журналу «Громада».

1879 р. — розкол у народницькому русі.

80-ті рр. XIX ст. — початок масової еміграції українського селянства до Америки.

1880 р. — початок видання газети «Діло».

1881 р. — скасування міністром внутрішніх справ Росії М. Лоріс-Меліковим заборони українських вистав.

1882 р. — створення під керівництвом М. Кропивницького в Єлисаветграді першої української професійної театральної трупи («театр корифеїв»).

1883 р. — заснування споживчого кооперативу «Народна торгівля» В. Нагірним.

1883 р. — початок видання І. Гаспринським першої національної газети «Терджиман» кримськотатарською й російською мовами.

1885 р. — заснування народовцями політичної організації «Народна рада».

1887 р. — створення українськими митцями Київського товариства художніх виставок (організаційно оформилося в 1893 р.).

1890 р. — створення в Одесі Товариства південноросійських художників.

1890 р. — створення першої української політичної партії — Русько-української радикальної партії (РУРП).

1890—1894 рр. — «нова ера» в українсько-польських відносинах.

1891—1898 рр. — «Братство тарасівців».

1892 р. — заснування Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ).

1897 р. — початок «рутенської акції».

1898 р. — створення пожежно-гімнастичного товариства «Сокіл».

1898 р. — заснування Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО).

1900 р. — створення пожежно-гімнастичного товариства «Січ».

1900 р. — створення першої в Наддніпрянській Україні української політичної партії — Революційної української партії (із 1905 р. — Українська соціал-демократична робітничка партія).

1900—1903 рр. — економічна криза в Російській імперії.

1901 р. — призначення Андрея Шептицького митрополитом УГКЦ.

1902 р. — загальний страйк сільськогосподарських робітників у Галичині.

1904 р. — заснування М. Лисенком музично-драматичної школи на кошти, зібрані українською громадськістю.

Червень 1905 р. — повстання моряків на панцернику «Потьомкін».

17 жовтня 1905 р. — Маніфест російського імператора Миколи II.

Листопад 1905 р. — повстання на Чорноморському флоті в Севастополі під керівництвом лейтенанта

Шмідта; виступ солдатів-саперів і робітників у Києві під керівництвом Б. Жаданівського.

1905 р. — видання першої україномовної газети в Наддніпрянщині «Хлібороб».

1905 р. — відкриття першої «Просвіти» в Наддніпрянській Україні.

1905 р. — перша Всеукраїнська художня виставка у Львові.

Грудень 1905 р. — збройні повстання в Москві, на Донбасі.

1905—1907 рр. — перша російська революція.

1906, 1907, 1907—1912, 1912—1917 рр. — періоди діяльності I, II, III, IV Державних дум Росії.

1906 р. — видання указу й закону про проведення Столипінської аграрної реформи.

1906 р. — заснування першого стаціонарного театру М. Садовським.

1906—1907 рр. — період діяльності українських громад у I і II Державних думах.

1907 р. — запровадження загального виборчого права в Австро-Угорщині.

1907 р. — третьочервневий переворот.

1908 р. — убивство українським студентом М. Січинським намісника Галичини графа А. Потоцького.

1908 р. — утворення Товариства українських поступовців.

1911 р. — заснування бойскаутської організації «Пласт».

1911 р. — убивство в Києві П. Столипін.

1911—1913 рр. — справа Бейліса.

1914 р. — схвалення Галицьким сеймом

законопроекту про реформування крайового статуту.

Словник термінів

Автономіст — той, хто виступає за самоуправління певної частини держави, її право на самостійне вирішення внутрішніх питань у межах, передбачених загальнодержавними законами.

Антисемітизм — одна з форм національної та релігійної нетерпимості щодо євреїв. У ході історії набував різних форм — від релігійного і психологічного упередження та сегрегації, що виявилася насамперед у побуті, до політики, яку проводила держава — обмеження політичних і громадянських прав, насильства, переслідування, виселення євреїв і навіть фізичного їх знищення.

Асиміляція — соціально-культурний процес втрати певним народом усвідомлення себе частиною своєї національної спільноти й прийняття ним рис іншої спільноти.

«Будителі» (буквально — «ті, хто пробуджують») — назва, що використовувалася щодо діячів національного відродження в слов'янських країнах Східної і Південної Європи XIX ст.

Бурлеск — комічна поезія.

Велика сім'я — сім'я, що складалася з кількох шлюбних пар різних поколінь, які жили разом і вели спільне господарство.

Великодержавний шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, що проповідує національну винятковість, зверхність однієї нації над усіма іншими, розпалює національну ворожнечу й нетерпимість. Термін походить від імені Н. Шовена, героя комедії французьких авторів братів І. та Т. Коп'я «Триколюрова кокарда», який «відзначився» під час єгипетського походу 1798—1801 рр. своїм людиноненависницьким ставленням до арабського населення.

«Весна народів» — загальна назва революційних рухів 1848—1849 рр. у країнах і регіонах Європи.

Викупні платежі — сума грошей, яку за реформою 1861 р. селянин мав сплатити поміщику для того, щоб отримати у власність присадибну ділянку землі й наділ поля.

Волость — дрібна адміністративно-територіальна одиниця, із якої складався повіт.

Відробітки — виконання селянином різних робіт у господарстві поміщика за оренду землі, позичені гроші, продукти тощо.

Відрізки — землі, які за реформою 1861 р. забирали в селян, якщо до цього вони користувалися більшим наділом, ніж тепер мали отримати у власність.

Військові поселення — система утримання армії в Російській імперії в 1817—1857 рр., за якою військова служба поєднувалася із сільськогосподарською працею.

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна і політична одиниця в Російській імперії в 1775—1917 рр., до складу якої входила одна або кілька губерній.

Головна руська рада — перша легальна політична організація галицьких українців, створена в краю у період «Весни народів».

Губернія — головна адміністративно-територіальна одиниця державного, місцевого, фінансового та поліцейського управління в Російській імперії із 1708 р.

Декабристи — учасники російського опозиційного руху, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства. 14 грудня 1825 р. в Петербурзі відбулася невдала спроба його здійснення. Саме місяць (російською мовою — декабрь), у який відбувся виступ опозиціонерів, дав назву руху, але вже після його придушення.

Денаціоналізація — втрата певним народом своїх національних рис й поступове його поглинання іншими культурами.

Земства — виборні органи місцевого самоврядування в Російській імперії за реформою 1864 р.

Індустріалізація — процес прискореного соціально-економічного переходу від традиційної аграрного господарювання до економічної системи, у якій переважає промислове виробництво.

Індустріальна революція — процес розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактур, де застосовувалася ручна праця, до фабрик і заводів, на яких використовували машини і верстати.

Індустріальне суспільство — стадія розвитку суспільства, за якої завершено створення розвиненої промисловості та відповідних соціальних і політичних структур.

Інтелігенція — соціальна верства, яка формується у суспільстві з осіб, професійно зайнятих розумовою працею (лікарі, педагоги, інженери, вчені тощо).

Історична пам'ять — сукупність уявлень про спільне минуле, які передаються з покоління в покоління у вигляді узагальнених образів.

Класицизм — напрям європейської літератури й мистецтва XVII — початку XIX ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке й давньоримське, тобто античне) мистецтво.

Клерикалізм — політичний напрямок, прибічники якого виступають за панування церкви й духовенства в суспільно-політичному та духовному житті країни.

Комітат (від латин. — округ) — адміністративно-територіальна одиниця в Угорщині та на Закарпатті під час його перебування у її складі.

Концентрація виробництва — зростання кількості великих підприємств і зосередження на них значної частини засобів

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Коронний край — адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії (із 1867 р. — Австро-Угорщини) у XVIII — на початку XX ст.

Кріпосне право, кріпацтво — система аграрних відносин, коли селянин за право господарювати на землі її власника втрачав особисту свободу, право вільно залишати земельну ділянку («прикріплювався» до неї), підлягав судовій і адміністративній владі її власника.

Мала сім'я — сім'я з однієї шлюбної пари (або одного з батьків) із неодруженими дітьми (або без дітей).

Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, що виник в Англії на початку XVIII ст. Його прихильники закликали людей до морального вдосконалення та об'єднання на принципах братерства, рівності та взаємодопомоги, незважаючи на релігійні та національні відмінності. Масони заявляли про невтручання в політичне життя, однак відігравали помітну роль у революційних подіях і національно-визвольних рухах.

Ментальність — характеристика менталітету окремої людини або групи осіб, які є представниками певного народу.

Менталітет — спільне світосприйняття, світобачення, самоусвідомлення, спосіб мислення, поведінки й національного характеру, притаманні певному народу.

Меценат — заможний покровитель наук і мистецтв, який добровільно і безкорисливо сприяє розвитку сфер культури, освіти і науки або підтримує набувачів благодійної допомоги.

Модернізація — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду або переробка чогось відповідно до сучасних вимог. Суспільна модернізація — перехід від традиційного аграрного до індустріального суспільства.

Монополія — виняткове право приватних осіб, держави, організацій, фірм тощо в різних сферах діяльності.

Наділ — ділянка землі, яку селянська родина отримувала в користування.

Народництво — це загальноросійський рух різночинної інтелігенції, який виник під впливом ідей соціалізму й особливостей розвитку Російської імперії в другій половині XIX ст. Народники виступали за повалення самодержавства шляхом селянської революції.

Наукове товариство — товариство, яке об'єднує фахівців з певної наукової дисципліни.

Національне відродження — соціальні й політичні рухи в середовищі бездержавних народів, спрямовані на їх національно-культурний розвиток і становлення націй.

Національна свідомість — сукупність поглядів, оцінок і думок, що відображають рівень уявлень представників певного народу про свою історію, сучасність, перспективи розвитку й відносини з іншими народами.

Національна ідея — сукупність найзагальніших уявлень про сучасний розвиток і перспективи на майбутнє певної спільноти.

Нова історія — період всесвітньої історії після Ранньої Нової історії, що передував Новітній історії. Українські історики поділяють історію після Середньовічної на Нову і Новітню. Західноєвропейські історики всю історію після Середньовіччя називають Сучасною історією.

Опришки — учасники українського селянського повстанського руху в Галичині, на Буковині й Закарпатті в XVI — першій половині XIX ст.

Офорт — вид гравюри на металі, у якому заглиблені елементи зображення отримують шляхом травлення металу кислотою, а також відтиск із такої гравюри.

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських землях із другої половини XV—XX ст.

Поміщики — землевласники, які становили панівну суспільну верству в Російській державі в XV — на початку XX ст. на українських землях у її складі.

Порто-франко — порт або його частина, у межах якої дозволяється вивезення та ввезення товарів без сплати мита.

Пролетаріат (від латин. — неможливий громадянин) — суспільна верства позбавлених засобів виробництва найманих робітників, джерелом існування яких є продаж своєї робочої сили власникам засобів виробництва.

Пролетар — найманий робітник, позбавлений засобів виробництва.

Реалізм — напрям у літературі та мистецтві, із яким пов'язане намагання митців дати правдиве, повне зображення дійсності.

Рекрутська повинність — система комплектування армії і флоту в Російській імперії у XVIII—XIX ст.

Романтизм — напрям у європейській літературі та мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст.; надавав першочергове значення духовно-творчому життю людини, зображенням і характеру й пристрастей.

Русини — самоназва українського населення на українських землях у складі Австрійської імперії.

Руський собор — політична організація, створена у Львові за сприяння Центральної ради народової на протипагу Головної руської ради, метою діяльності якої стало спрямування українського національного руху в її інтересах.

Рутенство — сукупність настроїв і поведінки, пов'язаних із прихильним ставленням до австрійських Габсбургів (підвладного їм українського населення), що існували в період перебування українських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Сегрегація (від латин. *segregatio* — відділення) — різновид дискримінації, який полягає у фактичному або юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за

расовими, гендерними, соціальними, релігійними або іншими ознаками, та в подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав.

Сепаратизм — прагнення відокремлення від держави якої-небудь області або регіону.

Сервітут — обмежене право користування землею, яке забезпечує іншому землекористувачу можливість користування нею з певними обмеженнями, встановленими законом або договором. Також звичаєве або визначене законом право користуватися (частково або спільно) чужим майном.

Синдикат — монополістичне об'єднання, характерною рисою якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація продукції через єдину систему збуту. Члени синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

«Смуга осілості» — територія компактного проживання єврейського населення, що існувала в Росії в 1791—1917 рр., за межами якої йому було заборонено селитися.

Соціалізація — усупільнення приватної власності.

Тимчасовозобов'язані — категорія селянства за реформою 1861 р., що за користування своїми наділами мало виконувати колишні повинності (оброк або панщину) до укладення викупної угоди селянина з поміщиком.

Товаризація — процес, за якого продукти праці виробляються для потреб ринку.

Травесті — гумористична поезія, близька до пародії.

Українофільство — термін, поширений з другої половини XIX ст.; означає любов до України, українського народу та його культури.

Українське питання — термін, яким позначають проблему звільнення українських земель від країн, які контролювали її територію.

Університет (від латин. — сукупність) — вищий навчально-науковий заклад, до складу якого входить кілька факультетів, де викладаються дисципліни, що становлять основу наукового знання.

Урбанізація — процес зростання міст внаслідок переселення до них сільського населення у пошуках кращих умов життя та роботи.

Хлопоманство — назва руху української ліберальної інтелігенції початку 60-х рр. XIX ст. за зближення із селянством.

Цензура — у широкому розумінні — система нагляду за змістом і поширенням інформації, притаманна владі; її наявність — невід'ємна риса диктаторських та авторитарних режимів.

Чорносотенці — спільна назва членів крайньоправих організацій у Росії в 1905—1917 рр., які виступали під гаслами монархізму, великодержавного шовінізму та антисемітизму.

Чумаки — українські візники, які в XV — першій половині XIX ст. здійснювали торговельно-візницький промисел.

**Плани-схеми
для різних форм роботи**

Повторення. Вступ

- § 1. «Довге» ХІХ ст. в історії України 4
- § 2. Українські території у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій: адміністративно-територіальний устрій та населення 8

Розділ І. Українські землі у складі Російської імперії
наприкінці ХVІІІ — у першій половині ХІХ ст.

- § 3. Політика Російської імперії щодо українських етнічних територій 16
- § 4. Соціально-економічне становище 22
- § 5. Початок українського національного відродження. 29
- § 6. Польський національно-визвольний і російський опозиційний рухи на території України. Соціальні рухи 35
- Практичне заняття за розділом І. 40
- Узагальнення за розділом І. 40
- Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом І 40

Розділ ІІ. Українські землі у складі Австрійської імперії
наприкінці ХVІІІ — у першій половині ХІХ ст.

- § 7. Політика Австрійської імперії й соціально-економічне становище українських земель у її складі 41
- § 8. Початок українського національного відродження. 47
- § 9. Європейська революція 1848—1849 рр. в українських регіонах Австрійської імперії 52
- Практичне заняття за розділом ІІ 59
- Узагальнення за розділом ІІ 59
- Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом ІІ. 59

Розділ ІІІ. Повсякденне життя та культура України
кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст.

- § 10. Культура України. Повсякденне життя 60
- § 11. Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури 67
- § 12. Культура України. Розвиток театру, музики, образотворчого мистецтва та архітектури 74
- Практичне заняття за розділом ІІІ. 79
- Наш край наприкінці ХVІІІ — у першій половині ХІХ ст. 79
- Узагальнення за розділом ІІІ 79
- Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом ІІІ 79

Розділ ІV. Українські землі у складі Російської імперії в другій половині ХІХ ст.

- § 13. Українське питання в контексті міжнародних відносин. Східна (Кримська) війна та її наслідки для українських земель. 80
- § 14. Ліквідація кріпацтва та реформи 60—70-х рр. ХІХ ст. 85
- § 15. Модернізація промисловості й сільського господарства. Урбанізація. Торгівля. 94

§16. Населення українських земель у пореформену добу	100
§17. Український національний рух наприкінці 50 — у 60-х рр. XIX ст.	106
§18. Український національний рух наприкінці 60 — у 90-х рр. XIX ст.	112
§19. Народницький рух у Наддніпрянській Україні	119
§20. Національне відродження кримських татар.	
Соціал-демократичний та земський рухи	124
Практичне заняття за розділом IV.	123
Узагальнення за розділом IV.	123
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV	123

Розділ V. Українські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.

§21. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Австро-Угорщини у другій половині XIX ст.	124
§22. Суспільно-політичне життя на українських землях у складі Австро-Угорщини у 60—80-ті рр. XIX ст.	136
§23. Радикальний рух у Галичині.	
Особливості суспільно-політичного життя на Буковині та Закарпатті в другій половині XIX ст.	145
Практичне заняття за розділом V	152
Наш край у другій половині XIX ст.	152
Узагальнення за розділом V	152
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V.	152

Розділ VI. Україна початку XX ст. перед викликами модернізації

§24. Соціально-економічний розвиток українських земель	153
§25. Суспільно-політичне життя на українських землях у складі Російської імперії	160
§26. Події першої російської революції 1905—1907 рр. на українських землях.	165
§27. Наддніпрянська Україна в 1907—1914 рр.	173
§28. Суспільно-політичне життя на українських землях у складі Австро-Угорщини на початку XX ст.	180
Практичне заняття 1 за розділом VI.	187
Практичне заняття 2 за розділом VI.	187
Узагальнення за розділом VI.	187
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI	187

Розділ VII. Повсякденне життя та культура України в середині XIX — на початку XX ст.

§29. Повсякденне життя. Розвиток освіти й науки	188
§30. Українська література, театр, музика в другій половині XIX — на початку XX ст.	197
§31. Українське образотворче мистецтво та архітектура в другій половині XIX — на початку XX ст.	202
Практичне заняття за розділом VII.	205
Наш край на початку XX ст.	205
Узагальнення за розділом VII.	205
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VII	205
Узагальнення за курсом.	206
Додатки	207

Історія України

9

Особливості підручника:

- розглядає події Ранньомодерної доби на українських землях як складову світового історичного процесу
- виховує почуття національної ідентичності й патріотизму
- розвиває вміння самостійно працювати з інформацією та застосовувати її в практичній діяльності

Інтернет-підтримка дозволить:

- підготуватися до практичних занять та опрацювати історичні джерела
- виконати завдання на узагальнення знань
- здійснити онлайн-тестування за розділами

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

i Інтернет-підтримка
за QR-кодом
або посиланням
mk.com.ua/101291